

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

33. AASTAKÄIK 2021 NUMBER 3 (384)

Loodusetundmise piiridest

Emil Du Bois-Reymond 387

Tõlkinud Kalle Hein

Emil Du Bois-Reymond, *ignorabimus*

ja maailmavaadete võitlus

Andrus Tool 413

Tõelised uskujad: Intentsionaalne strateegia

ning miks see töötab

Daniel C. Dennett 436

Tõlkinud Bruno Mölder

Nikolai Palkin

Lev Tolstoi 473

Tõlkinud Rainis Toomemaa

Omaenda rada

Doris Kareva 484

Väljendada väljendamatut: Vestlus Viivi Luigega

Hedi Rosma 491

Eesti keel keeleteaduse “vabas diskussioonis”

1950. aastal

Ekaterina Velmezova 497

Töötajate arendamine ja grupikootsing: Selle võimalused ja tulemuslikkus	
	<i>Kulno Türk, Kaupo Saue</i>512
<i>Arvustus: Sõda ja rahu. Laurent Obertone. Guerilla: Le jour où tout s'embrasa. Roman. (Ring blanche.) Paris: Éditions Ring, 2016. 414 p.; Laurent Obertone. Gerilla: Franciaország végnapjai. Kárpátia Stúdió, 2019. 448 o.</i>	
	<i>Urmas Bereczki</i>539
Abstracts	548
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXXIII	
	<i>Herbert Normann</i>557

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused lk 435, 472, 496, 511, 576:

MAANUS MIKKEL (1956) õppis aastatel 1972–1976 Tartu Kunstikoolis puidu kunstilist kujundamist, on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia (ERKI) 1988. aastal keraamika erialal; 1988–1996 töötas Tartu Kunstitoodete Kombinaadis Ars ja 1996. a Ceramicumis keraamikuna, 2001. aastast alates vabakutseline keraamik.

LOODUSETUNDMISE PIIRIDEST

Emil Du Bois-Reymond

Tõlkinud Kalle Hein

*In Nature's infinite book of secrecy
a little we can read.¹*

Mu härrad!

Nii nagu vana aja maailmavallutajal võis kesk võidukaid sõjakäike tekkida hingetõmbepäeval soov näha oma võimule allutatud hiiglaslike territooriumide rajajooni täpsemalt kindlaksmääratuna, et saaks mõnes paigas hakata veel maksukohustusest pääsenud rahvalt andamit nõudma ning tunda teisel veteavarustes ära ratsasalkadele ületamatu loodustõke ja seega oma võimu tõelised piirid, nii pole ka loodusteadusest, meie päevade maailmaalistajast, sugugi sobimatu, kui ta pidulikul puhul tööst puhates võtab ette katse luua endale selge ettekujutus oma mõõtmatute valduste tõelisest ulatusest. See nõu tundub mulle seda põhjendatum, et esiteks on loodusetundmise piiride kohta minu meelest laialt levinud kaks eksiarvamust ja teiseks ei näe ma midagi võimatut

14. augustil 1872 Leipzgis Saksa loodusuurijate ja arstide 45. kokkusaamise teisel avalikul istungil peetud kõne. Tõlgitud väljaandest: Emil Du Bois-Reymond. *Über die Grenzen des Naturerkennens*. Ein Vortrag in der zweiten öffentlichen Sitzung der 45. Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte zu Leipzig am 14. August 1872. Leipzig: Verlag von Veit & Co., 1872.

¹Ligikaudne tsitaat William Shakespeare'i näidendist *Antonius ja Kleopatra*, kus öeldakse: “Ma elu lõpmatusest raamatust võin saladusi pisut lugeda” (tlk Georg Meri). *Tlk.*

selles, kui niisugune vaatlus oma näilisest lihtlbasusest hoolimata pakub üht-teist uut ka neile, kes noid eksiarmusi ei jaga.

Niisiis kavatsen ma välja selgitada loodusetundmise piirid ja vastan alustuseks küsimusele, mis on loodusetundmine.

Loodusetundmine — täpsemalt öeldes, teaduslik loodusetundmine ehk füüsilise maailma tundmine teoreetilise loodusteaduse mõttes ja selle abil — on füüsilises maailmas toimuvate muutuste taandamine aatomite liikumisele, mis leiab aset ajast sõltumatute tsentraaljõudude toimel, ehk teisisõnu, see on loodusprotsesside lahutamine aatomite mehaanikaks. On kogemuslik psühholoogiline tõsiasi, et seal, kus see lahutamine õnnestub, tunneme oma vajaduse põhjuslike seletuste järele ajutiselt rahuldatuna. Mehaanikateoreemid on esitatavad matemaatiliselt ja kannavad endas sedasama ümberlökkamatut tõsikindlust mis matemaatikateoreemidki. Et muutused füüsilises maailmas taanduvad konstantsele potentsiaalse ja kineetilise energia summale, millega käib kaasas konstantne hulk materiat, ei jää nende muutuste endi juures enam midagi selgitada.

Kanti väidet eessõnas *Loodusteaduse metafüüsilistele alustele*, et “igast konkreetsest loodusõpetusest võib leida just nii palju tõe list teadust, kui palju seal leidub m a t e m a t i k a t”, tuleb niisiis veelgi täpsustada, asendades matemaatika aatomite mehaanikaga. Ilmselt arvas Kant seda isegi, kui keeldus keemiat teaduseks nimetamast ja pagendas selle eksperimentaalõpetuste hulka. Väärib märkimist, et meie ajal on keemia, pärast seda kui ta asendusreaktsioonide avastamise tõttu on olnud sunnitud loobuma elektrokeemilisest dualismist,² nähtavasti jälle kaugenenud eesmärgist selles mõttes teaduseks saada.

²19. sajandi algul levinud, Rootsi keemiku Jöns Jakob Berzelius (1779–1848) väljatöötatud teooria, mille järgi kõik keemilised ühendid koosnevad kahest elektriliselt vastandlikust pooldest: happelisest ehk elektronegatiivsest ja aluselisest ehk elektropositiivsest. 1830. aastatel näitas Prantsuse keemik Jean-Baptiste Dumas (1800–1884), et elektronegatiivne kloor võib ühendites asendada ehk välja tõrjuda elektropositiivse vesiniku. *Tlk.*

Kui oletada, et kõik muutused füüsilises maailmas taanduvad aatomite liikumisele, mis toimub nende püsivate tsentraalsuse tõttu, siis oleks kõikus loodusteaduslikult tunnetatud. Maailma seisund mingis ajavahemikus osutuks talle eelnenud ajavahemikus valitsenud seisundi vahetuks tagajärjeks ja talle järgnevas ajavahemikus kujuneva seisundi vahetuks põhjuseks. “Seadus” ja “juhus” oleksid lihtsalt mehaanilise paratamatuse alternatiivsed nimetused. On koguni võimalik kujutleda loodusemõistmise taset, kus kõike maailmas toimuvat kajastaks üks matemaatiline valem, üks hiiglaslik samaaegsete diferentsiaalvõrrandite süsteem, millest selguks iga kõikuse aatomi asukoht, liikumissuund ja -kiirus mis tahes hetkel. “Mõistus,”³ ütleb Laplace, “millele oleksid teada kõik mingil hetkel looduses toimivad jõud ja seda moodustavate olevuste asend üksteise suhtes ning mis peale selle oleks piisavalt võimas, et need andmed analüüsile allutada, kätkeks ühte ja samasse valemisse universumi suurimate kehade ja kergeimate aatomite liikumise; miski ei jääks talle ebamääraseks ja nii tulevik kui ka minevik oleksid tal silme ees. Inimvaim annab sellisest mõistusest ähmase ettekujutuse täiuslikkusega, milleni ta on suutnud viia astronoomia.”⁴

³Pr k *intelligence*. Seda on hakatud nimetama ka Laplace'i deemoniks. Pierre-Simon Laplace (1749–1827) oli Prantsuse astronoom, füüsik ja matemaatik. *Tlk.*

⁴Pierre-Simon Laplace. *Essai philosophique sur les probabilités*. Seconde édition. Paris: Mme Ve Courcier, 1814, lk 3. See tähelepanuväärne kirjakoht sisaldub järgmises tekstilõigus: “*Les événements actuels ont avec les précédents une liaison fondée sur le principe évident, qu’une chose ne peut pas commencer d’être, sans une cause qui la produise. Cet axiome connu sous le nom de principe de la raison suffisante, s’étend aux actions même les plus indifférentes. La volonté la plus libre ne peut sans un motif déterminant, leur donner naissance; car si toutes les circonstances de deux positions étant exactement les mêmes, elle agissait dans l’une et s’abstenait d’agir dans l’autre, son choix serait un effet sans cause [---]. L’opinion contraire est une illusion de l’esprit qui perdant de vue, les raisons fugitives du choix de la volonté dans les choses indifférentes, se persuade qu’elle s’est déterminée d’elle-même et sans motifs. Nous devons donc envisager l’état présent de l’univers, comme l’effet de son état antérieur; et comme la cause de celui qui va*

suivre. Une intelligence qui pour un instant donné, connaîtrait toutes les forces dont la nature est animée, et la situation respective des êtres qui la composent, si d'ailleurs elle était assez vaste pour soumettre ces données à l'analyse, embrasserait dans la même formule, les mouvements des plus grands corps de l'univers et ceux du plus léger atome: rien se serait incertain pour elle, et l'avenir comme le passé, serait présent à ses yeux. L'esprit humain offre dans la perfection qu'il a su donner à l'astronomie, une faible esquisse de cette intelligence. Ses découvertes en mécanique et en géométrie, jointes à celle de la pesanteur universelle, l'ont mis à portée de comprendre dans les mêmes expressions analytiques, les états passés et futurs du système du monde. En appliquant la même méthode à quelques autres objets de ses connaissances, il est parvenu à ramener à des lois générales, les phénomènes observés, et à prévoir ceux que des circonstances données doivent faire éclore. Tous ses efforts dans la recherche de la vérité, tendent à le rapprocher sans cesse de l'intelligence que nous venons de concevoir, mais dont il restera toujours infiniment éloigné. Cette tendance propre à l'espèce humaine, est ce qui la rend supérieure aux animaux; et ses progrès en ce genre, distinguent les nations et les siècles, et fondent leur véritable gloire". [Tegelikel sündmustel on eelnevatega seos, mis põhineb ilmsel printsiibilil, et ükski asi ei saa tekkida põhjusest, mis ta esile kutsub. See aksioom, mida tuntakse küllaldase aluse põhimõtte nime all, laieneb ka tühiseimatele tegudele. Isegi kõige vabam tahe ei saa neid otsustava ajendita sooritada; sest kui kahes olukorras oleksid kõik asjaolud täpselt samad ning ühes ta tegutseks ja teises hoiduks tegutsemast, oleks tema valik tagajärg ilma põhjusest [---]. Vastupidine arvamus on pettekujutus, mille loob endale vaim, kui ta tühiste asjade puhul kaotab silmist tahtevaliku põgusad põhjused ja veenab end, et on selle valiku teinud ise ja ilma ühegi ajendita. Niisiis peame universumi praegust seisundit vaatlema tema varasema seisundi tagajärjena ja järgneva seisundi põhjusena. Mõistus, millele oleksid teada kõik mingil hetkel looduses toimivad jõud ja seda moodustavate olevuste asend üksteise suhtes ning mis peale selle oleks piisavalt võimas, et need andmed analüüsile allutada, käitkeks ühte ja samasse valemisse universumi suurimate kehade ja kergeimate aatomite liikumise; miski ei jääks talle ebamääraseks ja nii tulevik kui ka minevik oleksid tal silme ees. Inimvaim annab sellisest mõistusest ähmase ettekujutuse täiuslikkusega, milleni ta on suutnud viia astronoomia. Tema avastused mehaanikas ja geomeetrias koos universaalse raskusjõu avastamisega on andnud talle võime mõista ühtedes ja samades analüütilistes väljendites maailmasüsteemi endisi ja tulevasi seisundeid. Rakendades sama meetodit ka teistele oma tunnetuse ob-

Tõepoolest, nii nagu astronoomil tuleb Kuu võrrandites ajale lihtsalt teatud negatiivne väärtus anda, et kindlaks teha, kas Pireuses oli päikesevarjutus, kui Perikles Epidaurosesse sõiduks laeva astus,⁵ võiks Laplace'i kujutletud mõistus oma maailmavalemit sobivalt rakendades meile öelda, kes oli mees raudses maskis⁶ või kuidas President põhja läks.⁷ Nii nagu astronoom ütleb ette päeva, mil komeet aastate möödudes maailmaruumi sügavusest jälle taevavõlvile ilmub, võivat selline mõistus oma võrranditest välja lugeda päeva, mil Hagia Sophia mošeel särab taas Kreeka rist⁸ või Inglismaa põletab oma viimase söetüki. Paneks ta oma maailmavalemissse $t = -\infty$, paljastuks talle asjade salapärase algseis. Ta näeks lõpmatus ruumis materiat juba liikumas või ebaühtlaselt jaotununa, sest ühtlase jaotuse korral poleks ebakindel tasakaal iial häirunud. Laseks ta t -l positiivses mõttes piiramatult kasvada, saaks ta teada, kas Carnot' teoreem ähvardab kõiksust jääse seiskumisega alles lõpmatu või juba lõpliku aja möödudes.⁹ Sellisel mõistusel oleksid juuksekarvad meie peas loetud ja te-

jektidele, on tal õnnestunud vaadeldud nähtused üldisteks seadusteks taandada ja ette näha neid, mille olemasolevad tingimused peaksid esile kutsuma. Kõik tema püüdlused tõe otsimisel viivad teda lakkamatult lähemale mõistusele, mida äsja kujutlesime, kuid millest ta jääb alati lõpmata kaugele. See püüdlus on eriomane inimsoole ja seab ta kõrgemale loomadest; ning tema edusammud selles vallas tõstavad esile rahvaid ja ajastuid ning on aluseks nende tõelisele hiilgusele. *Tlk.*]

⁵Sellest Peloponnesose sõja aegsest päikesevarjutusest (3. augustil 431 eKr) kirjutab Plutarchos oma *Paralleelsetes elulugudes*. *Tlk.*

⁶Prantsuse kuninga Louis XIV ajal 1669. aastal vahistatud ja kuni surmani vangis hoitud mees (eluaastad u 1640–1703), kelle isikut ei ole tänini kindlaks tehtud. Kandis kogu vangistuse aja riidest maski; legend raudsest maskist pärineb Voltaire'ilt. *Tlk.*

⁷Inglise reisilaev President, tol ajal maailma suurim laev, alustas New Yorgist sõitu Liverpooli poole 11. märtsil 1841, kuid kadus järgmisel päeval jäljetult. *Tlk.*

⁸537. aastal ristiusu kirikuks ehitatud Hagia Sophia Istanbulis oli aastatel 1453–1931 mošee ja 1935–2020 muuseum ning tegutseb nüüd jälle mošeenä. *Tlk.*

⁹Prantsuse inseneri ja füüsiku Nicolas Léonard Sadi Carnot' (1796–1832) järgi nime saanud teoreem ütleb, et termodünaamilise ringprotsessi, nn Carnot' tsükli termiline kasutegur oleneb ainult soojusallika

ma teadmata ei langeks maha ükski varblane.¹⁰ Talle kui vilunud prohvetile nii ette- kui ka tahapoole jäävates asjades oleks universum — nagu väljendus juba d'Alembert sissejuhatuses *Entsüklopeediale*, kandes endas eos Laplace'i mõtteid — “ainus tõsiasi ja suur tõde”.¹¹

ja jahutaja temperatuurist, mitte töötava keha omadustest. Tegu on järel­dusega termodünaamika teisest, nn entroopia kasvu seadusest (ehkki ajal­iselt eelnes teoreem seadusele), mille põhjal William Thomson (lord Kelvin; 1824–1907) sõnastas hüpoteesi nn soojussurmast, s.t olukorrast, kus universumi temperatuur on ühtlustunud ja kõik protsessid seetõttu lakanud. *Tlk.*

¹⁰Vt Mt 10:29–30. *Tlk.*

¹¹Jean d'Alembert. Discours préliminaire de l'Encyclopédie. — *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Paris: Briasson, 1751, 1. kd, lk IX: “*L'Univers, pour qui sauroit l'embrasser d'un seul point de vûe, ne serait, s'il est permis de le dire, qu'un fait unique et une grande vérité*”. [Neile, kes suudavad universumi omaks võtta ühestainsast vaatenurgast, oleks see, kui nii tohib öelda, ainus tõsiasi ja suur tõde. *Tlk.*] Veelgi täielikumalt arendas Laplace'i väljendatud mõtet Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716). Pierre Bayle (1647–1706) oli ettemääratud harmoonia õpetusele pahaks pannud, et see seab kehale eeltingimuse, mille järgi ta peab olema nagu laev, mis tüürib sadamasse omal jõul. Leibniz kostis vastu, et see polegi nii võimatu, kui Bayle arvab: “*Il n'y a pas de doute qu'un homme pourroit faire une machine, capable de se promener durant quelque tems par une ville, et de se tourner justement aux coins de certaines rues. Un esprit incomparablement plus parfait, quoique borné, pourroit aussi prévoir et éviter un nombre incomparablement plus grand d'obstacles; ce qui est si vrai, que si ce monde, selon l'hypothese de quelques uns, n'était qu'un composé d'un nombre fini d'atomes, qui se remuassent suivant les lois de la mécanique, il est sûr, qu'un esprit fini pourroit être assez relevé pour comprendre et prévoir démonstrativement tout ce qui y doit arriver dans un tems déterminé; desorte que cet esprit pourroit non seulement fabriquer un vaisseau, capable d'aller tout seul à un port nommé, en lui donnant d'abord le tour, la direction, et les ressorts qu'il faut; mais il pourroit encore former un corps capable de contre-faire un homme.*” [Pole kahtlust, et inimene suudaks ehitada masina, mis oleks võimeline mõnda aega linnas ringi jalutama ja teatud tänavatel õiges kohas ümber nurga pöörama. Võrreldamatult täiuslikum, kuigi endiselt piiratud vaim suudaks ette näha ja vältida ka võrreldamatult

Mul ei tarvitse öeldagi, et inimvaim jääb niisugusest täiuslikust loodusemõistmisest alatiseks väga kaugele. Näitamaks vahemaad, mis meid isegi selle esimestest algetest lahutab, piisab ühest märkusest. Enne kui saame hakata maailmavalemi diferentsiaalvõrrandeid rakendama, tuleb kõik loodusprotsessid taandada meile eripalgelisena tunduva mateeria olemuslikult ühetaolise ja järelikult omadusteta substraadi liikumistele, teisisõnu, igasugust kvaliteeti tuleb seletada sellise substraadi korrastatuse ja liikumise kaudu.

See on igati kooskõlas õpetusega meie meeltest. Kõigi hinnanangute järgi juhivad meeheelundid ja -närvid¹² neile vastavatesse ajupiirkondadesse, või nagu Joh. Müller¹³ neid on nimetanud, meesubstantsidesse, lõppkokkuvõttes ühesuguse liikumise. Nii nagu hr Bidderi¹⁴ väljamõeldud ja hr Vulpiani¹⁵ edukalt soori-

suuremat hulka takistusi; see on sel määral tõsi, et juhul kui maailm, nagu see mõne mehe hüpoteesi järgi on, koosneb pelgalt lõplikust arvust aatomitest, mis liiguvad mehaanikaseaduste järgi, siis on kindel, et lõplik vaim võiks olla piisavalt arenenud mõistmaks ja eksimatult ette nägemaks kõike seda, mis määratud ajal peab toimuma; nii et see vaim poleks mitte ainult võimeline ehitama alust, mis suudaks päris üksikult nimetatud sadamasse jõuda, kui talle enne reisi vajalik hoog ja suund anda, vaid tuleks toime ka sellise keha ülesehitamisega, mis oskaks jälgendada inimest. *Tlk.*] Gottfried Wilhelm Leibniz. "Réplique aux Réflexions contenues dans la seconde édition du Dictionnaire critique de Mr. Bayle, article Rorarius sur le système de l'harmonie préétablie". — *God. Guil. Leibnitii Opera philosophica quae exstant Latina Gallica Germanica omnia*. Ed. Joannes Eduardus Erdmann. Berolini: G. Eichleri, 1840, lk 183–184.

¹²Tänapäeval on meelenärvide (tundenärvide) levinum nimetus sensoorsed närvid, nii nagu liigutusnärvid on rohkem tuntud mootorsete närvidena. *Tlk.*

¹³Johannes Peter Müller (1801–1858) oli Saksa loodusteadlane, 19. sajandi suurim füsioloog, samuti anatoom, zooloog ja merebioloog ning ühtlasi Emil Du Bois-Reymondi õpetaja Berliini ülikoolis. *Tlk.*

¹⁴Georg Friedrich von Bidder (1810–1894) oli bal-tisaksa füsioloog ja anatoom, Tartu ülikooli professor (1836–1869) ja rektor (1858–1865). *Tlk.*

¹⁵Alfred Vulpian (1826–1887) oli Prantsuse arst, füsioloog ja neuroloog, muu hulgas adrenaliini avastaja (1856). *Tlk.*

tatud katses keele kompimis- ja lihasenärviga kasvasid tunde- ja liigutuskuid üksteisega sedavõrd tihedalt kokku, et erutus kandus üht liiki kiududelt armi kaudu üle teist liiki kiududele, nõnda sulanduksid — oleks selline katse vaid võimalik — täielikult ühte ka eri meelenärvide kiud. Nägemis- ja kuulmisnärv risti kokkukasvamise korral kuuleksime silmaga vätku pauguna ja näeksime kõrvaga kõuemürinat valgusaistingute reana.¹⁶ Meeleaisting kui selline tekib niisiis kõigepealt meelesubstantsides. Just need substantsid on need, mis kõigi närvide ühesuguse erutuse esmalt üldse meeleaistinguteks tõlgivad, seejuures igäiks oma loomu järgi, kandes Joh. Mülleri “eripärast energiat”, mis tekitabki kvaliteedi. Moosese “ja valgus sai” on füsioloogiliselt väär. Valgus sai siis, kui ripslooma esimene punane silmtäpp eristas esimest korda haledust tumedusest. Nägemis- ja kuulmismeelesubstantsita oleks see värvikirev helisev maailm meie ümber pime ja tumm.

Ning tumm ja pime iseeneses, s.t omadusteta, nii nagu see subjektiivsest eritlusest nähtub, on maailm ka objektiivse vaatluse teel saadud mehaanilise arusaama järgi, mis heli ja valguse asemel tunneb vaid omadusteta, siin kaaluga, seal kaaluta mateeriaaks saanud ürgaine võnkumisi.

Kuid olgu need ettekujutused kui tahes põhjendatud üldiselt, nende viimiseks üksikjuhtudeni puudub seni sama hästi kui kõik. Tuleks leida tarkade kivi, mis muudaks tänapäeval veel analüüsimate aineid üksteiseks ja kutsuks neid esile kõrgemast alusainest, kui mitte ürgainest enesest, enne kui saavad võimalikuks esimesed oletused näiliselt eripärgelise mateeria tekke kohta tegelikult ühetaolisest mateeriast.

Ehkki inimvaim jääb Laplace'i kujutletud vaimust alatiseks väga kaugele, erineb ta sellest siiski vaid kvantitatiivselt, umbes nagu kõverjoone lähend sellesama kõvera teisest, küll tohutult palju suuremast, kuid siiski lõplikust lähendist. Me sarnaneme selle vaimuga, sest mõistame teda. Võiks koguni küsida, kas näiteks Newtoni vaim ei erine Laplace'i kujutletud vaimust mitte

¹⁶Selle ilusa viisi, kuidas meeleõpetuse alustõde selgitada, võlgnen hr Dondersile. [Franciscus Cornelis Donders (1818–1889) oli Hollandi silmaarst, üks teadusliku oftalmoloogia rajajaid. *Tlk.*]

vähem kui Austraalia aborigeeni või tulemaalase vaim Newtoni omast.

Teisisõnu, võimatuses maailmavalemi diferentsiaalvõrrandeid koostada, integreerida ja tulemuse üle arutleda ei ole midagi põhimõttelist; see tuleneb lihtsalt võimatusest jõuda vajalike otsustavate tõikadeni, või kui see isegi võimalik oleks, siis nende mõõtmast hulgast, mitmekesisusest ja keerukusest.

Loodusemõistmine, mida valdab Laplace'i esilemanatud vaim, kujutab enesest niisiis meie enda loodusetundmise kõrgeimat mõeldavat astet. Seepärast võime niisuguse mõistmise aluseks võtta, kui asume uurima oma loodusetundmise piire. Mis jääb talle teadmata, peab meie märksa kitsamatesse piiridesse surutud vaimu eest täiesti varjatuks jääma.

On kaks kohta, kus ka Laplace'i kujutletud vaim püüaks asjalt edasi liikuda ja meie oleme sunnitud lõplikult seisma jääma.

Kõigepealt peame nentima, et loodusetundmine, mille kohta sai eespool öeldud, et see rahuldab ajutiselt meie vajadust põhjuslike seletuste järele, seda tegelikult ei tee ega ole üldse mingi loodusetundmine. Ettekujutus, nagu koosneks maailm alati olemas olnud hävimatutest ülipisikestest osakestest, mille tsentraaljõud põhjustavad igasuguse liikumise, on samuti kõigest seletuse aseaine. Nagu märgitud, taandab see kõik muutused füüsilises maailmas konstantsele jõudude summale ja konstantsele materiale hulgale, nii et muutuste endi juures ei jää enam midagi selgitada. Selle konstandi olemasolu arvestades võime saadud teadmise üle rõõmu tunda ja mõnda aega rahul olla; kuid peagi soovime sügavamale tungida ja asja enda olemust mõista. Siis selgub tuntud tõsiasi, et teatud piirides on atomistlik ettekujutus meie füüsikalises-matemaatilistes mõttekäikudes küll kasutatav ja isegi mõõdapääsmatu, kuid viib juhul, kui talle esitatavad nõudmised üle nende piiride lähevad, korpuskulaarfilosoofiana lahendamatu-
te vastuoludeni.

Füüsikaline aatom, s.t nende kehadega võrreldes, millega meie tegemist teeme, kaduvväikeseks peetav, kuid nimest hoolimata siiski idee poolest veel osadeks jaotatav mass, millele omistatavate omaduste või liikumisseisundiga seletub loendamatutest

sellistest aatomitest koosneva massi käitumine, on iseenesest loogiline ja teatud juhtudel kasulik matemaatilise füüsika väljamõeldis. Kuid isegi nende kasutamist on viimasel ajal võimaluse korral välditud ja diskreetsete aatomite juurest pidevaks peetavate kehade mahuelementide juurde tagasi pöördutud.¹⁷

Filosoofiline aatom seevastu, s.t inertse ja mõjutu substraadi mass, mis oletatavalt ei ole enam osadeks jaotatav ja millest lähtuvad läbi tühja ruumi kaugemale mõjuvad jõud, osutub lähemal vaatlusel mõttetuks.

Sest kui selline jagamatu, inertne, iseenesest mõjutu substraat tõepoolest olemas oleks, peaks ta enda alla võtma teatud ruumi, olgu see kui tahes väike. Kuid sel juhul pole arusaadav, miks ta enam jagatav pole. Samuti saab ta ruumi täita ainult siis, kui ta on täiesti kõva, s.t kui ta oma piirideni ulatuva, kuid neist mitte kaugemale mõjuva tõukejõuga, mis on suurem kui ükski teine olemasolev jõud, kaitseb end teiste kehade sissetungi vastu sellesamas ruumi. Peale muude raskuste, mis siin tekivad, poleks selline substraat enam kaugeltki mõjutu.

Ent kui, ümberpöördult, kujutleda koos dünamistidega substraadina ainult tsentraaljõudude keskpunkti, siis ei täidaks selline substraat enam ruumi, sest punkt on ruumis esinev ruumi eitus. Siis ei oleks enam midagi, millest tsentraaljõud saaksid lähtuda või mis saaks mateeria kombel inertne olla.

Läbi tühja ruumi kaugemale mõjuvad jõud on iseenesest arusaamatud, koguni absurdsed, ning alles Newtoni ajast — tema õpetuse vääriti mõistmise tõttu ja tema selgesõnalist hoiatust eirates — on sellest kujunenud loodusuurijate seas levinud ettekujutus. Kui oletada Descartes'i ja Leibnizi eeskujul, et kogu ruum on täidetud ja igasugune liikumine tekib kokkupuutel toimuva ülekande kaudu, siis on liikumise päritolu küll ära seletatud meie meeleliselt tajult laenatud pildiga, kuid sugenevad muud raskused. Näiteks on sellise ettekujutuse korral võimatu põhjendada kehade erinevat tihedust ühetaolise ürgaine erinevate kombinatsioonidega.

¹⁷Vt Hermann von Helmholtz. "Gedächtnissrede auf Gustav Magnus". — *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Aus dem Jahre 1871*, Berlin, 1872, lk 1–17, eriti lk 11 jj.

Nende vastuoksuste lätet on lihtne leida. Nad juurduvad meie suutmatuses kujutada ette midagi muud peale selle, mida oleme kogenud kas oma välimiste meeltega või sisemise meelega.¹⁸ Püüdes füüsilist maailma liigendada, lähtume mateeria jagatavusest, sest osa on silmanähtavalt midagi lihtsamat ja algsemat kui tervik. Kui läheme mõttes mateeria jagamisega lõputult edasi, jääme ikka neile rööbastele, mille taju on meile kätte näidanud, ega tunne mõtlemisel mingeid takistusi. Lõpetades nüüd jagamise suvalisel hetkel oletatava filosoofilise aatomi juures, mis peaks olema jagamatu, täiesti kõva ja peale selle iseenesest mõjuta, olles vaid tsentraaljõudude kandja, nõuame mateerialt (mida me kujutleme just sellise mateeriana, millega ise tegemist teeme), seejuures ühtki uut seletusprintsipi appi võtmata, et ta ilmutaks uusi, ürgseid, kehade olemust selgitavaid omadusi. Nii teemegi vea, mis avaldub eespool esiletoodud vasturääkivustes.¹⁹

Mitte kellelgi, kes on vähegi sügavamalt järele mõelnud, ei saa märkamata jääda meie ees seisva takistuse transtsendentne iseloom. Ükskõik kuidas me ka püüaks sellest mööda hiilida, ühel või teisel kujul põrkume sellega ikkagi. Ükskõik mis küljest või mille kattevarjus me talle läheneme, ikka kogeme tema võitmatust. Vanad Joonia füsioloogid²⁰ seisid selle takistuse ees niisama nõutult nagu meie. Ükski loodusteaduse edusamm pole suutnud seda ületada ja ka kõik edaspidised jäävad tema vastu võimetuks. Iial ei saa me praegusega võrreldes midagi enam teada selle

¹⁸Ilmselt peab autor välimiste meelte all silmas nägemist, kuulmist jt meeli ning sisemise meelega aru või mõistust. *Tlk.*

¹⁹Mõistagi ei saanud ma seada endale sihiks anda selle ettekan-
de käigus täielik kriitiline ülevaade mateeriat ja jõudu puudutavatest
teooriatest, vaid üksnes vihjamisi osutada tõigale, et siin peituvad lahen-
damatud vastuolud. Selle teema üksikasjaliku käsitluse uuest ajast
võib leida järgmistest teostest: Gustav Theodor Fechner. *Ueber die phy-
sikalische und philosophische Atomenlehre*. Leipzig, 1855; Friedrich
Harms. "Philosophische Einleitung in die Encyklopädie der Physik". —
Gustav Karsten. *Allgemeine Encyklopädie der Physik*. Leipzig, 1869,
1. kd, lk 307 jj.

²⁰Seda sõna tuleks siin mõista tema algses, füüsilise maailma ehk
looduse uurija tähenduses. *Tlk.*

kohta, mis — nagu Paul Ermanil²¹ oli kombeks öelda — “siin ruumis”, kus on mateeria, “kummitab”. Sest isegi Laplace’i kujutatud vaim, mis nii võimsalt meie enda vaimu kohal kõrgub, poleks meist selles asjas targem ja nii jõuame ahastades äratundmiseni, et seisame siin ühel oma mõistmisvõime piiril.

Kui me aga selle iidse tõkke tähelepanuta jätame ning mateeria ja jõu kui millegi antu ja tuntu eelduseks võtame, siis on füüsiline maailm, nagu öeldud, idee poolest täiesti mõistetav. Kanti hüpotees, mida hr Helmholtz on mehaanilise soojusteooria²² abil edasi arendanud,²³ aitab meil aru saada, kuidas ürgseisundist, pöörlevast udukogust tekkis meie planeedisüsteem. Juba näeme, kuidas meie maakera, ümbritsetud kujuteldamatute omadustega atmosfäärist, otsekui hõõgav sulapiisake oma orbiidil kulgeb. Näeme, kuidas ta mõõtmatus pika aja jooksul kattub tardunud ürgkivimitest kestaga, kuidas meri ja maismaa teineteisest eralduvad, kuidas süsihappevihmadest söövitatud graniit annab materjali leeliseliste mullakihtide tekkeks ja kuidas lõpuks kujunevad tingimused, milles saab võimalikuks elu.

Kus ja millisel kujul see esimest korda tekkis, kas sügaval merepõhjas *Bathybius*’e ürglimana²⁴ või atmosfääris veel rohkem ultraviolettkiiri saatnud Päikese kaasabil veel suurema süsihappe-

²¹Paul Erman (1764–1851) oli Saksa füüsik, 1809. a asutatud ja 1810. a tegevust alustanud Berliini (Humboldti) ülikooli esimene füüsikaproffessor. Uuris peamiselt elektrit ja magnetismi, vähemal määral optikat ja füsioloogiat. *Tlk.*

²²Nii nimetati tol ajal termodünaamikat. *Tlk.*

²³Vt Hermann von Helmholtz. *Über die Wechselwirkung der Naturkräfte und die darauf bezüglichen neuesten Ermittlungen der Physik. Vortrag.* Königsberg: Gräfe & Unzer, 1854, lk 44.

²⁴*Bathybius haeckelii*’ks nimetas Inglise bioloog Thomas Henry Huxley (1825–1895) limaolluse, mille ta leidis 1868. aastal, kui uuris tosin aastat varem Atlandi ookeani põhjast kogutud muda. Huxley uskus, et see võib olla eluta ja elusa aine üleminekuvorm, millest on arenenud kõik elusolendid, ning andis sellele nime Saksa bioloogi Ernst Haeckeli (1834–1919) järgi, kes oli niisugust ürglima otsinud ja selle üle teoretiseerinud. Kümmeaastat hiljem sai selgeks, et tegu oli hoopis alkoholisisaldusega mudaproovi anorgaanilise sademega. Emil Du Bois-Reymond pidas oma ettekande nende kahe sündmuse vahel. *Tlk.*

gaasi osarõhu juures — kes oskab seda iial öelda? Kuid Laplace'i kujutletud vaim, kelle valduses on maailmavalem, s u u d a k s seda öelda. Sest kui anorgaanilised ained koonduvad elusaineteks, on küsimus esialgu ainult liikumises, molekulide korras- tumises rohkem või vähem püsivatesse tasakaaluolekutesse ja ainevahetuse käivitumises osalt molekulide omavahelise pinge, osalt väljast tuleva liikumise mõjul. Lõpuks eristab elavat sur- nust, taime ja looma kristallist — kui vaadelda looma ainult tema füüsilises toimimises — just see, et kristallis on mateeria stabiil- ses tasakaalus, samal ajal kui orgaanilist olendit läbib mateeria voog, nii et mateeria on temas enam-vähem täiuslikus dünaami- lises tasakaalus:²⁵ selle bilanss on kord positiivne, kord võrdne nulliga, kord jälle negatiivne. Seetõttu jääb kristall väliste mas- side ja jõudude mõjuta igavesti selleks, mis ta on, erinevalt or- gaanilisest olendist, kelle olemasolu sõltub teatud välistest tingi- mustest, vanema füsioloogia integreerivatest ärritajatest;²⁶ selline olend muudab endas potentsiaalse energia kineetiliseks ja vastu- pidi ning on surutud teatud ajalise kestuse raamidesse. Et põhi- mõtteline erinevus kristallis ja orgaanilises olendis toimivate jõu- dude vahel puudub, siis seletab eelöeldut tõsiasi, et nad on ühis- mõõduta, nii nagu pelk ehitist on ühismõõduta tehasega, millesse ühest otsast voolavad sisse süsi, vesi ja tooraine ning teisest väl- ja süsihappegaas, veegaas,²⁷ suits, tuhk ja tehase masinatel val- mistatud tooted. Ehitist võib kujutleda kokkupanduna ei millestki muust kui tervikuga sarnanevatest osadest, nii et ta on kristalli

²⁵Vrd Willem Smaasen. "Vom dynamischen Gleichgewicht der Elcktricität in einer Ebene oder einem Körper". — Johann Christian Poggendorff. *Annalen der Physik und Chemie*, 3. seeria, 69. kd, nr 10. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth, 1846, lk 161–180.

²⁶Johannes Müller nimetas integreerivateks ehk eluärritajateks (sks k *die Lebensreize*) selliseid stiimuleid, mis on elu alalhoiuks hädava- jalikud ja tagavad orgaanilise jõu pideva juurdevoolu (nt teatud hulk soojakraade, atmosfääriõhk, vesi, toitained). Neile vastandas ta teised ärritajad, mis pole eluliselt vajalikud ja võivad hoopis kahjulikult mõju- da. *Tlk.*

²⁷Sks k *Wassergas*; vesinikust ja CO₂-st koosnev sünteetiline gaasi- segu, mis saadakse veeauru juhtimisel läbi kuuma söekihi. Reaktsiooni avastas Itaalia füüsik Felice Fontana 1780. a. *Tlk.*

kombel ühesugusteks osadeks lammutatav; tehas seevastu nagu orgaaniline olendki — kui jätta kõrvale rakuline ülesehitus ja mõne organismi jaotatavus — on indiviid.

Seepärast on väär näha elusolendite esmakordses ilmumises Maale midagi üleloomulikku, midagi muud peale äärmiselt keeruka mehaanilise probleemi. See on üks neist kahest eksiarmusest, millele tahtsin tähelepanu juhtida. Mitte siin ei asu teine loodusetundmise piir — mitte rohkem kui kristallide moodustumises. Kui suudaksime luua tingimused, milles orgaanilised olendid kunagi tekkisid, nii nagu me suudame seda mõningate kristallide, kuigi kaugeltki mitte kõikide puhul, siis nii nagu toona tekkiks aktualismiprintsiibi²⁸ järgi orgaanilisi olendeid veel praegu.²⁹ Ent isegi kui meil ei peaks kunagi õnnestuma elu tärkamist vaadelda, rääkimata juba selle katselisest esilekutsumisest, poleks see ometi mingi ületamatu takistus. Kui mateeria ja jõud oleksid meile arusaadavad, ei lakkaks maailm mõistetav olemast ka siis, kui mõtleme ülikülluslikule taimestikule, mis praeguseks on katnud Maa tema ekvatoriaalsest smaragdvoöst³⁰ viimaste samblikuhallide polaarkaljude, ükskõik missugust osa taimeriigi kujunemises me siis arvaks etendanud olevat kas orgaanilisi tekke-seadusi või looduslikku valikut. Ainult putukamaailma abi, mida praegu peetakse paljude taimede viljastumisel hädavajalikuks, peame kohe varsti ilmnevatel põhjustel siinsest vaatlusest kõrvale jätma. Muus osas ei paku ka kõige rikkalikum, Bernardin de Saint-Pierre'i, von Humboldti või Pöppigi maalitud looduspilt

²⁸Vt minu mälestuskõnet Johannes Müllerile: “Gedächtnissrede auf Johannes Müller”. — *Abhandlungen der Königlich Akademien der Wissenschaften zu Berlin. Aus dem Jahre 1859*, Berlin, 1860, lk 25–191.

²⁹Aktualismiks nimetatakse vanemas kirjanduses uniformismi — põhimõtet, mille järgi maailma mõjutavad loodusseadused on universaalsed ehk ajas muutumatud, s.t olid kauges minevikus samad, mis nad on praegu. *Tlk.*

³⁰Smaragdvooks ümber ekvaatori on nimetatud Indoneesia saarestikku, kus elustiku mitmekesisus on Brasiilia järel maailmas teisel kohal. *Tlk.*

troopilisest ürgmetsast³¹ teoreetilise loodusuurija pilgule midagi peale liikuva mateeria. Mulle tundub, et see on uus ja väga lihtne vorm, mille saab anda tõestusele, et mingit elujõudu, nii nagu vitalistid seda mõistavad, pole olemas.

Kuid nüüd, mingil hetkel elu arengus Maa peal — seda hetke me ei tea ja see pole siin ka oluline —, astub esile midagi uut, seni kuulmatut, jälle midagi arusaamatut, nagu seda oli mateeria ja jõu olemus. Aja negatiivsesse lõpmatusse kedratud mõistmislõng katkeb ja meie loodusetundmine jõuab kuristiku servale, millest üle ei vii ükski purre, ükski tiivapaar: me seisame oma mõistmisvõime teisel piiril.

See uus tundmatu on teadvus. Ma kavatsen nüüd näidata — veenvalt, ma usun —, et mitte ainult meie teadmiste praeguse seisjuures pole teadvus tema materiaalsete tingimuste varal seletatav, mida küllap igäüks möönab, vaid et ka asjade loomuse järgi pole see nende tingimuste varal iial seletatav. Vastupidine arusaam — et ei tohi päriselt lootust kaotada teadvust tema materiaalsete tingimuste kaudu mõista, et aastasadade või -tuhandete pärast, kui inimvaim on tunginud aiamatutesse teadmissfääridesse, see tal küllap õnnestub — on teine eksiarvamus, mille vastu olen nõuks võtnud siin ettekandes võidelda.

Kasutan meelega sõna “teadvus” [*Bewusstsein*], sest siin on kõne all ainult psüühilise protsessi fakt, olgu see protsess ükskõik missugust, kas või kõige algelisemat liiki. Otsides näidet psüühilisest protsessist, mis ei oleks oma materiaalsete tingimuste varal seletatav, ei pea ette kujutama Watti välja mõtlema oma

³¹Prantsuse botaanik ja kirjanik Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre (1737–1814) kirjeldab 1773. a ilmunud raamatus *Voyage à l'île de France, à l'île Bourbon et au cap de Bonne-Espérance* Pariisi ümbruse, Réunioni saare (endise nimega Bourboni saar) ja Hea Lootuse neeme loodust. Saksa loodusteadlase Alexander von Humboldti (1769–1859) paljudest teostest on troopikale pühendatud nt *Ideen zu einer Geographie der Pflanzen: nebst einem Naturgemälde der Tropenländer* (1807). Saksa botaanik, zooloog, geograaf ja maadeavastaja Eduard Friedrich Poeppig (ka Pöppig; 1798–1868) käsitleb troopikat teoses *Reise in Chile, Peru, und auf dem Amazonenstrom während der Jahre 1827–1832* (1834–1836). *Tlk.*

liigendmehhanismi ega Shakespeare'i, Raffaeli või Mozartit loomas oma imelisimaid teoseid. Nii nagu inimese või looma võimsaim ja keerukaim lihastegevus pole oma olemuselt ebaselgem üheainsa algelise lihaskimbu lihtsast tõmblusest³² ja nii nagu ainsas nõret eritavas rakus peitub kogu sekretsiooni saladus, nõnda pole ka ülevaim vaimutegevus oma materiaalsete tingimuste kaudu mõistetamatum kui teadvus oma madalaimal astmel, milleks on aisting. Esimese mõnu- või valutuksega, mida koges lihtsaim olend loomse elu alguses Maa peal, oli see lõhe tekkinud ja maailm sealtpaale kahekordselt mõistetamatuks muutunud.

Vähe on asju, mille üle oleks visamalt juureldud ja kirglikumalt vaieldud ning mille kohta rohkem kirjutatud, kui seda on seos inimese ihu ja hinge vahel. Kõigil filosoofiakoolkondadel, peale selle veel ka kirikuisadel, on selle kohta oma õpetatud arvamus olnud. Viimase aja filosoofiast on see küsimus kaugeemale jäänud, kuid seda rikkalikumalt on selle algeid 17. sajandi teooriates mateeria ja vaimu vastastikmõju kohta.

Descartes võttis endalt kahe hüpoteesiga juba ette võimaluse seda vastastikmõju mõista. Esiteks väitis ta, et keha ja vaim on eri substantsid, mille vaid Jumala kõikvõimsus on ühendanud ja mis — kuna vaim on kehatu ning seetõttu ka ulatuvuseta — puutuvad kokku ainult ühes punktis, nimelt peaaegu nn käbikahas.³³ Teiseks väitis ta, et liikumishulk universumis on püsiv suurus.³⁴

³²Vt *Über thierische Bewegung. Rede gehalten im Verein für wissenschaftliche Vorträge am 22. Februar 1851 von E. Du Bois-Reymond*. Berlin: Verlag von G. Reimer, 1851, lk 4–5.

³³René Descartes. “Discours de la méthode”. — *Oeuvres de Descartes*. Publiées par Victor Cousin. Paris, 1824, 1. kd, lk 158–159; “Méditation sixième”. — *Ibidem*, lk 344; “Objections et réponses”. — *Ibidem*, lk 414 jj; “Les principes de la philosophie”. — *Ibidem*, 3. kd, lk 102.

³⁴“Les principes de la philosophie”. — *Ibidem*, 3. kd, lk 151. Vrd Emil Du Bois-Reymond. *Voltaire in seiner Beziehung zur Naturwissenschaft. Festrede in der öffentlichen Sitzung der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften zur Gedächtnisfeier Friedrich II am 30. Januar 1868*. Berlin: Ferdinand Dümmler's Verlagsbuchhandlung, Harrwitz und Gossmann, 1868, lk 11.

Mida kindlamini siit näib järelduvat, et hingel on võimatu mateeriat liikuma panna, seda enam äratub imestust, kui tahtevabaduse päästmiseks laseb Descartes hingel lihtsalt vajalikul viisil käbikela liigutada, et loomsed vaimud — meie ütleksime, närviprintsiip — saaksid õigete lihaste juurde kulgeda. Ümberpöörduvalt liigutavad meelemuljetest ärritatud loomsed vaimud käbikela ning sellega seotud hing märkab liikumist.³⁵

Descartes'i vahetud järgijad Clauberg,³⁶ Malebranche³⁷ ja Geulincx³⁸ püüdsid seda ilmset viga parandada.³⁹ Nad jäid kindlaks seisukohale, et vaimu ja mateeria kui kahe eri substantsi vastastikmõju on võimatu. Kuid et siiski aru saada, kuidas hing keha liigutab ja sellelt ärrituse vastu võtab, oletasid nad, et hinge tahtmine ajendab Jumalat iga kord hinge soovi järgi keha liigutama. Ümberpöörduvalt ajendavad meelemuljed Jumalat iga kord neile vastavalt hinge muutma. Hinge mõjul kehas ja keha mõjul hinges toimuvate muutuste *causa efficiens*⁴⁰ on niisiis alati Jumal; hinge tahtmine ja meelemuljed on pelgalt *causae occa-*

³⁵René Descartes. "Les passions de l'ame". — *Ibidem*, 4. kd, lk 66, 67, 72, 73. "L'homme". — *Ibidem*, lk 402 jj.

³⁶Vt *Dictionnaire des sciences philosophiques par une société de professeurs de philosophie*. Paris: L. Hachette, 1844, 1. kd, lk 523.

³⁷Nicolas Malebranche. "De la recherche de la vérité". — *Oeuvres complètes*. Publié par Mm. de Eugène de Genoude et de Henri Lourdoueix. Paris: Sapia, 1837, 1. kd, lk 220 jj; "De la prémotion physique". — *Ibidem*, 2. kd, lk 392 jj.

³⁸Vt Albert Schweigler. *Geschichte der Philosophie im Umriss*. Siebente Auflage. Stuttgart: Verlag von Carl Conradi, 1870, lk 144. Friedrich Harms. *Op. cit.*, lk 235–236.

³⁹Johann Clauberg (1622–1665) oli vaadetelt Malebranche'ile lähedane Saksa teoloog ja filosoof. Nicolas Malebranche (1638–1715), Prantsuse filosoof ja teoloog, pooldas okasionalismi, õpetust, mille järgi kehaliste ja vaimsete protsesside vahel pole otseseid põhjuslikke seoseid. Need protsessid viib omavahel kooskõlla Jumala igakordne sekumine. Arnold Geulincx (1625–1669) oli Belgia filosoof. Pidas keha ja vaimu probleemi lahenduseks ettemääratud harmooniat. Tuntuimal kujul sõnastas selle õpetuse Leibniz mitukümmend aastat hiljem. *Tlk.*

⁴⁰Mõjuv põhjus (lad k). *Tlk.*

sionales,⁴¹ mille tagajärjeks on tema kõikvõimsuse lakkamatult uuenevad sekkumised.

Lõpuks otsustas Leibniz selgitada seda probleemi algselt nähtavasti Geulincxilt pärit pildiga kahest kellast, mis peavad käima sünkroonselt.⁴² See, ütleb ta, võib juhtuda kolmel viisil. Esiteks võivad kaks kella võnkumiste abil, mille nad ühisele kinnitusele edasi annavad, teineteist mõjutada sel moel, et nende käik sünkroniseerub, nagu täheldas Huyghens⁴³ ja nagu selle sajandi algul seda rakendas Breguet,⁴⁴ et kahte kella ühtemoodi käima panna.⁴⁵ Teiseks võib ühte kella pidevalt reguleerida, et ta teisega ühtemoodi käiks. Kolmandaks võib kellameister algusest peale nii osav olla, et paneb kaks kella ühtemoodi käima, ehkki nad on teineteisest täiesti sõltumatud. Esimest tüüpi seos olevat ihu ja hinge vahel võimatuks tunnistatud. Teine seos, mis vastab okasionalistlikule õpetusele, polevat Jumala vääriline, sest kasutab teda *Deus ex machina*'na. Nii jäävat üle ainult kolmas variant, ja selles tunne jäle ära Leibnizi enda õpetuse ettemääratud harmooniast.

Paraku on nende ja teiste seesuguste käsitluste väärtust uuema loodusuurimise silmis ning mõju praegustele vaadetele kahandanud dualistlik alus, millele nad oma poolteoloogilise päritolu tõttu

⁴¹Juhuslikud põhjused (lad k). *Tlk.*

⁴²Gottfried Wilhelm Leibniz. "Second éclaircissement du système de la communication des substances". 1696. — *Op. cit.*, lk 133; "Troisième éclaircissement". 1696. — *Ibidem*, lk 134; "Lettre à Basnage". 1698. — *Ibidem*, lk 152. Vrd Arnoldi Geulincs. Γνωθι σεαυτον: *sive ethica*. Ed. Philaretus. Amstelodami: Apud Janssonio-Waesbergios, 1709, lk 124, märkus 19; ja Heinrich Ritter. *Geschichte der Philosophie*. Hamburg: Friedrich Perthes, 1852, 11. kd, lk 140.

⁴³Christiaan Huygens (ka Huyghens; 1629–1695) oli Hollandi füüsik, astronoom, matemaatik ja leiutaja. Patenteeris 1656. aastal pendelkella, mis jäi täpseimaks ajamõõtjaks peaaegu kolmesajaks aastaks. *Tlk.*

⁴⁴Abraham-Louis Breguet (1747–1823) oli Šveitsi kellameister ja mehaanik, oma aja kuulsaim kellavalmistaja. *Tlk.*

⁴⁵Vt Jean-Baptiste Biot. *Lehrbuch der Experimental-Physik oder Erfahrungs-Naturlehre*. Deutsch bearbeitet von Gustav Theodor Fechner. Leipzig: Verlag von Leopold Voss, 1829, 2. kd, lk 129.

on algusest peale toetunud. Nende autorid lähtuvad eeldusest, et on olemas kehas täiesti erinev vaimne substants — hing, mille seost kehaga nad siis uurivad. Nad leiavad, et nende kahe substantsi kokkupuude on võimalik ainult ime läbi ja et ka pärast seda esimest imet ei saa nad kooskõllaliselt tegutseda muud moodi kui ainult pidevalt uueneva või loomisest peale edasi toimiva ime läbi. Seda järeldust esitlevad nad siis uue tõdemusena, ilma et oleksid piisavalt kontrollinud, kas nad vahest mitte ise pole loonud endale hingest säärast ettekujutust, mis on tema vastastikmõju kehaga mõeldamatuks teinud. Lühidalt, kõige õnnestunum tõestus, et ihu ja hinge vastastikmõju pole võimalik, jätab ruumi kahtlusele, kas mitte eeldused pole meelevaldsed ja kas teadvus pole mitte mõeldav ja võib-olla ka mõistetav lihtsalt mateeria toimimise tagajärjena. Seepärast peab loodusuurijale esitavat tõestus, et vaimsed protsessid ei ole iial mõistetavad nende materiaalsete tingimuste kaudu, olema sõltumatu igasugustest eeldustest nende protsesside algpõhjuse kohta.

Astronoomilisteks teadmisteks mingi materiaalse süsteemi kohta nimetan ma niisuguseid teadmisi kõigi tema osade, nende omavahelise asendi ja liikumise kohta, mis võimaldavad selle asendi ja liikumise mis tahes möödunud või tulevasel hetkel välja arvutada samasuguse kindlusega, nagu on arvutatav taevakehade asend ja liikumine, kui võtta eelduseks vaatluste ideaalne täpsus ja teooria täiuslikkus. Et koostada diferentsiaalvõrrandid, mille integreerimine annaks soovitud määrangud, piisab süsteemi osade kolmest paigutusest, s.t on tarvilik ja piisav teada süsteemi osade asendit kolmel järjestikusel, üksteisest kahe intervalliga eraldatud hetkel. Võrdsetes, lõpmata väikestes ajavahemikes kolme telje suhtes läbitud teepikkuse erinevustest järelduvad siis süsteemile ja süsteemi sees toimivad jõud.

Astronoomilised teadmised materiaalse süsteemi kohta on meie suutmatuse juures mõista mateeriat ja jõudu kõige täiuslikumad teadmised, milleni me selle kohta jõuda võime. Need on teadmised, millega meie iha põhjuslike seletuste järele on harjunud rahulduma ja mille omandaks süsteemi kohta ka Laplace'i kujutletud vaim, kui ta oma maailmavalemit sobival viisil rakensidaks.

Oletagem nüüd, et oleme omandanud astronoomilised teadmised mõnest lihasesst või näärdest, erutusseisundis olevast elektrilisest või valguselundist, ripsrakust, taimest, spermiga kokku puutuvast munarakust või teatud arenguastmel olevast viljast. Sel juhul oleksid meil olemas maksimaalsed võimalikud teadmised nende materiaalseste süsteemide kohta ja meie iha põhjuslike seletuste järele oleks rahuldatud sel määral, et sooviksime veel vaid mõista mateeria ja jõu enese olemust. Lihaskokkutõmme, nõre eritumine näärdest, elektrilise elundi antav elektrilöök, valguse teke valguselundis, ripsmete liikumine, taimerakkude kasv ja kemism, munaraku viljastumine ja areng — kõik need seni lootuse-tult hämarad protsessid oleksid meile sama läbipaistvad kui planeetide liikumine.

Kui seevastu oletame, et meil on samasugused astronoomilised teadmised inimese peajust või kas või algelisima looma hingelundist, mille psüühiline tegevus piirdub naudinguga ja tülga-tuse tundmisega, siis on tõsi, et kõiki seal toimuvaid materiaalseid protsesse tunneksime sama täiuslikult kui lihaskokkutõmbeid ja nõre eritumist lihase ja näärme astronoomilise tundmise korral ning meie iha põhjuslike seletuste järele oleks samal määral rahuldatud. Tahtest sõltumatud ja mitte tingimata aistingutega seotud nähtused, mida põhjustavad keskosad⁴⁶ — refleksid, kaaslii-gutused,⁴⁷ hingamisliigutused, toonus, pea- ja seljaaju ainevahe-tus jms —, oleksid ammendavalt teada. Psüühiliste protsessidega iga kord ajaliselt ja niisiis küllap ka paratamatult kokkulangevad nähtused oleksid meile samuti läbi ja lõhki selged. Ning loomuli-kult oleks see suur võit, kui me oskaksime öelda, et teatud psüü-hilise protsessi ajal toimub teatud närvisõlmedes ja -kiududes tea-tud aatomite nii- ja naasugune liikumine. Oleks ääretult huvitav, kui me sel moel vaimusilmas endasse pilku heites näeksime arvutusülesande lahendamise juurde kuuluvat ajumehaanikat toi-mimas otsekui arvutusmasina ketaste ringkäiku; või kui me vaid teaksime, milline süsiniku-, vesiniku-, lämmastiku-, hapniku-,

⁴⁶Sks k *Centraltheile*, s.t pea- ja seljaaju. *Tlk.*

⁴⁷S.t sünkinees — tahtlike liigutustega kaasnevad tahtmatud liigu-tused. *Tlk.*

fosfori- ja teiste aatomite tants vastab muusika kuulamise õndsusele, milline nendesamade aatomite keeristorm meelelise naudinguharipunktile, milline molekulide möll kolmiknärvi väärkohtlemisest tulenevale meeletule valule. Vaimne rahulolu, mida meile pakuvad hr Fechneri⁴⁸ loodud psühhofüüsika alged ja hr Donderi⁴⁹ saadud mõõtmistulemused lihtsamate psüühiliste toimingute kestuse kohta, lubab aimata, kui meeltülendav oleks selline takistamatu pilguheit vaimsete protsesside materiaalsele tingimustele.

Mis aga puutub vaimsetesse protsessidesse endisse, siis näib, et ka astronoomiliste teadmiste korral hingeelundist oleksid need meile täpselt sama mõistetamatud kui praegu. Kui me valdaksimegi neid teadmisi, seisaksime ikka nagu nüüdki otsekui millegi täiesti kirjeldamatu ees. Astronoomilised teadmised peaaugust, ülim, milleni me jõuda võime, ei paljastaks meile sellest midagi muud peale liikuva mateeria. Kuid ükski mõeldav materiaalse osakeste paigutus ega liikumine ei lubaks meil ehitada silda teadvuse sfääri.

Tõsi, pealiskaudsel vaatlusel tundub, nagu võiksid teadmised aju materiaalse protsesside kohta meile teatud psüühilised protsessid ja võimed mõistetakse teha. Ma arvan nende hulka mälu, ideede voo ja assotsiatsioonid, harjutamise tulemused, eripärased anded jms. Kuid põgusaimgi järelemõtlemine näitab, et see on pettekujutus. Nii saaksime aimu üksnes vaimuelu sisemistest tingimustest, mis on enam-vähem sama tähtsad kui välimised, meelmuljete loodud tingimused, mitte aga vaimuelu tekkest neis tingimustes.

Millises mõeldavas seoses võiksid omavahel üldse olla ühelt poolt teatud aatomite nii- ja naasugune liikumine minu ajus ning teiselt poolt mulle ürgloomulikuna tunduvad, täpsemalt defineerimatud, salgamatud tõsiasjad, nagu “ma tunnen valu, mõnu, magusat maitset, roosi lõhna, kuulen orelihelsid, näen punast värvust”,

⁴⁸Gustav Theodor Fechner (1801–1887) oli Saksa arstiteadlane, füüsik ja loodusfilosoof, üks eksperimentaalpsühholoogia ja psühhhofüüsika rajajaid. *Tlk.*

⁴⁹Vt eespool märkust 16. *Tlk.*

ning neist sama vahetult tulenev veendumus “järelikut olen”? On ju täiesti kujuteldamatu — ja jääb selleks igavesti —, et teatud hulgal süsiniku-, vesiniku-, lämmastiku-, hapniku- ja teistel aatomitel poleks ükskõik, kuidas nad paiknevad ja liiguvad, kuidas nad varem paiknesid ja liikusid ning kuidas nad seda tulevikus teevad. Ühelgi moel pole võimalik aru saada, kuidas nende koostoimest saaks tekkida teadvus. Kui nende paiknemis- ja liikumisviis ei oleks neile ükskõik, siis tuleks arvata, et nad on monaadide kombel juba ühekaupa teadvusega varustatud. Kuid see ei seletaks ei teadvust kui sellist ega aitaks vähimalgi määral seletada indiviidi teadvuse ühtsust.⁵⁰

Tõsiasi, et on täiesti võimatu nii praegu kui ka tulevikus mõista keerukamaid psüühilisi protsesse ajuaatomite mehaanika kaudu (oletades, et me seda tunneme), ei vaja pikemat seletust. Kuid nagu juba märgitud, pole üldse vaja appi võtta keerukamaid vai-mutegevuse vorme, et meie käsitlusele kaalu juurde anda. See saab nimelt lisajõudu kontrastist, mille moodustavad ühest küljest täielik teadmatus, millesse astronoomilised teadmised peaaju kohta jäta-vad meid isegi kõige algelisemate psüühiliste protses-side tekkest, ja teisest küljest sama täielik selgus, milleni sel-lised teadmised võimaldavad meil jõuda füüsilise maailma kee-rulisimateski probleemides. Mingil põhjusel teadvusetus, näiteks unenägudeta magavas peaajus poleks astronoomiliselt läbinähtu-na enam ühtki saladust ja kui ka ülejäänud kehast oleksid meil

⁵⁰Vrd Locke'i samasuguseid mõttekäike (“Essay on Human Under-standing”. — *Works*. London: W. Otridge and Son, 3. kd, lk 54 jj), mi-da on käsitlenud ka Leibniz (“Nouveaux essais sur l’entendement hu-main”. — *Op. cit.*, lk 375). Vrd ka Leibnizi ennast (*ibidem*, lk 185, 203). Siin esitatud tõestuse, et psüühilisi protsesse ei suuda me iial mõis-ta nende materiaalsete tingimuste kaudu, kandsin ma ette juba aasta-te eest avalikel loengutel pealkirjaga “Mõnest viimase aja loodusuuri-mise tulemusest” ning olen seda ka vestlustes puudutanud. Mu sõber hr Tyndall [John Tyndall (1820–1893) oli liiri füüsik ja teaduse popula-riseerija. *Tlk.*] andis sellest talle omase meisterlikkusega särava ülevaate Englise loodusuurijate konverentsi matemaatika-füüsikasektiooni ava-kõnes 1868. aastal Norwichis (“Scope and limit of scientific materia-lism”. — *Fragments of Science for Unscientific People*, London: Long-mans, Green & Co., 1871, lk 121).

astronoomilised teadmised, oleks kogu inimese masinavärk oma hingamise, südamelöökide, ainevahetuse, soojuse ja muu sellisega täielikult dešifreeritud — kuni mateeria ja jõu olemuseni. Une-nägudeta magaja on mõistetatav nii nagu maailmgi enne teadvuse teket. Kuid nii nagu maailm muutub kahekordselt mõistetatamatuks esimese teadvuse võbelusega, juhtub see ka magajaga, kui temas võtab kuju esimene unenäopilt.

Mehaanilise maailmavaate lahendamatu vastuolu tahtevabadusega ja seeläbi kaudselt ka eetikaga on kahtlemata väga tähtis. Kõigi aegade mõtlejad on oma vaimuteravuse sellega proovile pannud ja jätkavad peamurdmist ka tulevikus. Peale selle et vabadust saab eitada, valu ja mõnu aga mitte, eelneb igale soovile, mis ju üldse ajendabki tegutsema ja annab seega võimaluse midagi teha või tegemata jätta, möödapääsmatult meeleline aisting. Niisiis on aisting see probleem, milleni viib analüütiline mehaanika, mitte vaba tahe, nagu ma kord ütlesin.⁵¹

Sellega on meie loodusetundmise teine piir maha märgitud. Ta on sama absoluutne kui esimenegi. Ja sama vähe olulisi edusamme kui jõu ja mateeria mõistmises on inimkond kahe tuhande aastajooksul kõigist loodusteaduste avastustest hoolimata teinud ka vaimutegevuse mõistmises tema materiaalsete tingimuste kaudu. Ega tee neid kunagi. Isegi Laplace'i kujutletud vaim, kes püüaks oma maailmavalemi abil sellest piirist üle astuda, sarnaneks Kuu peale kippuva õhulaevnikuga. Tema liikuvast mateeriast üles ehitatud maailmas ringlevad ajuaatomid otsekui tummas näitemängus. Ta vaatleb nende parvi, näeb nende põimuvaid trajektoore, kuid ei mõista nende käitumist; tema silmis nad ei mõtle ja seepärast, nagu eespool nägime, jääb ta maailm omadusetuks.

Laplace'i vaim on meie võimete, või õigemini, meie võimetuse mõõt. Inimese loodusetundmine on surutud kahe piiri vahele, mis kirjutavad talle igaveseks ette suutmatuse mõista ühelt poolt mateeriat ja jõudu, teiselt poolt vaimuprotsesse nende materiaalsete tingimuste kaudu. Seespool neid piire on loodusuurija isand ja peremees; ta analüüsib ja sünteesib ning keegi ei oska öelda,

⁵¹Emil Du Bois-Reymond. "Vorrede". — *Untersuchungen über thierische Elektrizität*. Berlin: Reimer, 1848, 1. kd, lk xxxv.

kus on tema teadmiste ja võimete lagi; neist piiridest üle astuda ei suuda ta aga ei praegu ega tulevikus.

Kuid mida jäägitumalt loodusuurija talle seatud piire tunnis- tab ja mida alandlikumalt oma teadmatusega lepib, seda sügava- malt tajub ta oma õigust kujundada induksiooni teel ise oma ar- vamus vaimu ja mateeria vahekorrast — täiesti vabalt, laskmata end eksitada müütidest, dogmadest või vanadest ja auväärsetest filosofoemidest.

Ta näeb tuhandeid juhtumeid, kus materiaalsed tingimused vaimuelu mõjutavad. Tema erapooletu pilk ei leia ühtki põhjust kahelda, et meelemuljed tõepoolest nn hinge üle kanduvad. Ta näeb, kuidas inimvaim otsekui kasvab koos peaauga ja omandab oma põhilised mõtlemisvormid — empiirilise vaate järgi — al- les väliste tajumuste mõjul. Ta näeb, kuidas unes ja unenägudes, minestuses, viinauimas ja narkoosis, palavikuroidumuses ja kurnatuses, hulluses, langetõves, nõrgamõistuslikkuses ja pisipeali- suses, loendamatutes haiguslikes seisundites sõltub inimvaim sel- le elundi püsivatest või ajutistest iseärasustest. Erinevalt Descar- tes'ist ei takista tal ükski teoloogiline eelarvamus loomahingedes ära tundmast inimhingega suguluses olevaid, ühe ja sama arengu- rea astmeliselt ebatäiuslikumaid liikmeid. Vastupidi, ta näeb, et selgroogsete loomade ajuosad, mis füsioloogiliste katsete ja pa- toloogiaalaste kogemuste järgi on kõrgema vaimutegevuse kand- jad, käivad oma suhtelises arengus sellise tegevuse edenemisega ühte jalga. Seal, kus vaimne võimekus teeb inimahvide ja inimes- te võrdluses läbi tohutu hüppe, mida märgib keelevõime oman- damine, toimub samasugune hüpe ka ajumassi kasvus. Samasu- guste elementaarosade teistsugune paigutus selgrootutel õpetab aga loodusuurijale, et nii siin kui ka muudes elundites etendavad struktuurielemendid tähtsat osa kui nende vastastikune asetus. Ta vaatleb aukartliku hämmastusega mikroskoopilist närvitänku, mis on asupaigaks töökale, ehitushimulisele, korda armastavale, kohusetundlikule ja vaprale sipelgahingele.⁵² Ja lõpuks sunnib põlvnemisteooria ühes õpetusega looduslikust valikust talle pea-

⁵²Charles Darwin. *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray, 1871, 1. kd, lk 145.

le oletuse, kas pole hing tekkinud mitte järk-järgult teatud materiaalsete kombinatsioonide tulemusena, mis vahest nagu teisedki pärilikud, üksikisendile olulusvõitluses kasulikud anded on vähehaaval arenenud ja täiustunud lugematute põlvkondade reas.⁵³

Kui niisiis endisaegsed mõtlejad, võttes aluseks oma ettekujutuse hingest, pidasid igasugust vastastikmõju keha ja hinge vahel arusaamatuks ja võimatuks, ning kui need kaks substantsi kõigest hoolimata kooskõllaliselt tegutsevad ja selle mõistatuse lahenduseks saab olla ainult ettemääratud harmoonia, siis peab kujutus, mille nad oma skolastiliste eelarvamuste kammitsais endale hingest löid, väär olema. Tegelikkusega nii ilmses vastuolus oleva järelduse vajalikkus on otsekui apagoogiline tõestus,⁵⁴ et sellise järelduseni viiv eeldus ei saa õige olla. Oma mõistupildis kahest kellast unustas Leibniz, nagu hr Fechner tabavalt märkib,⁵⁵ neljanda ja lihtsaima võimaluse, nimelt et kaks kella, mille kooskõllalisust tuleb selgitada, on ehk lõppkokkuvõttes ikkagi üks ja seesama kell. Kas me üldse kunagi psüühilisi protsesse nende materiaalsete tingimuste kaudu mõista suudame, on hoopis teine küsimus kui see, kas need protsessid on materiaalsete tingimuste saadus. Esimesele küsimusele võib vastata eitavalt, ilma et see midagi ütleks teise kohta, rääkimata juba sellegi eitamisest.

Meenub hr Carl Vogti⁵⁶ julge ütlus, mis viis 1850. aastatel omamoodi võistluseni hinge pärast: “Kõik need võimed, mida me hingetegevuseks nimetame, on pelgalt peaaegu funktsioonid, või kui pisut jõhkramalt väljenduda, siis mõtted on ajuga umbes sa-

⁵³Vrd Emil Du Bois-Reymond. “Leibnizische Gedanken in der neueren Naturwissenschaft”. In der Leibniz-Sitzung der Akademie der Wissenschaften am 7. Juli 1870 gehaltene Rede. — *Das Kaiserreich und der Friede; Leibnizische Gedanken in der neueren Naturwissenschaft: Zwei Festreden in öffentlichen Sitzungen der Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften*. Berlin: F. Dümmler, 1871.

⁵⁴Teesi apagoogiline tõestus on kaudne tõestus teesile vasturääkiva väite ümberlukkamise teel. *Tlk.*

⁵⁵Gustav Theodor Fechner. *Elemente der Psychophysik*. Leipzig: Breitkopf und Härtel, 1860, 1. kd, lk 5.

⁵⁶Carl Vogt (1817–1895) oli Saksa loodusteadlane, filosoof ja poliitik, loodusteadusliku materialismi ja ateismi esindaja. *Tlk.*

mas vahekorras nagu sapp maksaga või uriin neerudega.”⁵⁷ Teaduskauged inimesed panid niisugust võrdlust pahaks, sest mõtete kõrvutamine neerueritisega tundus neile vääritu. Füsioloogia säärast esteetilist hierarhiat muidugi ei tunne. Talle on uriini eritavad neerud täpselt sama väärikas teadusliku uurimise objekt nagu silmad või süda või mõni muu tavaliselt “õilsaks” peetav elund. Vaevalt saab sedagi Vogti ütlusele ette heita, et hingetegevus on selles liigitatud aju materiaalsete tingimuste saaduseks. Tema sõnade ekslikkus näib peituvat hoopis asjaolus, et need jätavad mulje, justkui oleks hingetegevuse olemus mõistetav aju ehituse kaudu, nii nagu sekretsioon on mõistetav näärme ehituse kaudu.

Seal, kus vaimutegevuse materiaalsed tingimused närvisüsteemi kujul puuduvad, näiteks taimedes, ei saa loodusuurija hingeolu olemasolu tunnistada ja vaid harva põrkub ta seal vastuoludega. Mida oleks talle aga vastata, kui ta maailmahinge tunnistamise eeltingimuseks nõuaks, et talle näidataks, kus asub maailmas — neurogliiasse mähitult ja õige rõhu all oleva sooja arteriaalse verega toidetult — see närvisõlmede ja -kiudude süsteem, mis vastaks oma mahult säärase hinge vaimuväele?

Lõpuks tekib küsimus, kas need kaks meie loodusetundmise piiri pole mitte üks ja seesama, s.t kas me mateeria ja jõu olemust mõistnuna ei või äkki aru saada sellestki, kuidas nende aluseks olev substants saab teatud tingimustes tunda, soovida ja mõelda. Kindlasti on see lihtsaim oletus, ja tuntud uurimispõhimõtte järgi tuleks seda kuni tema ümberlükkamiseni eelistada teisele, mis jätab maailma, nagu eespool öeldud, kahekordselt mõistetamatuks. Kuid asjade loomus on selline, et ka siin ei suuda me selgusele jõuda ja igasugune edasine jutt selle ümber jääb kasutuks.

Mis puudutab füüsilise maailma mõistatusi, siis on loodusuurija juba ammu harjunud mehise alistumusega tunnistama: “*Ignoramus.*”⁵⁸ Vaadates tagasi läbitud võituderohkele teele, toetab teda seejuures vaikne veendumus, et asju, mida ta praegu ei tea,

⁵⁷Carl Vogt. *Köhlerglaube und Wissenschaft: Eine Streitschrift gegen Hofrath Rudolph Wagner in Göttingen*. Giessen: Ricker'sche Buchhandlung, 1855, 3. trükk, lk 32.

⁵⁸Me ei tea (lad k). *Tlk.*

oleks tal teatud tingimustel vähemalt võimalik teada ja kunagi ta ehk saabki need teada. Mis puudutab aga mateeria ja jõu olemuse mõistatust ning küsimust, kuidas peaksid need mõelda suutma, siis tuleb tal nüüd ja igavesti leppida märksa rängema tõdemusega:

“*Ignorabimus!*”⁵⁹

EMIL DU BOIS-REYMOND, *IGNORABIMUS* JA
MAAILMAVAADETE VÕITLUS

Emil Du Bois-Reymond'i 1872. aastal peetud ettekanne “Loodusetundmise piiridest” kutsus esile plahvatusliku vastukaja. Emotsionaalsed reaktsioonid sellele ulatusid innukast heakskiidust vihase nõrdimuseni. Vastukaja ei tulnud sugugi üksnes loodusteadlastelt ja filosoofidelt, vaid ka kirikutegelastelt ning poliitilistest ringkondadest kuni kajastuseni kirjandusilmas. Veel 1913. aastal avaldas Saksa kirjanik Arno Holz raamatu mõõtu näidendi pealkirjaga *Ignorabimus*. Nagu aastaarv osutab, oli ka vastukaja ajaline ulatus imekspandav (vt Bayertz jt 2012: vii–viii). Kaheksa aastat hiljem, 1880. aastal peetud kõnes “Seitse maailmamõistatust”, mida võib pidada siin vaadeldava ettekande jätkuks, avaldas Du Bois-Reymond sellise suure tähelepanu üle imestust, sest enda arvates polnud ta ütelnud midagi sellist, mis mingilgi määral filosoofilise kirjandusega tuttavale inimesele oleks pidanud uudiseks olema (Du Bois-Reymond 1974: 160). Ja tal oli õigus: argumente, mida ta loodusetundmise piiride kohta esitas, võib leida juba vähemasti John Locke'i ja 18. sajandi Prantsuse materialistide teostest, näiteks hiljuti ka eesti keeles ilmunud Julien Offray de La Mettrie raamatust *Inimene kui masin* (1748), rääkimata juba tolle aja mõjukaima filosoofi Immanuel Kanti kriitilisest filosoofiast, milles teadusliku teadmise piirid on keskseks teemaks, nagu võib lugeda kas või tema *Prolegomena* viimastest paragrahvidest (vt Kant 1982: 126–141). Seega ei tulenenud tormiline reaktsioon kõnealusele ettekandele mitte niivõrd esitatud ideede uudsusest, kuivõrd sellest, kes neid esitas, kus neid esitati ja millises ajaloolis-kultuurilises kontekstis need kõlasid (Bayertz jt 2012: xxi–xxiii). Ehkki mitte originaalsed, ärgitasid need ideed ometi seisukohta

⁵⁹Eelmise sõna tulevikuvorm, s.t “me ei saa (iaal) tead(m)a”. *Tlk.*

võtma paljusid silmapaistvaid mõtlejaid. Need teemad tulevadki järgnevalt üksikasjalikumalt kõne alla.

EMIL HEINRICH DU BOIS-REYMOND

19. sajandi kõige tähtsam unustatud intellektuaal — nii iseloomustab Emil Du Bois-Reymond'i (1818–1896) tema biograaf Gabriel Finkelstein (2013: xv). Olgu selle hinnanguga, kuidas on, kuid Du Bois-Reymond polnud tõesti mitte üksnes väljapaistev teadlane, vaid ka oma aja silmapaistev avaliku elu tegelane. Ta oli pärit kultuurilembesest Berliini hugenotiperekonnast. Pärast esialgseid lühiajalisi kõhklusi akadeemilise tee valikul alustas ta 1839. aastal meditsiiniõpinguid. Väga tähtis osa tema teadlasekarjääris oli anatoomia ja füsioloogia professoril Johannes Mülleril (1801–1858), kellega ta oli Berliini ülikoolis seotud peaaegu kakskümmend aastat algul tema õpilasena, seejärel assistendina ja alates 1856. aastast erakorralise füsioloogiaprofessorina.

1841. aastal teavitas Itaalia füsioloog Carlo Mateucci (1811–1868) Müllerit oma uuringutest nn loomse elektri alal. Selle nähtuse oli 1780. aastatel avastanud Luigi Galvani (1737–1798), kuid tema katsete tõlgenduse oli vaidlustanud Alessandro Volta (1745–1827). Nende vaidluses oli tookord peale jäänud Volta seisukoht, nüüd aga näitasid Mateucci uuringud, et Galvanil võis ikkagi õigus olla. Müller tegi Du Bois-Reymond'ile ülesandeks Mateucci katseid korrata ja kontrollida ning see osutus tema teadlasetee jaoks määravaks. "Loomne elekter" sai Du Bois-Reymond'i peamiseks uurimisobjektiks kogu tema eluks. Ta peateos kannabki pealkirja *Uurimused loomsest elektrist*. Selle esimene köide ilmus 1848. aastal, teine köide osade kaupa 1849., 1860. ja 1884. aastal, kuid algselt kavandatud kujul jäigi teos lõpetamata, ehkki kasvas rohkem kui 2000-leheküljeliseks.

Du Bois-Reymond'i uuringud panid aluse nüüdisaegsele elektrofüsioloogiale. Tema oluliseks teeneks peetakse ka aastatepikkust tööd saavutamaks mõõtmistäpsust. See oli äärmiselt keeruline ülesanne, sest vajalikke mõõteriistu polnud sisuliselt olemas. Du Bois-Reymond'il tuli need tihti endal leitud ja Berliini käsitöölise abil ka valmistada. Teadus tähendas talle paljuskki just tehnika kohandamist füsioloogiliste nähtuste uurimise tarvis. Tema leidlik eksperimentaalne uurimistöö ja Johannes Mülleri ning Alexander von Humboldti (1769–1859) toetus aitasid ta aeglaselt startinud teadlaskarjääril tuule tiibadesse saada: 1851. aastal valiti ta Preisi Teaduste Akadeemia liikmeks ning pärast Johannes Mülleri surma 1858. aastal sai Du Bois-Reymond tema järgla-

sena viimaks Berliini ülikooli korraliseks füsioloogiaprofessoriks (Finkelstein 2013: 57–75, 89–96, 164–168; Otis 2007: 76–103).

Vahekord Johannes Mülleriaga ei olnud Du Bois-Reymond'il aga sugugi pilvitu. Ühelt poolt oli ta loomulikult oma juhendajale tänu võlgu toetuse eest, mida temalt sai, teiselt poolt oli talle aga täiesti vastuvõetamatu romantismiaja natuurfilosoofia, millele Müller oli truuks jäänud. Koos Johannes Mülleri teiste kuulsate õpilastega ja oma mõttekaaslastega, nagu Hermann von Helmholtz (1821–1894), Rudolf Virchow (1821–1902), Ernst Wilhelm von Brücke (1819–1892) ja Carl Ludwig (1816–1895), esindas Du Bois-Reymond antivitalistlikku ja mehhanistlikku uurimisprogrammi, mis lähtus eeldusest, et kõik elufunktsioonid organismides on seletatavad ainult füüsika- ja mehaanikaseadustele toetudes. Elektrofüsioloogia inspireeriski teda muu hulgas ka seetõttu, et pakkus võimalust demonstreerida oma põhilist teaduslikku veendumust: elavas organismis ei toimi mingeid muid jõude peale nendesamade, mis toimivad ka mitteorgaanilistes nähtustes. Iseäranis vastuvõetamatud olid talle natuurfilosoofiline käsitlus elujõust ja teleoloogia kui näited katseliselt tõendamata teoretiseerimisest (Finkelstein 2013: 39–54; Otis 2007: 103–110; Lenoir 1985).

Selleks ajaks, kui Du Bois-Reymond sai viimaks korraliseks professoriks, oli olulisim osa tema teaduslikust tööst tehtud ning eksperimenteerimissind mõnevõrra raugenud. Seda aktiivsem oli ta sealpeale teaduse organisatorina ja teaduspoliitika kujundajana. Ta oli viis korda arstiteaduskonna dekaan ning kaks korda Berliini ülikooli rektor. Pärast 1870. aastat oli see aga juba Saksa Keisririigi pealinna ülikool ning üks ühinenud Saksamaa juhtivaid teadusasutusi. Alates 1867. aastast oli Du Bois-Reymond Preisi Teaduste Akadeemia füüsika-matemaatika klassi alaline sekretär. Need ametikohad nõudsid paljudel puhkudel kõnepidamist ning Du Bois-Reymond'il avanes võimalus demonstreerida oma silmapaistvaid oraatorivõimeid. Tema kõnede temaatika ulatus teadusest, teaduse ajaloost ja filosoofiast kõige üldisemate kultuuriküsimusteni. Need pälvisid ka laialdast tähelepanu ja tihti arutleti nende üle ajakirjanduses.

Du Bois-Reymond'i kui avaliku elu tegelase üldisemaks taotluseks oli kujundada avalikkuses ja iseäranis valitseva eliidi seas loodusteadusi soosiv hoiak, et leida toetust teadusliku uurimistöö rahastamisele ja teadustaristu rajamisele. Viimane oli tema eriliseks hooleks, sest tingimused teadusliku töö tegemiseks olid tihti ülimalt algelised. Kui ta 1840. aastail oma elektrofüsioloogilisi eksperimente alustas, tuli tal töötada kodus, sest ülikooli ruumides ei olnud selleks sobivat kohta. Alles 1853. aastal sai füsioloogialabor enda käsutusse ühe toa anatoomiamuu-

seumis, millele hiljem lisandus veel üks. Seda oli mõistagi liiga vähe tema enda ja ta kaastööliste ning kraadiõppurite uurimistöö tarvis. Nii oli üks tema püsivaid sihte leida toetust kavale ehitada uus füsioloogilise uurimistöö tegemiseks projekteeritud hoone. See taotlus lükati aga ikka ja jälle tagasi, sest Saksamaa ühendamise eest võitleva Preisi riigi vahendid läksid eelkõige militaarsete vajaduste rahuldamiseks. Alles pärast keisririigi loomist leidis tema plaan lõpuks soodsat vastukaja, ning kui füsioloogia instituudi uus hoone lõpuks 1877. aastal avati, oli see Saksamaa kalleim teadusasutus. Avaliku elu tegelasena toetas Du Bois-Reymond patriootlikult Otto von Bismarcki Saksamaa ühendamise poliitikat ning püüdis oma teaduskorralduslike sihtide saavutamiseks alati näidata, kuidas loodusteaduste areng võiks võimalolijate poliitilistele eesmärkidele kasuks tulla (Finkelstein 2013: 171–194, 207–264; Ruff 1981: 75–85; Lenoir 1985).

SAKSA LOODUSUURIJATE JA ARSTIDE ÜHING

Saksa loodusuurijate ja arstide aastakokkutulek, millel Du Bois-Reymond oma kõmulise ettekande pidas, ei olnud tavapärane tagasihoidlik teaduskonverents, nagu need tänapäeval enamasti välja näevad. Seda korraldas Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühing, mis on tänapäevani eksisteeriv, vanim ja suurim interdistsiplinaarne teadusühing Saksamaal. Selle rajas 1822. aastal natuurfilosoof ja loodusuurija Lorenz Oken (1779–1851) teatud mõttes vastukaaluks ülikoolidele ja teaduste akadeemiatele kui tema hinnangul liialt rangelt reglementeeritud teadusinstituutidele. Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühingu ei olnud ranget struktuuri ega liikmeskonda ja algselt oligi selle peamiseks eesmärgiks korraldada oma aastakokkutulekuid, et soodustada teadlaskonna isiklikku vahetut mõttevahetust, mis võiks kaasa aidata loodusteaduste arengule. Need kogusid aegamööda üha enam populaarsust ja kujunesid keskseks foorumiks, kus esitati loodusteadusliku ja meditsiinilise uurimistöö uusi tulemusi. Kui 1822. aastal aset leidnud esimesel kokkutulekul oli osalejaid kolmekümne ümber, siis 45. kokkutulekul, millel Du Bois-Reymond oma kõne pidas, oli neid juba 1290. Aastakokkutulekud toimusid vaheldumisi paljudes Saksa linnades, et ühelt poolt ärgitada huvi loodusteaduste vastu ka seal, kus teaduskeskusi polnud, teiselt poolt aga ühendada teadushuvilisi inimesi saksa keeleruumi kõigist nurkadest. Sellisena oli sel oma roll ka Saksamaa ühinemislükkumises.

1828. aastal moodustati Alexander von Humboldti eestvõttel erialasektsioonid, kus peeti kitsama temaatikaga ettekandeid. Kuid peale nende toimusid ka täiskogu istungid, millel peeti tavaliselt kolm nii-öelda plenaarettekannet. Need käsitlesid üldisi teaduslikke suundumusi, samuti loodusteadlaste poliitilisi hoiakuid ja kultuurilist enesetõlgendust. Algusest peale oli Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühingule iseloomulik peaaegu piirilt optimistlik usk loodusteadusliku teadmise kõiki eluvaldkondi edendavasse mõjusse, mis ühtlasi tähendas seda, et ühingu kokkutulekud seesugust teadmist edendava foorumina omandasid nende korraldajate ja paljude osalejate silmis lausa maailmaajaloolise tähenduse. See ei pidanud sugugi piirduma üksnes loodusteaduste ja nende tehniliste või tehnoloogiliste rakendustega; paljud plenaarettekandega esinenud teadlased olid veendunud, et loodusteadustel on potentsiaali lahendada ka sotsiaalseid probleeme. Nii püüdsid mitmed neist kujundada välja loodusteaduslikku maailmavaadet. Iseäranis aktiivne oli selles mõttes Rudolf Virchow, samuti Ernst Haeckel (1834–1919) — veel üks Johannes Mülleri õpilane. Just eldkõige plenaarettekanded pälvisid laiemat avalikkuse tähelepanu. Sellest olid muidugi teadlikud ka plenaarettekande pidajad, kes esitasid selles formaadis just niisuguseid ideid, millele soovisid leida võimalikult laia kõlapinda.

Kuni 1880. aastateni polnud Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühingu korraldatud kokkutulekud mitte ainult teaduslikud üritused, vaid ka värvikad seltskonnaelu sündmused, osa samal ajal kujunenud kodanluse avalikust elust ja pidustuskultuurist. Siia kuulusid pidulikud avamisüritused koos tervitustega selle maailma vägevatele. Ühiskonna koorekiht oli aldis osalema kokkutulekute käigus korraldatud pidulikel lõuna- ja õhtusöökidel, millesse töid vaheldust spetsiaalselt selleks puhuks loodud luuletused ja laulud, vahel isegi väikesed näitemängud. Kõik see leidis laialdast kajastamist igat värvi pressis (Daum 2002: 119–137).

MAAILMAVAATELINE KONTEKST

Du Bois-Reymond pidas oma kõne plenaarettekandena, mis eeldas tavaliselt filosoofilisemat või maailmavaatelisemat laadi temaatikat. Kuid sellisena sattus see juba käimas olnud maailmavaatelise võitluse konteksti, mistõttu seda ei saanud käsitada teisisi kui seisukohavõtuna selles võitluses arutletud küsimuste suhtes. Et selgitada suurt vastukaja, mida kõne pälvis, tuleks niisiis luua ettekujutus sellest kontekstist, mille siinne iseloomustus toetub eelkõige Kurt Bayertzi uurimustele (vt Bayertz

2007; Bayertz jt 2007a, 2007b, 2007c, 2012; vt ka Tool 2020: 1352–1358).

Nii Saksamaal kui ka teistes Euroopa riikides vahetati 19. sajandi teisel poolel elavalt mõtteid selle üle, millisele intellektuaalsele instantsile peaks ühiskonnas kuuluma vaimne ülevõim. Peamine kandidaat sellele kohale oli loomulikult religioon, mis oli aastasadu olnud eksistentsiaalsete ja ühiskondlike probleemide keskne tõlgendusinstants. Teine pretendent oli filosoofia, millele olid juhtpositsiooni taotlenud juba Saksa klassikalise filosoofia esindajad. Kuid kõige viimasel ajal olid tõsiseks kandidaadiks sellesse rolli kerkinud loodusteadused. Alates 18. sajandist oli neile mitmelt poolt üha enam antud maailmavaatelist ülesandeid. Neilt ei oodatud mitte üksnes täpseid teadmisi looduse ühe või teise osa kohta, vaid kogunenud teadmiste põhjal maailmapildi kujundamist, mis hõlmaks ka inimest ning annaks meile kindla aluse maailmas orienteerumiseks. Ent kui 19. sajandit iseloomustatakse tihti naiivse teadus- ja progressiuse ajastuna, siis jäetakse tähelepanuta sel ajal esinenud ägedad lahkarvamused selles, milline on loodusteadusliku teadmise staatus, selle ühiskondlik mõju ja roll ühiskonna ees seisvate probleemide lahendamisel. Ka Du Bois-Reymond'i kõne vastuvõttu mõjutasid varasemad väitlused, mis puudutasid loodusteaduste maailmavaatelist tähtsust ja haardeulatust.

Alates 1850. aastatest oli Saksamaal rühm autoreid propageerinud seisukohta, et loodusteadused pole mitte ainult nüüdisaegse maailmapildi alus, vaid ühtlasi vahend, millega lahendada Saksamaa poliitilised probleemid, mis olid päevakorda jäänud ka veel pärast 1848. aasta revolutsioonilisi sündmusi. Selle programmi eestkõnelejad Jacob Moleschott (1822–1893), Carl Vogt (1817–1895) ja Ludwig Büchner (1824–1899) pidasid 1848. aasta võitluse hingestajaks idealistlikku filosoofiat, mistõttu seda tuli vastutavaks pidada ka demokraatliku liikumise läbikukkumise eest. Selleks et pikkamööda parandada majanduslikke, sotsiaalseid ja poliitilisi tingimusi, tuli nende arvates juhtroll usaldada loodusteadustele. Seda haritlaste rühma hakati nimetama materialistideks. Tegu oli algselt oponentide antud halvustava nimetusega, mille see leer aga väljakutsuvalt oma aunimetuseks võttis.

On iseloomulik, et kõnealune väitelus väljus kitsast intellektuaalide ringkonnast ning omandas laialdase kõlapinna füsioloog Rudolf Wagneri (1805–1864) materialistidevastase ettekandega Saksa Loodusuuriate ja Arstide Ühingu 31. kokkutulekul 1854. aastal. See nn materialismitüli sai alates 1860. aastatest järje nn darvinismitüli kujul. Pärast Charles Darwini *Liikide tekkimise* ideede retseptiooni Saksamaal nägid “materialistid” Darwini teoorias kõigutamatut alust kõikehõlmavale

maailmapildile, mis kätkes ka ühiskondliku progressi tagatist. Ning taas oli Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühing see institutsioon, mis andis väitlusele laia avalikkust hõlmava ulatuse, kui 1863. aasta kokkutulekul esines darvinismi propageeriva ettekandega Ernst Haeckel (vt Tool 2020: 1366–1368).

Neid “materialiste” ja “darwiniste” on nimetatud loodusteaduslikeks materialistideks, kuivõrd neile oli iseloomulik nõudmine, et loodusteadus tuleb võtta igasuguse mõtlemise aluseks: millel pole faktilist alust ja mis pole loodusteaduslikult seletatav, sellel ei peaks olema enam mingit õigustust ega kohta nüüdisaegses mõtlemises. Nende programmiliseks suundumuseks oli laiendada loodusteaduslik mõtlemine ükskõik milliste probleemide universaalseks lahendusviisiks ja muuta loodusteadused maailmavaateks. Selles leiris nähti mineviku religioosselt või metafüüsiliselt põhistatud maailmapilti igandina, mis on loodusteaduste saavutusi silmas pidades igasuguse põhjendatuse kaotanud. 1850. ja 1860. aastate maailmavaatelised väitlused paistsid neile pelgalt taandumislahingutena, mida pidasid mahajäänud, end ajavaimule sulgenud inimesed, kes piüdsid kramplikult kinni hoida iganenud mõtteviisidest.

Ehkki Du Bois-Reymond ise vaevalt midagi sellist kavatses, kujunes tema *ignorabimus*’e-kõne 19. sajandi maailmavaatelises poleemikas pöördepunktiks. Seda ei saanud kirjeldatud kontekstis käsitada teisiti kui rünnakuna loodusteaduste episteemilise autoriteedi vastu. Kuid just niisugusele autoriteedile toetudes nõutasid loodusteadusliku materialismi esindajad loodusteadustele juhtpositsiooni teiste tunnetus- ja teadmisvormide ees. 19. sajandi keskpaigas ei paistnud olevat mingit mõistlikku alust kahelda, et see taotlus on põhjendatud. Loodusteadusliku teadmise kasv oli pidev ja üha kiirem ning miski ei andnud märku, et sel edenemisel võiksid piirid olla. Kui Du Bois-Reymond väitis midagi muud, pidi see paistma rünnakuna loodusteaduste vastu. Kui pidanuks selguma, et tal on õigus, pidi vankuma lööma vundament, millele toetus loodusteaduste maailmavaateline autoriteet.

Loodusuurimise takerdumine ületamatute piiride taha seadnuks loodusteadusliku maailmavaate eestvõitlejate püüdlused kahtluse alla kahes mõttes. (1) Piiridesse suletud loodusteadus ei suuda hõlmata tegelikult tervikuna ja seetõttu kerkib ülesehitatava maailmavaate ette dilemma: kas täita sellesse jäävad lüngad spekulatiivselt, mille tulemusena kaotaks niisugune maailmavaade oma otsustava eelise traditsiooniliste maailmapiltide ees, mis ju samuti toetusid metafüüsilistele või spekulatiivsetele põhjendustele; või jätta need lüngad täitmata, mille tulemusena kaotataks loodusteaduslik maailmavaade oma terviklikkuse ja hõlmavuse. (2) Teise piiri tõmbamisega välistas Du Bois-Reymond võima-

luse seletada aistinguid ja mõtlemist loodusteaduslikult. Kui selgunuks, et see peab paika, oleks “materialistlikult” maailmaseletuselt võetud tal- le iseäranis oluline valdkond. Sellega oleks “idealistlikele” või “dualist- likele” teooriatele reserveeritud loodusteadusele ligipääsmatu sfäär, mis taganuks neile ellujäämise. Materialismile tähendanuks see kapituleeru- mist keskse ülesande ees, mida ta pidas oma missiooniks (Bayertz 2007: 185).

Kõike seda arvestades on mõistetav, et Du Bois-Reymond'i kõne kutsus esile ägeda ja ülimalt eripalgelise vastukaja (vt Bayertz jt 2012: xiv–xxi; vt ka Bayertz jt 2007a, 2007b). Kurt Bayertz nendib kokku- võitlikult, et selle vaidluse puhul polnud tegemist pelgalt teadus- ja tun- netusteooria peensustega, vaid moodsa ühiskonna võtmeküsimustega. Spetsiifilistest filosoofiaprobleemidest kaugemale läks selles vaidluses näiteks küsimus, kas loodusteadusi on alust pidada pädevaks moodsa ühiskonna probleemide selgitajaks ja neile asjakohaste lahenduste leid- jaks või peaks juhtpositsioon kuuluma kristlikele teoloogidele, idealist- likele filosoofidele või “vaimuteaduste”, s.t meie mõistes humanitaar- ja sotsiaalteaduste esindajaile. Nagu öeldud, polnud Du Bois-Reymond'i kõne puhul esmatähtis mitte niivõrd selle sisu, vaid see, kes oma sei- sukohta väljendas. Varem olid seesuguseid mõtteid esitanud teoloogid ja filosoofid ehk teisisõnu, need ideed pärinesid väljastpoolt loodustea- dusi. Nüüd aga esitati neid n-ö seestpoolt ja seda tegi silmapaistev loo- dusteadlane. Samas võib tema kõne esilekutsutud tormilises vastukajas näha märki sellest, et loodusteaduste ühiskondlik maine oli märgatavalt kasvanud. Juhtiva loodusteadlase sõnadel oli 19. sajandi teisel poolel kaugelt enam kaalu kui seisukohtadel, mida esitasid teoloogid, filosoo- fid või “vaimuteaduste” esindajad. Kui käsitada *ignorabimus*'e-vaidlust võitlusena selle üle, millisel distsipliinil peaks olema maailma tõlgen- damisel eelisõigus, siis saab mõistetavaks niihästi kibestumus, mille- ga seda väitlust peeti, kui ka tõsiasi, et vaidlus ei leidnud sugugi kii- ret lahendust. Küsimus loodusteaduste või üleüldse teaduse autoritee- dist paistab kuuluvat niisuguste moodsa ühiskonna struktuursete prob- leemide hulka, millel polegi lõplikku teoreetilist lahendust; on ainult ajutised ja üha revideeritavad praktilised lahendused. Seetõttu ei jäänud ka rindejooned leeride vahel püsivaks, vaid nihkusid kord ühele, kord teisele poole. *Ignorabimus*'e-tees jäi rohkem kui kuuekümneks aastaks üheks sõlmpunktiks filosoofilistele vaidlustele loodusteaduste autoritee- di üle (vt Bayertz 2007: 183–187).

VASTUKAJAD

Vastukaja Du Bois-Reymond'i kõnele oli ühelt poolt äge, teisalt aga ka väga mitmekesine. Jättes kõrvale päevakajalised kommentaarid, tuleb järgnevalt peamiselt Frederick Beiseri ja Kurt Bayertzi uurimustele toetudes juttu mõnest tähendusrikkamast reaktsioonist silmapaistvatelt loodusteadlastelt ja filosoofidelt (vt Beiser 2014; Bayertz 2007). Seda laadi vastukaja jaotub kaheks: ühest küljest selline, mis tunnistas küll Du Bois-Reymond'i matemaatilis-füüsikalistlikku paradigmat, kuid pidas selle piiramist põhjendamatuks, vaieldes seejuures tihti vastu tõlgendusele, mille Du Bois-Reymond oli sellele paradigmale andnud; teisest küljest aga selline, mis seadis kahtluse alla nimetatud paradigma enda kui põhjendamatu piirangu mis tahes teist liiki tunnetusele (vt Bayertz jt 2012: xxvii–xxviii; Beiser 2014: 104).

Esimest laadi kajastuse näiteks võiks olla see, kuidas kommenteeris Du Bois-Reymond'i seisukohti üks ta enda õpilasi, füsioloog William Preyer (1841–1897). Ta väitis, et Du Bois-Reymond ei toonud oma kõnes esile mitte loodusteadusliku uurimistöö piire, vaid klassikalise mehaanika piirid. Seda viimast pole aga Preyeri arvates alust pidada ainsaks võimalikuks loodusteaduse tüübiks. Mis puudutab mehhanistlik-atomistlikku loodusteadust, siis selle piirid markeeris Du Bois-Reymond Preyeri hinnangul õigesti, kuid tema argumentatsioon ei pruukivat kehtida uut tüüpi loodusteadusliku tunnetuse kohta, mis, tõsi küll, tuleb Preyeri järgi alles luua (vt Preyer 1873). Sama laadi mõtteavaldustega esinesid hiljem Ernst Mach (1838–1916) ja Wilhelm Ostwald (1853–1932) (vt Bayertz jt 2012: ix–xii). Pärast 20. sajandi alguses füüsikas aset leidnud revolutsiooni on loodusteadus mõistagi väga erinev sellest, mida Du Bois-Reymond selle all silmas pidas, iseasi, kas koos selle muutusega kaob ka loodusuurimise põhimõtteliste piiride küsimus (vt Friebe 2007; Stöltzner 2007).

Seevastu botaanik Carl von Nägeli (1817–1891) oli veendunud, et teist tüüpi loodusteadus pole mitte ainult võimalik, vaid ka täiesti olemas. Ta pidas Saksa Loodusuurijate ja Arstide Ühingu 1877. aasta kokkutulekul plenaarettekande, milles polemiseeris Du Bois-Reymond'i viie aasta taguse kõnega. Nägeli oli küll nõus, et teaduslikul tunnetusel on piirid — see ilmnevat juba teaduse vajaduses uuritavaid nähtusi mõõta — ning soostus põhimõtteliselt loodusuurimise matemaatilise paradigmaga, mida esindas Du Bois-Reymond, kuid ei nõustunud temaga selle paradigma piiride suhtes. Tunnetusele tuleb piir vastu eelkõige seetõttu, et lõpliku olendina jääb inimene paratamatult jõuetuks ruumi ja aja lõpmatuse ees. Sestap peab Nägeli ekslikuks Du Bois-Reymond'i

järeldusi laplace'likust ideaalist. Kui Du Bois-Reymond'i silmis oli tema paradigma ideaalseks kehastuseks mehaaniline atomism, siis Nägeli väitel ei nõua looduse tunnetamine tingimata tungimist kõigi nähtuste atomaarse ehituseni: seletusi võib alustada looduse organisatsiooni ükskõik millisel tasandil. Kui teha atomistlik reduktsionism teadusliku uurimise tingimatuks nõudeks, osutuksid paljud olemasolevad distsipliinid ebateaduslikuks — isegi sellised, mis saavad kasutada ka matemaatilist paradigmat. See tähendaks loodusteaduste piiramist ainult ühele looduse aspektile. Nägeli hoiatas selle eest, et teadusliku diskursuse üht vormi hakataks mõõtma teisest pärit normidega. Põhiliselt leiab iga teaduslik distsipliin oma põhjenduse iseendast. Mis puudutab teadvust, siis loodusteaduslikult saab selle kohta ütelda üksnes seda, mida loodusteaduslike vahenditega on võimalik uurida, ja see kuulub loomulikult loodusesse; üleloomuliku kohta ei saa loodusteadus midagi väita. Küll aga võib öelda, et üleloomuliku eeldamine oleks vastuolus looduse üldise struktuuri või kulgemisega. Looduses võib näha järjepidevust selle kõige kõrgematelt organisatsioonitasemetelt kõige madalamateni. Nii võib oletada, et mentaalsed võimed ja toimingud on elusolendite keemiliste koostisosade teatud interaktsioonide avaldused. Millegi ülemeelise eeldamine on seega liigne. Nägeli tõdeb seejuures, et ka Du Bois-Reymond ei välista teadvuse teaduslikku uurimist, küll aga väidab, et me ei saa iial teada, kuidas nimetatud interaktsioonidest võrsub teadvus, ehk teisisõnu, meile jääb mõistematuks seos põhjuse ja tagajärje vahel selles valdkonnas. Nägeli on sellega nõus, kuid väidab, et füüsilise ja psüühilise poole vastastikmõju ei kujuta endast selles mõttes midagi ainulaadset: Du Bois-Reymond ei märkavat, et seda, kuidas põhjus tagajärje esile kutsub, ei suuda me mõista üheski asjas looduses. Ja kuna me ei mõista, kuidas põhjus tekitab tagajärje looduses üldiselt, ei peaks me ka ootama, et suudame seda mõista siis, kui tegu on keha ja vaimu vastastikmõjuga. David Hume'i jälgedes käies väidab Nägeli, et kui loodusteadus tuvastab põhjuslikke seoseid, siis pole nende puhul tegemist millegi muuga kui üksnes püsiva koeksistentsi juhtumitega. Oma ettekande lõpus rõhutab Nägeli vajadust hoida rangelt lahus loodusteadused ja metafüüsika. Loodusteaduslikus uurimises pole kohta mitte mingisugusele metafüüsikale, teaduse meetod peab olema materialistlik. Kuid see ei tähendavat, et loodusteadus peaks tunnistama filosoofilist materialismi, vaid üksnes seda, et loodusteaduse materialism peab olema metodoloogiline. Samas ei tähendavat see ka seda, et loodusteadlane ei tohiks üldse filosofoerida, küll aga peaks ta mõistma, et filosofoerimise ajal lakkab ta olemast teadlane. Ühelt poolt peaks ta olema tagasihoidlik — kõik, mida me teame, on vaid väike osa lõputust loodusest —, teiselt poolt aga mõistma, et õige meetod tagab järjepi-

deva teadmisprogressi ja avardab pidevalt teadmise piire. Nii lõpetab ta oma ettekande vastupidi Du Bois-Reymond'ile deviisiga: "Me teame ja saame teada" (vt Nägeli 1877; Beiser 2014: 116–120).

Teist laadi vastukaja näiteks võiks olla Du Bois-Reymond'i seisukohtade käsitus Wilhelm Dilthey (1833–1911) 1883. aastal ilmunud monograafias *Sissejuhatus vaimuteadustesse*. Probleemipüstitus lähtub siin just loodusetundmise piiridest, nii nagu Du Bois-Reymond neid tõmbab, kuid Dilthey eristab seejuures poleemiliselt kahte piiriliiki: ühelt poolt "kogemuse immanentsed piirid" ja teiselt poolt "piirid, millega põrkub faktide allutamine loodustunnetuse seosele". Esimesed tulenevad inimliku kogemuse loomusest, sellest, et tegelikkus kui kogemuse korrelaat on meile antud meelte kaudu saadud andmetega, mis on omavahel võrreldamatud ega ole üksteisest tuletatavad. Iseäranis tõstab ta esile sisemise kogemuse andmete (näiteks kurbus, rõõm jms) ning välise kogemuse andmete (nt külm, soe jms) võrreldamatust. Kuid asjaolu, et sisemise kogemuse faktid pole tuletatavad välise kogemuse faktidest, ei ole põhimõtteliseks piiriks loodusteaduslikule käsitusviisile, sest sellest tõsiasiast hoolimata on võimalik kõiki neid kogemusfakte süstematiseerida ühte mehaanilisse looduse korda. Kui sisemise kogemuse faktidest moodustuv vaimne maailm ongi välismaailmast sõltumatu, siis on see autonoomia suhteline. Nii peab Dilthey ühelt poolt täiesti legitiimseks rakendada loodusteaduslikku käsitusviisi inimese elu ja teadvuse uurimisel. Inimesed pole kehatud vaimud, kes eksisteeriksid otsekui mingis erilises mentaalses tegelikkuses; vastupidi, nende kavatsused ja mõtted on kehastunud nende tegudes ja sõnades, mis on loodusliku maailma osad. Me mõistame neid kavatsusi ja mõtteid, ehkki ainult osaliselt, kui allutame nad üldistele seadustele, mis toimivad looduses kui tervikus. Tõeliseks piiriks loodusteaduslikule lähenemisele peab Dilthey seda, et vaimse maailma faktide seos pole tuletatav seaduspärasusest, mis on tuvastatud loodusprotsessi uurimisel. Seega ei pea Dilthey teiselt poolt loodusteaduslikku õiguspärast käsitusviisi ainsaks teaduslikuks lähenemisviisiks maailmale, ja selles on tema sügavam lahknevus Du Bois-Reymond'ist. Vaimse maailma seosed, mis on võrdlemisi sõltumatud looduslikust maailmast, kujutavad endast alust mitteloodus-teaduslikele teadustele, mida Dilthey nimetab vaimuteadusteks, tähistades selle terminiga seda, mida me tänapäeval kutsume humanitaar- ja sotsiaalteadusteks. Kui ühiskonna- ja humanitaarteadused nõuavad loodusteadustega võrreldes hoopis teistsugust lähenemisviisi maailmale, siis pole Du Bois-Reymond'i arusaam loodusteaduste piiridest veel puudutanud teadmise kui niisuguse piire (vt Dilthey 1923: 9–21; Beiser 2014: 120–123).

Seda oli juba varem väitnud ka filosoof Eduard von Hartmann (1842–1906) oma 1873. aastal ilmunud artiklis “Loodusteadusliku enesetunnetuse lähted”. Ta haarab kinni loodusteaduste piiride ideest ning väidab, et loodustunnetus leiab aset mitmel tasandil, millest loodusteadus on üksnes keskmine tasand loodusloo ja natuurfilosoofia vahel. Kuid on veel teinegi teadusvaldkond, mis ei tegele mitte looduse, vaid vaimuga. Du Bois-Reymond on täiesti õigesti esile toonud, et vaim ei ole loodusteaduslike vahendite abil ligipääsetav, kuid see tähendavat üksnes seda, et vaimu tuleb tunnetada teistsuguste printsiipide ja meetodite abil. Hartmanni põhiväiteks aga on, et loodus- ja vaimuteaduste kõrval tuleb kolmanda sfäärina kindlasti tunnistada metafüüsikat, sest muidu jääks maailm lõhenenuks kaheks täiesti erinevaks sfääriks: looduseks ja vaimuks. Metafüüsika suutvat ainsana lahendada mõistatuse, kuidas neist siiski ühtne maailm moodustub (vt Hartmann 1876: 448–459; Bayertz jt 2012: xxvii–xxviii; Beiser 2014: 104–108).

Seda, et Du Bois-Reymond'i *ignorabimus*'e-tees avab tee metafüüsika taassünnile, heidavad talle nõrдинult ette loodusteaduslikud materialistid. Autor, kes nende reaktsiooni vahest kõige ilmekamalt väljendab, on Ludwig Büchner. Oma bestselleri *Jõud ja aine* nendes uus-trükkides, mis ilmusid pärast 1872. aastat, väljendab ta sügavat pettumust selle üle, et Du Bois-Reymond, keda ta oli pidanud oma leeri liitlaseks võitluses spiritualismi ja obskurantismi vastu, võis esineda niisuguste seisukohtadega. Kas ta siis ei näinud, et see on suureks toeks “pimedusejüngritele”? Iseäranis vastuvõetamatu oli Büchnerile Du Bois-Reymond'i väide, et teadvus pole seletatav loodusteaduslike meetoditega. Kas see on tõesti seesama Du Bois-Reymond, kes oli pagendanud füsioloogiast elujõu mõiste ja väitnud, et elu teke on seletatav mehaaniliselt? Kui elu on võimalik seletada materiaaalsete tingimuste najal, miks siis mitte ka teadvust? Büchneri meelest tõmbab Du Bois-Reymond siin põhjendamatu piiri elu ja teadvuse vahele. Kuidas saab ta väita, et materaia omadused — võttes arvesse, et neist teatakse ikka veel üsna vähe — ei võimalda iial seletada teadvust? Büchner peab seda põhjendamatuks dogmatismiks. Ta möönab siiski, et me ei tea veel täpselt, kuidas teadvus materaiaast tekib. Kuid sel polevat ka tähtsust. Peamine on, et pole mingit alust eeldada teadvuse mittemateriaalset substantssi, mingit vaimset asja, mis ei alluks seletusele mehaaniliste seaduste varal (vt Beiser 2014: 108–109). Kogu tunnetamatuse idee on välja kasvanud sellest, et teaduse hetkeseisust lähtudes veetakse absoluutseid piire ja pannakse lõpp-punkte. Ent meil pole võimalik ette näha, kuhu teadus meid juhiv, mistõttu pole tark arvata, et teadusel on mingeid ületamatuid piire. Mida rohkem teadus edeneb, seda enam tõmbub kokku teadmatuse sfäär. Mingit põhimõttelist piiri pole olemas. Teisal osutab Büchner

sellele, et niisuguse piiritõmbamise põhjendamatus avaldub näiteks selles, kuidas materiaalse mõiste on teaduse progressi mõjul muutunud. Tema sõnul lähtub Du Bois-Reymond iganenud materiamõistest (vt Büchner 1900: 16–22, 266–174.) Niisiis jäi Büchner kindlaks sellele mehhanistlikule teadusparadigmale, mida esindas ka Du Bois-Reymond, kuid oli erinevalt temast veendunud, et see paradigma on piiramatult rakendatav, ning erinevalt mõnest teisest mõtlejast ei näinud ta vajadust teistsuguste paradigmatide järele, et teadussfääri kuhugi laiendada (vt Beiser 2014: 109–112).

Hoopis teisest küljest lähenetakse Du Bois-Reymond'i kõnele artiklis "Ignorabimus", mis ilmus 1898. aastal populaarses ajakirjas *Die Zukunft*. Artikli autori nimi W. Hartenau oli pseudonüüm, mille taha varjus Walther Rathenau (1867–1922), üks silmapaistvamaid avaliku elu tegelasi 20. sajandi alguse Saksamaal, kes artikli ilmunise ajal oli küll alles lihtne insener ja ärijuht, kuid sai hiljem elektrifirma AEG presidendiks, sõja ajal veel ka Saksa Keisririigi valitsuse liikmeks ning pärast sõda Weimari vabariigi välisministriks. Kõige selle kõrval oli ta viljakas esseist ja ajastukriitik. Niisuguse mitmekülgse tegevusega pälvis ta muidugi tähelepanu ja leidis kajastamist ka kirjanduses. Nii on ta Robert Musili suurromaanis *Omadusteta mees* tegelase Paul Arnheimi prototüüp. Oma artiklis nendib Rathenau, et realismi ja loodusteaduste uhke ajastu on möödas, ning peab Du Bois-Reymond'i loodusteaduse piiride käsitluse positiivseks tagajärjeks asjaolu, et see on kärpinud materialistide tiibu. Kuid ta ei taha nõustuda ikka veel levinud vaatega, mida see käsitlus paistis toetavat, nimelt nagu oleks loodusteadused ainus teadmiste saamise viis ning järelikult oleksid metafüüsika ja muud maailma üle mõtlemise viisid viljatud. Rathenau põhisonum on just selles, et loodusteadused ei rahulda meie sügavaimat vajadust teadmise järele. Vastuste otsimisel kõige tähtsamatele küsimustele elus on loodusteadused kasutatud. Nad ei anna meile juhiseid eluks, ei varusta meid eetikaga ega valgusta meid elu eesmärgi kohta. Loodusteadused üksnes analüüsivad ja skematiseerivad. Loodusteadusliku töö ülimaliks sihiks on lahutada uuritav objekt tema viimseteks koostisosadeks. Kuid oletame, et oleme selle sihi saavutanud ja tulemuseks on raamat, mille pealkiri võiks olla *Loodusnähtuste mehaaniline teooria*. Rathenau väidab, et mitte keegi ei sooviks seda raamatut lugeda, sest see oleks ülimalt igav. See kirjeldaks maailma liikumist praegu ja igavesti, kuid ei kõneleks midagi inimlikkusest, moraalist, majandusest, ühiskonnast, rahvusest ega keha ja vaimu seosest. Loodusteadused on küll aidanud teha meie elu mugavamaks, näidates, kuidas on võimalik rahuldada meie mitmesuguseid vajadusi, kuid nad vaikivad sellest, millised peaksid olema meie ülimald väärtused. Asjaolu, et loodusteadused ei suuda vastata inimese süga-

vamatele väärtusküsimustele, tähendab Rathenau silmis seda, et meie väärtushinnangutel peab olema metafüüsiline või transtsendentne alus. Paljud meie ettevõtmised on ette võetud just seetõttu, et me usume nende väärtuslikkusse, ehkki ei saa seda usku loodusteaduslikult põhjendada. Seega vajavat inimene metafüüsikat. Meie tunnetuse piiramine üksnes loodusteadustega jätaks kõige põhjanevamad küsimused vastuse-
ta (Rathenau 2012; Bayertz jt 2012: xxix–xxxi; Beiser 2014: 123–128).

Vastasleerist tuli vastus juba järgmisel, 1899. aastal, kui Ernst Haeckel avaldas oma filosoofilise peateose *Maailmamõistatused*, millele nagu Büchneri raamatule *Jõud ja aine* sai osaks suur menu: kuni Esimese maailmasõjani müüdi seda umbkaudu 400 000 eksemplari. Juba pealkiri viitab Du Bois-Reymond'ile ja tema 1880. aastal peetud kõnele “Seitse maailmamõistatust”. Need mehed olid vanad tuttavad: mõlemad olid olnud Johannes Mülleri õpilased, mõlemad olid läinud õpetajast erinevat teed, võttes omaks mehhanistliku programmi. Kuid nende vahet polnud sugugi sõbralik. Du Bois-Reymond heitis Haeckelile ette, et see pole olnud vaatlustes ja katsetes piisavalt hoolikas ning kaldub rutakalt spekulatsioonidesse. Haeckel kahtlustas, et Du Bois-Reymond on kasutanud oma positsiooni Teaduste Akadeemia alalise sekretärina tema uurimistöö takistamiseks (vt Otis 2007: 217–219).

Maailmamõistatused on Haeckeli filosoofilise maailmakäsituse kõige üksikasjalikum esitus. Ta ise nimetas oma vaadet monismiks. Keskseks väiteks on siin see, et universum on ühtne ja jagamatu tervik, milles kõikjal valitsevad ühed ja samad fundamentaalsed seadused. Selle ontoloogilise alusteesiga on tihedalt seotud tema epistemoloogiline naturalism, mille kohaselt kõik maailmas leiduv on vähemasti põhimõtteliselt seletatav mehaanikaseaduste abil. Monismile vastandlikku positsiooni kutsub ta dualismiks. See on õpetus, mille järgi teisel pool loodust eksisteerib reaalsus, mis pole nimetatud seaduste abil seletatav. Raamat on võitluskiri, mille sihiks on dualism põrmustada. Dualismi juhtkuuna esitletakse kohe esimeses peatükis just Du Bois-Reymond'i, ehkki tema on raamatu ilmumise ajaks juba surnud. Väites, et materia ja vaim on põhimõtteliselt seletamatud, on Du Bois-Reymond Haeckeli süüdistuse kohaselt toonud maailmakäsitusse sisse fundamentaalse dualismi. Oma 1880. aasta kõnes oli Du Bois-Reymond üles lugenud seitse maailmamõistatust: 1) materia ja jõu olemus; 2) liikumise allikas; 3) elu tekkimine; 4) looduse eesmärgipärane korraldus; 5) aistingute teke; 6) mõtlemise ning keele tekkimine; 7) vaba tahe. Tõeliselt transtsendentseks, s.t põhimõtteliselt lahendamatuks, peab ta punkte 1, 2, 5 ja 7; teised on vähemasti põhimõtteliselt lahendatavad, ehkki teaduse praegusel arenguastmel ollakse sellest veel kaugel (Du Bois-Reymond 1974: 168–187). Haeckel ei nõustu Du Bois-Reymond'i resignatsioo-

niga ja püüab näidata, et midagi müstilist nendes maailmamõistatustes pole. Esimesed kuus olevat põhimõtteliselt teaduslikult lahendatavad, seitsmendat pole aga selles tähenduses, nagu Du Bois-Reymond selle püstitas, üldse olemas. Maailm on ühtne ja teadus põhimõtteliselt kõikevõimas. Frederick Beiser märgib, et see oli protest ja reaktsioon vana kolleegi ning võitluskaaslase Haeckeli silmis pelgurlikule käitumisele, oma noorusaja ideaalide reetmisele. Raamatu nendes peatükkides, kus ta otseselt diskuteerib Du Bois-Reymond'i väidetega, kinnitab ta aga lihtsalt, et teadvuse seletamine on füsioloogia ja neuroloogia probleem, mille lahendamine taandub lõpuks füüsikale ja keemiale (Haeckel 1899: 108–110, 206–213). Nii nagu Büchnergi väidab Haeckel, et Du Bois-Reymond lähtub iganenud ettekujutusest materia kohta. Kui käsitada materiat tema kombel inertse massina, siis ei saa loomulikult seletada, kuidas peaks sellest tekkima teadvus. Materiat tuleb aga mõista aktiivse energiana (samas: 259) ning sel juhul polevat vaimu ja materia vahel tegelikku liigierinevust: vaim on üksnes komplekssem ja arenenum energiavorm, mis on materiale juba sisemiselt omane. Tegelikult oli Haeckel neid vaateid esitanud juba varem ning Du Bois-Reymond oli neid oma 1880. aasta kõnes kommenteerinud, öeldes, et Haeckel lihtsalt projitseerib materiale need meie kogemuse omadused, mida meil tuleks seletada. See polevat midagi muud kui antropomorfism ja natuurfilosoofia (Du Bois-Reymond 1974: 165–166). *Maailmamõistatustes* lükkab Haeckel selle kui oma vaadete moonutamise tagasi, kuid ei too ka oma mateeriateooria toetuseks tõendeid (vt Beiser 2014: 128–132).

Mitmesuguste tunnetusvormide piiride teema on keskne ka Ludwig Wittgensteini (1889–1951) 1918. aastal lõpetatud, kuid alles mõni aasta hiljem ilmunud teoses *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Selle eessõnas kirjeldab ta oma taotlusi järgmiselt: “Raamatu kogu mõtte võiks kokku võtta umbes selliselt: mida üldse ütelda saab, saab ütelda selgesti; ja millest ei saa rääkida, sellest tuleb vaikida.”¹ Niisiis tahab see raamat tõmmata piirid mõtlemisele, või pigemini — mitte mõtlemisele, vaid mõtete väljendusele: kuna selleks, et tõmmata piiri mõtlemisele, peaksime suutma mõelda selle piiri mõlemast poolest (seega peaksime suutma mõelda sellest, mida ei saa mõelda). / Piiri saab seega tõmmata vaid keeles, ning mis asub teispool piiri, on lihtsalt mõttetus” (Wittgenstein 1996: 9). Paralleelid selle mõttearenduse ning Kanti seisukohtade vahel *Prolegomenas* on ilmselged ning enamasti ongi *Traktaati* mõttelooliselt käsitletud kantiaanlikus kontekstis (vt Kant 1982: 129–132). Kuid see haakub paljuski ajalisel hoopis lähema aruteluga loodusteaduste piiride

¹Kalkdriips tähistab siin ja edaspidi lõiguvahetust. *Toim.*

üle, mille oli tähelepanu keskmesse tõstnud Du Bois-Reymond'i kõne, ehkki otseseid viiteid sellele *Traktaadis* pole (vt Bayertz 2007: 188–189).

Tsiteeritud lõigus püstitab Wittgenstein küsimuse märksa avaramalt, kui seda olid teinud siin nimetatud eelkäijad. Ta ei kõnele mitte enam loodusteaduste, vaid mõtlemise piiridest. Sellega radikaliseerib ta küsimusepüstituse, sest mõtlemise mõiste on laiem kui teadmise mõiste: palju üle, mida pole võimalik teada, saab siiski mõelda. Seejärel ta aga korrigeerib oma juttu mõtlemise piiridest täpsustusega, et õigupoolest räägib ta mõtlemise väljenduse piiridest. Seega läheb ta klassikaliselt ontoloogiliselt või subjektifilosoofiliselt lähenemiselt üle keelefilosoofilisele. Küsimus mõtlemise (ja ka teaduse) piiridest asendub küsimusega selle piiridest, mida meil on võimalik mõttekalt lausuda. Küsimusele teadmise piiridest eelneb küsimus keelelise väljenduse piiridest. Enne kui saab otsustada, kas lause on tõene või väär, peab see olema tunnistatud mõttekaks ehk arusaadavaks. Kuid muidugi huvitab meid lõpuks ikkagi lausete tõesus ning see seostub lausete empiirilise suhtega maailma (kui jätta kõrvale laused, mis on loogiliselt tõesed). Siia on kätketud Wittgensteini teose teine eesmärk: näidata, millistel tingimustel on võimalik maailma adekvaatselt kujutada: “Lause on tõelisuse pilt. / Lause on mudel tõelisusest, nii nagu meie teda kujutleme. (4.01.)” (Wittgenstein 1996: 53).

Ehkki *Traktaat* ei ole kitsamas mõttes teadusteoreetiline teos, annab see loodusteadustele ikkagi võtmerolli, sest Wittgenstein asub seisukohale, et kõik laused, mis on ühtaegu mõttekad ja tõesed, moodustavad osa loodusteadustest, ning ümberpöörduvalt: loodusteadused koosnevad üksnes lausetest, mis on tegelikkuse pildid või mudelid. Niisiis, mis puudutab loodusteaduste episteemilist autoriteeti, millest oli kujunenud üks *ignorabimus*'e-väitluse vaidlusaluseid küsimusi, siis Wittgenstein kinnitab, et loodusteadused on võimelised maailma adekvaatselt modelleerima, kuivõrd loodusteadus koosneb tal juba definitsiooni järgi tõestest lausetest. Kindlustades sel viisil loodusteaduste episteemilist autoriteeti, taandab ta selle aga nende instrumentaalsele funktsioonile: loodusteaduste usaldusväärsusele ja prognoosivõimekusele. Kuid mis puudutab loodusteaduste võimet tabada nähtuste “olemust”, siis esindab Wittgensteini pilditeooria pigem agnostilist hoiakut. Loodusteaduste ülesanne on võimalikult täpne faktide esitamine, mille nimel tuleb loobuda pretensioonist tunnetada nende olemust. “Kogu moodsa maailmavaate aluseks on illusioon, et niinimetatud loodusseadused on loodusnähtuste seletuseks. (6.371.)” (Wittgenstein 1996: 191).

Niisugune loodusteaduste seletuspretensioonide piiramine võib paista üsna sarnasena Du Bois-Reymond'i kõnes väljendatud seisukohaga, et nad suudavad pakkuda üksnes "seletuse aseainet". Kurt Bayertz juhib aga tähelepanu sellele, et formuleeringute sarnasuse varju võib jääda erinevus, mis tuleneb Wittgensteini keelefilosoofilisest pöördest. Kui Du Bois-Reymond paigutab loodustunnetuse ületamatud piirid ontoloogiliselt tegelikkuse olemusse, siis Wittgensteinil on need piirid tõmmatud keelde, s.t mõtteka kõnelemise võimalikkusesse. Mõttekaid lauseid iseloomustab see, et nad on maailma mudelid, ja seetõttu ei saa olla ühtki mõttekat lauset asjaolude kohta, millest me ei saa luua endale mudelit ja mis oleksid niisiis tunnetamatud. Teisisõnu, mõtteka kõnelemise võimalikkuse määrab see, et tunnetamatu üle ei saa mõttekalt kõnelda: "Vastusele, mida ei saa väljendada, ei saa ka küsimust esitada. / Mõistatust ei ole olemas. / Kui küsimust üldse esitada saab, siis saab sellele ka vastata. (6.5)." (Wittgenstein 1996: 197, 199). Tunnetamatuse asemel tuleb siinkohal kõnelda "mõttetusest". Siit aga järeldub, et loodusteadused ei anna meile mitte ainult tõest tunnetust, vaid (potentsiaalselt) kogu võimaliku tõese tunnetuse. Pole olemas vastamatuid küsimusi ega lahendamatu mõistatusi; kõik probleemid, mida saab mõttekalt püstitada, on loodusteaduste vahenditega ka lahendatavad. See tuleneb Wittgensteini strateegiast määrata lausutava piirid kindlaks "sisemiselt", mitte "teispoolset" või "väliselt" vaatekohalt. "Filosoofia piirab loodusteaduste vaieldavat ala. (4.113.) / Ta peaks piiritlema mõeldava ja ühes sellega ka mõeldamatu. / Ta peaks piirama mõeldamatut mõeldava abiga seestpoolt. (4.114.) Ta osutab öeldamatule sellega, et ta esitab öeldava selgelt. (4.115)." (Wittgenstein 1996: 69).

Sel viisil tahtis Wittgenstein lahendada paradoksi, mis *ignorabimus*'e-arutelu käigus oli tihti kõneks tulnud: selleks et mingi joon piirina fikseerida, tuleb üle selle joone minna, siis aga ei saa enam rääkida ületamatust piirist. Seda ütleb ka eespool tsiteeritud lõik teose eessõnast. Keelefilosoofiliselt ümberkujundatuna laheneb paradoks sellega, et teisele poole piiri jääb "mõttetus". Teesist, et mõttekate ja tõeste lausete kogum langeb kokku loodusteaduste lausete kogumiga, ei tulene mitte üksnes see, et kogu teadmine on loodusteaduslik teadmine, vaid ka see, et väljaspool loodusteadusi pole üldse mingit maailmatunnetust. Ei filosoofia, ei teoloogia, ei kirjandus ega "vaimuteadused", samuti mitte normatiivsed distsipliinid, nagu eetika, esteetika või õigusteadus, ei saa pretendeerida mudeli loomisele maailmast (vt Bayertz 2007: 188–192; Bayertz jt 2012: xxxi–xxxiii).

Niisugust seisukohta jagab 1928. aastal ilmunud teoses *Maailma loogiline ülesehitus* ka Rudolf Carnap (1891–1970) (vt Carnap 1961: 253–255). Bayertz osutab, et nii Wittgenstein kui Carnap — Viini rin-

gi algusaegade filosoofia esindusteoses — kaitsevad seega energiliselt loodusteaduste epistēmilist autoriteeti. Nad rõhutavad, et loodusteaduslikul teadmisel pole põhimõttelisi piire ja eksisteerib vaid ühte tüüpi teadmine — see, mille annavad loodusteadused. Niisuguse arusaamaga asuvad nad *ignorabimus*'e-väitluses Büchneri ja Haeckeli poolele (vt Bayertz 2007: 195–197).

Mis aga puudutab loodusteaduste maailmavaatelist autoriteeti, siis siin lähevad Wittgensteini ning 19. sajandi loodusteadusliku materialismi ja monismi teed lahku. Materialistidele ja monistidele oli Du Bois-Reymond'i *ignorabimus* talumatu eelkõige seetõttu, et tõmbas vaiba jalge alt nende keskselt taotluselt — rajada oma kaasajale ning selle edukäigule vastav maailmavaade, millele toetudes saaks ratsionaalselt lahendada kõik teoreetilised ja praktilised probleemid. Haeckeli monism hõlmas nii antropoloogiat, psühholoogiat, kosmoloogiat kui ka teoloogiat ning viimase raames ühtlasi “monistlikku kõlblusõpetust”. Just siia tõmbab Wittgenstein *Traktaadis* eraldusjoone: “Me tunneme, et isegi kui kõigile võimalikele teaduslikele küsimustele on vastatud, pole meie eluprobleeme veel isegi mitte puudutatud. (6.52.)” (Wittgenstein 1996: 199). Bayertzi sõnul kuulutab Wittgenstein sellega, et loodusteaduste maailmavaateline autoriteet on null. Põhjendus tuleneb möödapääsmatult *Traktaadi* metafüüsistest ja keelefilosoofilistest eeldustest. Kuna loodusteaduslikud laused modelleerivad maailma, nagu see on, ja maailm kujutab endast faktide kogumit, siis kõik küsimused elujuhiste kohta — maailma “mõtte” või “väärtuse” kohta — on mõttetud (Bayertz 2007: 198). “Maailma tähendus peab asuma väljaspool maailma. Maailmas on kõik nii nagu ta on ja toimub nii nagu ta toimub; tema sees ei ole väärtust — ja kui oleks, siis oleks see väärtusetu. / Kui oleks väärtus, millel on väärtus, peab see asetsema väljaspool kõike toimuvat ja nii-olevat. Sest kõik toimuv ja nii-olev on juhuslik. (6.41.)” (Wittgenstein 1996: 193).

Wittgenstein ütleb siin lühidalt ja selgelt sedasama, millest Walther Rathenau kirjutas oma 1898. aasta artiklis, ja asetub ühtlasi traditsiooni, mis vastandub loodusteaduslikule materialismile ja monismile. Kui Haeckeli monism kujutab endast paljuskü Darwini teooria üldistust, siis Wittgenstein väidab *Traktaadis*: “Darwini teoorial pole filosoofiaga rohkem pistmist kui mistahes teisel loodusteaduse hüpoteesil. (4.1122.)” (Wittgenstein 1996: 69). Bayertz aga rõhutab, et Wittgenstein ei püstita küsimust lausutava piiridest mitte pelgalt tunnetus- ja teadusteoreetilise, vaid eelkõige just maailmavaatelise probleemina. Kuigi loodusteaduslikud materialistid ja monistid olid seisukohal, et filosoofia pretensioon olla iseseisev teadmise allikas on põhjendamatu, pidasid nad seda siiski vajalikuks loodusteadusliku teadmise kompilat-

siooni ja üldistusena teaduslikuks maailmapildiks ja maailmavaateks. Wittgenstein ei taha kõigest sellest midagi teada: filosoofia peab olema tegevus, mille tulemusena saavad laused selgeks. Filosoofia ülesanne on maailma kohta käivate lausete selgitamine ja see hõlmab ka kõige selle piiritlemist, mida loodusteadused mõttekalt lausuda saavad. Lausete hulka, mida mõttekalt öelda ei saa, kuuluvad kõik niisugused maailmavaatelise sisuga laused nagu laused jumala eksistentsist ja omadustest, elu ja maailma mõttest. Wittgenstein võtab tihti neid teemasid puudutavad küsimused ja vastused kokku terminiga “eetika” ning teeb järelduse: “On selge, et eetikat ei saa väljendada. / Eetika on transtsendentaalne. / (Eetika ja esteetika on üks.) (6.421.)” (Wittgenstein 1996: 193, 195). Kuid Bayertz juhib tähelepanu sellele, et Wittgensteini mõistel “mõtetu” (*Unsinn*) on kaks tähendust. Ühelt poolt peab ta sellega silmas lihtsalt tähendusetut, teiselt poolt aga kõike seda, mis just elule tähenduse annab, kuid pole väljendatav loodusteaduste raames. Kuigi mõlemad on Wittgensteini keelefilosoofia järgi “mõttetud”, ei tähenda see, et nad oleksid tema jaoks üks ja seesama. Viimasena osutatud “mõttetus” hõlmab just seda, mis on elus oluline: eetikat (vt Bayertz 2007: 197–201).

Rudolf Carnap on *Maailma loogilises ülesehituses* ka selles asjas Wittgensteini järginud: “Uhke tees, et teaduse jaoks pole ühtki põhimõtteliselt lahendamatu küsimust, sobib täielikult kokku alandliku arusaamisega, et me ka kõikidele küsimustele vastates poleks ikkagi veel lahendanud elu poolt meie ette seatud ülesandeid. [...] Kuigi teaduse tähtsust elus on moodsates vooludes mitmeti alahinnatud, ei soovi me lasta end sellega juhtida vastupidisesse eksitusse. Pigemini soovime just teaduses tegutsejale selgelt tunnistada, et eluga hakkamasaamine nõuab kõige erinevamate jõudude rakendamist, ja ühtlasi hoida end lühinägeliku usu eest, nagu oleks elu nõudmine täidetav üksnes mõistelise mõtlemise jõul” (Carnap 1961: 260). Erinevalt Wittgensteinist, keda ta selles teoses ilmselt järgib, teeb Carnap siinkohal selgesõnalise viite Du Bois-Reymond’i tõstatatud probleemile: “Mingit *ignorabimus*’t meie jaoks ei ole; kuid sellest hoolimata võib mõni elumõistatus ka lahendamatu olla. See ei ole vastuolu. *Ignorabimus* tähendaks: on küsimusi, millele meil on põhimõtteliselt võimatu vastust leida. “Elumõistatused” pole aga küsimused, vaid praktilise elu situatsioonid. “Surma mõistatus” seisneb kaasinimese surma põhjustatud vapustuses või hirmus iseenda surma ees. Sel pole midagi pistmist küsimustega, mida surma kohta saab esitada, kuigi inimesed — end vääriti mõistes — vahel usuvad seda mõistatust niisuguste küsimuste esitamisega sõnastavat. Neile küsimustele suudab bioloogia põhimõtteliselt (ehkki praeguses seisus üksnes vähesel määral) vastata. Kuid need vastused ei aita vapustatud inimest ja selles ilmneb too enese vääriti mõistmine. Mõistatus seisneb pigem üles-

andes selle elusituatsiooniga “hakkama saada”, vapustus ületada, vahest isegi edasise elu jaoks viljakaks teha” (Carnap 1961: 260–261).

Ent Bayertz märgib ka seda, et üldiselt kippusid Viini ringi kuuluvad mõtlejad eirama erinevust, mida Wittgenstein oli näinud “mõttetuse” kahe tähenduse vahel. Nii avaldas Carnap koos Hans Hahni (1879–1934) ja Otto Neurathiga (1882–1945) vaid aasta pärast oma *Maailma loogilise ülesehituse* ilmumist programmilise artikli “Teaduslik maailmakäsitus — Viini ring” (1929), mille rõhuasetus paistab juba teistsugune olevat. Probleemid, mida ei saa teisendada sellisele kujule, et empiirilised teadused neid lahendada suudaksid, kuulutatakse siin näivprobleemideks, mitte osaks sellest, mida Wittgenstein oli nimetanud “meie eluprobleemideks”. Niisiis ei piirduta üksnes sellega, et teaduslikest probleemidest eristatakse niisugused, mille kohta teadus ei saa midagi ütelda, vaid need tunnistatakse tähendusetuks või lausa irratsionaalseks (vt Bayertz 2007: 201–203).

Kirjandus

- Bayertz, Kurt 2007. “Das Rätsel gibt es nicht.” Von Emil du Bois-Reymond über Wittgenstein zum Wiener Kreis. — Kurt Bayertz, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke (Hg.). *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 3. *Der Ignorabimus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. 183–203
- Bayertz, Kurt, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke (Hg.) 2007a. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 1. *Der Materialismus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- Bayertz, Kurt, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke (Hg.) 2007b. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 2. *Der Darwinismus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- Bayertz, Kurt, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke (Hg.) 2007c. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 3. *Der Ignorabimus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- Bayertz, Kurt, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke 2012. Einleitung. — Kurt Bayertz, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke (Hg.). *Der Ignorabimus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. vii–xxx

- Beiser, Frederick 2014. *After Hegel. German Philosophy 1840–1900*. Princeton: Princeton University Press
- Büchner, Ludwig 1900. *Im Dienste der Wahrheit. Ausgewählte Aufsätze aus Natur und Wissenschaft*. Giessen: Emil Roth
- Carnap, Rudolf 1961. *Der logische Aufbau der Welt*. Hamburg: Felix Meiner Verlag
- Daum, Andreas 2002. *Wissenschaftspopularisierung im 19. Jahrhundert. Bürgerliche Kultur, naturwissenschaftliche Bildung und die deutsche Öffentlichkeit 1848–1914*. München: R. Oldenbourg Verlag
- Dilthey, Wilhelm 1923. *Gesammelte Schriften*. Bd. I. *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*. Zweite Auflage. Leipzig—Berlin: Verlag von B. G. Teubner
- Du Bois-Reymond, Emil 1974. *Vorträge über Philosophie und Gesellschaft*. Berlin: Akademie-Verlag
- Finkelstein, Gabriel 2013. *Emil du Bois-Reymond. Neuroscience, Self, and Society in Nineteenth-Century Germany*. Cambridge—London: The MIT Press
- Friebe, Cord 2007. Das bleibende Rätsel der Kraft: Du Bois-Reymond erstes Ignoribimus im Lichte der modernen Physik. — Kurt Bayertz, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke (Hg.). *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 3. *Der Ignoribimus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. 117–131
- Haeckel, Ernst 1899. *Die Welträthsel. Gemeinverständliche Studien über Monistische Philosophie*. Bonn: Emil Strauss
- Hartmann, Eduard von 1876. Anfänge naturwissenschaftlicher Selbsterkenntnis. — Eduard von Hartmann. *Gesammelte Studien und Aufsätze gemeinverständlichen Inhalts*. Berlin: Duncker, S. 445–459
- Kant, Immanuel 1982. *Prolegomena, igale tulevasele metafüüsikale, mis on võimeline esinema teadusena*. Tlk Jüri Saar. Tallinn: Eesti Raamat
- Lenoir, Timothy 1985. Politik im Tempel der Wissenschaft. Emil du Bois-Reymond und die Institutionalisierung der Experimentalphysiologie in Berlin. — *Wissenschaftskolleg: Jahrbuch 1983/84*. Berlin: Siedler, S. 195–206
- Nägeli, Carl von 1877. Ueber die Schranke der naturwissenschaftlichen Erkenntnis. — *Amtlicher Bericht ueber die Versammlung deutscher Naturforscher und Ärzte*. Bd. 50, S. 25–41
- Otis, Laura 2007. *Müller's Lab*. Oxford: Oxford University Press

Ignorabimus!

- P r e y e r, William 1873. *Über die Erforschung des Lebens*. Jena: Mauke's Verlag
- R a t h e n a u, Walter 2012. Ignorabimus. — Kurt Bayertz, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke (Hg.). *Der Ignorabimus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. 233–251
- R u f f, Peter W. 1981. *Emil du Bois-Reymond*. Leipzig: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft
- S t ö l t z n e r, Michael 2007. “Das “Ignorabimus” ist sinnlos.” Der Wiener Kreis und der Rückkehr eines alten Problems in der Quantenmechanik. — Kurt Bayertz, Myriam Gerhard, Walter Jaeschke (Hg.). *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*. Bd. 3. *Der Ignorabimus-Streit*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. 132–149
- T o o l, Andrus 2020. Wilhelm Dilthey, Karl Ernst von Baer ja eluteadused. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1389
- W i t t g e n s t e i n, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat*. Tlk Jaan Kangilaski, Veiko Palge. Tartu: Ilmamaa

Andrus Tool

MAANUS MIKKEL. Igapäevased (2021)

TÕELISED USKUJAD

Intentsionaalne strateegia ning miks see töötab

Daniel C. Dennett

Tõlkinud Bruno Mölder

Surm kõneleb

Elas kord Bagdadis kaupmees, kes saatis oma teenri turule kauba järele, ning mõne aja pärast tuli teener tagasi, ise kahvatu ja värisev, ning ütles: “Peremees, just praegu pörkasin ma turuplatsil rahvasummas kokku naisterahvaga ning kui ma end pöörasin, nägin, et see oli Surm, kellega ma kokku pörkasin. Ta vaatas mind ja tegi ähvardava žesti; laena mulle nüüd oma hobust ning ma sõidan minema sellest linnast, et vältida oma saatust. Ma lähen Samarrasse, kust Surm mind ei leia.” Kaupmees laenas talle hobuse ja teener saduldas ta ning surus kannused tema külgedesse ning lahkus nii kiires galopis, kui hobune jaksas. Siis läks kaupmees

True Believers: The Intentional Strategy and Why It Works. — Daniel C. Dennett. *The Intentional Stance*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press, 1987, pp. 13–35. (Esmakordselt ilmunud: A. F. Heath (ed.). *Scientific Explanation: Papers Based on Herbert Spencer Lectures Given in the University of Oxford*. Oxford: Clarendon Press, 1981, pp. 150–167.) Algselt esitatud Herbert Spenceri loenguna Oxfordis 1979. a novembris.

Reflections: Real Patterns, Deeper Facts, and Empty Questions. — Daniel C. Dennett. *The Intentional Stance*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press, 1987, pp. 37–42.

Avaldame autori nõusolekul.

turuplatsile ning nägi mind seismas rahvasummas, ja ta tuli mu juurde ning küsis: “Miks tegid sa ähvardava žesti mu teenrile, kui sa teda täna hommikul nägid?” “See ei olnud ähvardav žest,” vastasin mina, “see tuli üllatusest. Olin hämmastunud teda Bagdadis nähes, sest mul on temaga määratud kohtumine täna õhtul Samarras.”

W. Somerset Maugham*

Sotsiaalteadustes on *uskumusest* rääkimine üldlevinud. Kuna sotsiaalteadlased on harilikult teadlikud oma meetoditest, räägitakse seal palju ka *uskumusest rääkimisest*. Ning kuna uskumus on tõeliselt kummaline ja nõutuks tegevalt mitmepalgeline nähtus, peetakse selle üle rohkesti vaidlusi. Kellelegi uskumuse omistamine tundub mõnikord tumeda, riskantse ja arusaamatu tegevusena — eriti kui vaatluse all on eksootilised ning iseäranis religioossed või ebausuga seotud uskumused. Need pole ainsad tülikad juhtumid; me tekitame vaidlusi ning äratame kahtlusi ka siis, kui omistame uskumusi loomadele või imikutele või arvutitele või robotitele. Või juhul kui uskumused, mida peame vajalikuks omistada meie oma ühiskonna pealtnäha tervele täiskasvanud liikmele, on vasturääkivad või isegi lihtsalt täiesti väärad. Minu bioloogist kolleegi kutsus kord telefonile mees baaris, kes vajas tema abi kihlveo lahendamisel. Mees küsis: “Kas küülikud on linnud?” “Ei,” vastas bioloog. “Neetud!” ütles mees ja pani toru ära. Kas ta võis *tõesti* uskuda, et küülikud on linnud? Kas üldse saab kellelegi päriselt ja tõeselt omistada sellist uskumust? Võib-olla, kuid läheb tarvis pikemat juttu, et panna meid seda omaks võtma.

Kõigil neil juhtudel tundub, et uskumuste omistamine on kaetud subjektiivsusega, nakatunud kultuuri relativismist, aldis “radikaaltõlke määramatusele” — ja kindlasti nõuab selline ettevõtmine erilisi oskusi: fenomenoloogilise analüüsi kunsti, hermeneutikat, empaatiat, *Verstehen*’it** ning muud säärast. Teistel juhtudel, tavaolukorras, kui kõne all on tuttavad uskumused, paistab uskumuste omistamine niisama lihtne nagu kõnelemine proosas ning

*Katkend W. S. Maughami näidendist *Peavõit* (Sheppey, 1933). *Toim.*

**Sks k ‘mõistmist’. *Toim.*

niisama objektiivne ja usaldusväärne nagu taldrikul ubade loendamise. Iseäranis nende lihtsakoeliste juhtumite puhul on üsna usutav eeldada, et põhimõtteliselt (kui ka veel mitte praktikas) on võimalik kinnitada neid lihtsaid objektiivseid uskumusomistusi, *leides midagi uskuja pea seest* — leides sisuliselt eest need uskumused ise. Keegi võib öelda: “Vaata, te kas usute, et külmkapis on piima, või te ei usu, et külmkapis on piima” (viimasel puhul ei pruugi teil olla selle kohta arvamust). Ent kui te seda usute, siis on see teie kohta täiesti objektiivne tõsiasi ning peab viimaks taanduma sellele, et teie aju on mõnes konkreetsetes füsiikalises seisundis. Kui me tunneksime paremini füsioloogilist psühholoogiat, siis võiksime põhimõtteliselt teha kindlaks tõsiasi, et teie ajuseisundi kohta ning seeläbi teha kindlaks, kas te usute, et külmkapis on piima, või mitte, isegi kui te olete otsustanud sel teemal vaikida või olla ebasiiras. Põhimõtteliselt võib selle vaate kohaselt füsioloogiline psühholoogia üle trumbata igasuguse “musta kasti” meetodi tulemused — või tulemusetuse — sotsiaalteadustes, mis aimab uskumusi (ning muid vaimseid tunnuseid) käitumuslike, kultuuriliste, sotsiaalsete, ajalooliste, *väliste* kriteeriumite alusel.

Need erinevad kaalutlused tahenevad kaheks vastanduvaks vaateks uskumuste omistuse loomusele ning seega ka uskumuse loomusele. Teine, versioon *realismist* peab küsimust, kas isikul on konkreetne uskumus, sarnaseks küsimusega, kas isik on nakatunud konkreetse viirusega — see on täiesti objektiivne sisemine tõsiasi, mille kohta vaatlaja võib tihti esitada väga suure usaldusväärusega eksperthinnanguid. Esimene, mida me võime kutsuda *interpretatsioonismiks*, kui just oleme sunnitud talle nime andma, peab küsimust, kas isikul on konkreetne uskumus, sarnaseks küsimusega, kas isik on ebamoraalne, stiilne või andekas või kas temast saaks hea abielunaine. Sattudes silmitsi selliste küsimustega, lisame oma vastuste ette “noh, kõik sõltub sellest, millest te olete huvitatud”, või mõõname muul sarnasel viisil asjade suhtelisust. “See on tõlgenduse küsimus,” ütleme. Nõnda lihtsas esituses ei väljenda need kaks vastandlikku vaadet ühegi tõsise teoreetiku seisukohta õigesti, kuid nad väljendavad vaateid, mida on harilikult peetud teineteist välistavaks ning kõiki valikuid

ammendavaks; teoreetik peab toetama ühte ja ainult ühte nendest teemadest.

Ma leian, et see on viga. Minu teesiks on, et ehkki uskumus on täiesti objektiivne nähtus (mis teeb mind nähtavasti realistiks), saab seda märgata ainult selle vaatepunktist, kes on omaks võtnud teatava *ennustusstrateegia*, ning selle olemasolu saab kinnitada vaid tolle strateegia edukust hinnates (mis teeb mind nähtavasti interpretatsioonistiks).

Esmalt kirjeldan ma seda strateegiat, mida ma kutsun intentsionaalseks strateegiaks või intentsionaalse seisukoha omaksvõtuks. Esimese visandina öeldult seisneb intentsionaalne strateegia selle objekti kohtlemises, kelle käitumist sa soovid ennustada, ratsionaalse toimijana, kel on uskumused ja soovid ja muud vaimuseisundid, mis väljendavad seda, mida Brentano ja teised nimetavad *intentsionaalsuseks*. Seda strateegiat on sageli varem kirjeldatud, ent ma püüan asetada selle väga tuttava ainese uude valgusesse, näidates, *kuidas* see töötab ning *kui hästi* see töötab.

Seejärel kaitsen ma seisukohta, et iga objekt — või nagu ma ütlen, iga *süsteem* —, mille käitumist saab selle strateegiaga hästi ennustada, on uskuja selle sõna täies tähenduses. *See, milles seisneb* tõeliseks uskujaks olemine, on olla *intentsionaalne süsteem*, süsteem, mille käitumine on usaldusväärset ning ulatuslikult ennustatav intentsionaalse strateegiaga. Ma olen seda seisukohta varemgi põhjendanud (Dennett 1971, 1976, 1978, 1987a) ning mu argumendid on seni kogunud vähe pooldajaid ning palju eeldata-vaid vastuväiteid. Ma üritan siin uuesti, tugevamini, ning tegelen ka mitme kaaluka vastuväitega.

INTENTSIONAALNE STRATEEGIA JA KUIDAS SEE TÖÖTAB

On olemas mitmeid strateegiaid, mõned neist head, teised halvad. Näiteks selline strateegia isiku tulevase käitumise ennustamiseks: määra kindlaks isiku sünnikuupäev ja aeg ning sisesta need kasinad andmed mõnda astroloogilisse algoritmi, mis teeb ennustusi isiku väljavaadete kohta. See strateegia on kahetsusväärset popula-

laarne. Tema populaarsus on kahetsusväärne ainuüksi seetõttu, et meil on häid aluseid arvamaks, et see ei tööta (*pace* Feyerabend 1978). Kui astroloogilised ennustused tõeks osutuvad, siis on see paljas vedamine või ennustuses sisalduva hägususe ja mitmemõtetelisuse tulemus, nii et mistahes juhtumit saab pidada selle kinnituseks. Ent oletame, et astroloogiline strateegia töötab tegelikult mõne inimese puhul hästi. Me võiksime kutsuda neid inimesi *astroloogilisteks süsteemideks* — süsteemideks, mille käitumine on faktiliselt ennustatav astroloogilise strateegiaga. Kui leiduks selliseid inimesi, selliseid astroloogilisi süsteeme, oleksime huvitatud sellest, kuidas *astroloogiline strateegia töötab*, rohkem kui enamik meist seda tegelikult on — see tähendab, et meid huvitaksid astroloogia reeglid, printsiibid ja meetodid. Me saaksime teada, kuidas see strateegia töötab astrolooge küsitledes, nende raamatuid lugedes ning nende tegevust jälgides. Kuid meid huvitaks ka, *miks* ta töötab. Näeksime, et astroloogidel puuduvad asjalikud arvamused viimases küsimuses — neil kas ei ole teooriat selle kohta, miks ta töötab, või on nende teooriad puhas hookuspookus. Üks asi on omada head strateegiat; teine asi on teada, miks ta töötab.

Me siiski teame nii palju, et astroloogiliste süsteemide klass on tühi, seega pakub astroloogiline strateegia huvi üksnes sotsiaalse kurioosumina. Teiste strateegiate näitajad on paremad. Võtame näiteks füüsikalise strateegia ehk füüsikalise seisukoha; kui soovid ennustada süsteemi käitumist, määra kindlaks selle füüsikaline koostis (võib-olla kuni mikrofüüsikalise tasemeni välja) ning selle mõjurite füüsikaline loomus ja kasuta oma teadmisi füüsikaseadustest, et ennustada mistahes sisendi tulemust. See on suurejooneline ja ebapraktiline Laplace'i strateegia ennustamiseks kõige universumis leiduva tervet tulevikku, kuid sellest on ka tagasihoidlikumaid, kohalikke ning tegelikult kasutatavaid versioone. Keemik või füüsik laboratooriumis saab kasutada seda strateegiat, et ennustada võõrapäraste materjalide käitumist, aga samamoodi saab kokk kõõgis ennustada, mis juhtub, kui jätta pott pliidile liiga kauaks. See strateegia pole alati praktikas kasutatav, kuid see, et ta *põhimõtteliselt* alati töötab, on loodusteaduste dog-

ma (ma eiran väikesi raskusi, mida tekitavad kvantfüüsika sub-atomaarsed määramatused).

Mõnikord on igal juhul tulemuslikum lülitada füüsikaliselt seisukohalt ümber sellele, mida ma nimetan kavandatuse seisukohaks, kus eiratakse objekti füüsikalise koostise tegelikke (võimalik, et segaseid) detaile ning kus eeldusel, et objektil on teatav kavand, ennustatakse, et ta käitub *nii, nagu ta on kavandatud käituma* mitmesugustes tingimustes. Näiteks enamikul arvutikasutajatel pole udust aimugi sellest, millised füüsikalised printsüübid tagavad arvuti äärmiselt usaldusväärse ning seega ennustatava käitumise. Ent kui neil on hea ettekujutus sellest, mida arvuti on kavandatud tegema (selle toimingute kirjeldus mistahes võimalikul abstraktsioonitasemel), siis saavad nad ennustada selle käitumist suure täpsuse ja usaldusväärsusega, mida väärab üksnes füüsiline rikkimine. Vähem dramaatiliselt: peaaegu igäüks suudab äratuskella väliskuju kõige põgusama ülevaatusel põhjal ennustada, millal see tiriseb. Me ei tea ning meid ka ei huvita, kas ta on üleskeeratav, käib tavalise või päikesepatareiga, on tehtud mesinghammasratastest ning juveellaagritest või ränikiipidest — me lihtsalt eeldame, et ta on niimoodi kavandatud, et tiriseb siis, kui ta on seatud tirisema, ning ta on seatud tirisema sel hetkel, nagu paistab, ning et kell käib kuni selle ajani ning ka pärast seda ning et ta on kavandatud käima enam-vähem õigesti ja nii edasi. Et saada äratuskella kohta täpsemaid ning detailsemaid kavandatuse seisukoha ennustusi, tuleb laskuda selle kavandi vähem abstraktsel kirjeldustasemele; näiteks tasemele, kus kirjeldatakse hammasrattaid nende materjali täpsustamata.

Muidugi on ainult süsteemi kavandatud käitumine ennustatav kavandatuse seisukohalt. Kui soovid ennustada äratuskella käitumist, kui see on vedelat heeliumi täis pumbatud, pöördu tagasi füüsikalisele seisukohale. Mitte ainult tehisasjad, vaid ka paljud bioloogilised objektid (taimed ja loomad, neerud ja südamed, tolmukad ja emakad) käituvad viisil, mida saab ennustada kavandatuse seisukohalt. Nad ei ole üksnes füüsikalised süsteemid, vaid ka kavandatud süsteemid.

Mõnikord on isegi kavandatuse seisukoht praktikas kättesaamatu ning sellisel juhul saab omaks võtta veel ühe seisukoha või

strateegia: intentsionaalse seisukoha. See töötab niimoodi: esiteks otsustad kohelda objekti, mille käitumist ennustatakse, ratsionaalse toimijana; seejärel mõtled välja, millised uskumused sel toimijal peaksid olema, arvestades tema kohta maailmas ning tema eesmärki. Seejärel mõtled välja, millised soovid peaksid tal samadel kaalutlustel olema, ning viimaks ennustad, et see ratsionaalne toimija toimib, et saavutada oma sihte oma uskumuste valguses. Väike praktiline arutlus valitud uskumuste ja soovide hulgast viib paljudel, ehkki mitte kõigil juhtudel otsusele selle kohta, mida toimija peaks tegema; ning te ennustategi, et toimija seda *teeb*.

See strateegia saab selgemaks mõningase viimistluse järel. Vaatleme kõigepealt, kuidas me asustame üksteise päid uskumustega. Mõned truismid: kui miski on inimese eest varjatud, siis kaldub ta seda mitte teadma; kui kellelegi midagi paljastada, siis ta saab sellest kõik teada. Üldiselt tundub, et me hakkame uskuma kõiki tõdesid meid ümbritseva maailma nende osade kohta, mida saame tunda õppida. Kokkupuude x -iga, see tähendab sensoorne kontakt x -iga sobiva aja vältel, on *harilikult piisav* tingimus, et teada midagi x -ist (või omada selle kohta tõeseid uskumusi). Nagu öeldakse, me saame *teada kõike* meid ümbritsevate asjade kohta. Selline kokkupuude on ainult *harilikult* teadmiseks piisav, kuid see pole nõnda lihtne väljapääs, nagu võib paista; meie lävend kummalise teadmatuse tunnistamiseks kokkupuute korral on üsna kõrge. “Ma ei teadnud, et püss on laetud”, öelduna kellegi poolt, keda vaadeldi laadimise ajal kohal, nägevana ja ärkvel olevana, põrkub nii suure kahtlusega, et selle kummutaks vaid selle toetuseks räägitav kõige eriskummalisem lugu.

Muidugi ei omanda või mäleta me kõiki tõdesid, mille meie sensoorne minevik meile kättesaadavaks on teinud. Vaatamata väljendile “teame kõike” teame harilikult üksnes kõiki *olulisi* tõdesid, mis meie sensoorne minevik meile kättesaadavaks on teinud. Üldjuhul ei tea ma, millises vahekorras on prillikandjad ja püksikandjad selles toas, kus ma olen, ehkki kui see mind huvitaks, siis oleks seda võimalik kergesti teada saada. Asi pole pelgalt selles, et mõned tõsiasjad mu keskkonna kohta jäävad allapoole mu eristusläve või teispoole mu mälu seostamis- ja talletamisvõimet (nagu kõigi kohalolevate inimeste pikkus tollides),

vaid et suur hulk täiesti tabatavaid, mõistetavaid ja meeldejäetavaid tõsiasju mind ei huvita ning seetõttu ma ei hakka neid ka uskuma. Seega on üks uskumuste omistamise reegel intentsionaalses strateegias järgmine: omista uskumustena kõik need tõed, mis on olulised süsteemi huvide (või soovide) jaoks, mille on süsteemi kogemus seni kättesaadavaks teinud. See reegel paneb omistama mõnevõrra liiga palju — kuna me oleme kõik natuke hajameelsed, isegi tähtsates asjades. Samuti ei hõlma ta vääri uskumusi, mida meil kõigil teatavasti leidub. Kuid väära uskumuse omistamine, *mistahes* väära uskumuse korral, vajab erilist genealoogiat, mis seisneb põhiliselt tõestest uskumustes. Kaks tüüpilist näidet: *S* usub (vääralt), et *p*, sest *S* usub (tõeselt), et Jones ütles talle, et *p*, et Jones on üsna nutikas, et Jones ei kavatsenud teda petta, ... jne. Teine näide: *S* usub (vääralt), et baaripukil on madu, sest *S* usub (tõeselt), et ta paistab nägevat baaripukil madu, ta istub ise baaris selle baaripuki lähedal, mida ta näeb, ja nõnda edasi. Väärus peab kusagilt alguse saama; seemne võib näiteks külвата hallutsinatsioon, illusioon, harilikku laadi lihtne väärtaju, mälu halvenemine või sihilik pettus, kuid külvatud väärad uskumused kasvavad tõeste uskumuste kultiveeritud pinnasel.

Siis leidub veel saladuslikke ning keerulisi uskumusi, nii tõeseid kui vääri, mis on väga sageli uskumuste omistamise alastes aruteludes tähelepanu keskmes. Nad ei teki paraku otsesest kokupuutest igapäevaste asjade ja sündmustega, vaid nende omistamine nõuab selle väljaselgitamist, kuidas nad põlvnevad põhiliselt heade argumentide või arutluse teel juba omistatud uskumuste massist. Intentsionaalse strateegia järelmiks on seega, et tõelised uskujad usuvad peamiselt tõesid.* Kui keegi suudaks luua üldiselt omaks võetud meetodi uskumuste individueerimiseks ja loendamiseks (milles ma väga kahtlen), siis näeksimme, et kõik peale väikese hulga (ütleme nii, et vähem kui kümme protsenti) isiku uskumustest on omistatavad meie esimese reegli järgi.¹

*Tõe huvides olgu märgitud, et ingliskeelse väljendi "true believer" esmaseks tähenduseks on 'tõsiusklik'. *Tlk.*

¹Mõte, et enamik kellegi uskumustest *peab* olema tõene, näib mõnele inimesele ilmselge. Toetust sellele võib leida Quine'i, Putnami,

Shoemakeri, Davidsoni ning minu enda töödest. Teistele inimestele tundub see mõte samavõrd uskumatu — nii et arvatavasti nimetab kumbki pool uskumuseks eri asju. Kui eristada uskumust arvamusest (minu tehnilises tähenduses — vt “How to Change Your Mind” (Dennett 1978: 16. ptk), mille järgi arvamused on keelest nakatatud, suhteliselt keerukad tunnetusseisundid — *üldjoontes* konkreetse, sõnastatud lause tõesusele panustamise seisundid —, võib näha, et väide, mille järgi enamik uskumustest on tõesed, on peaaegu triviaalne. Paar mõtisklust kõrvalistel teemadel peaks selle esile tooma. Võtame Demokritose, kes oli loonud süstemaatilise, kõikehõlmava, kuid (eeldagem arutluse huvides) täiesti väära füüsika. Ta *eksis kõigis* asjades, aga tema vaated olid kooskõlas ning nendest oli teatavat süstemaatilist kasu. Ent isegi kui iga *väide* (olgu see tema kirjutistes ilmutatud või ilmutamata kujul), mida meie teadmised lubavad omistada Demokritosele, on väär, esindavad need kaduvväikest murdosa tema *uskumustest*, mis sisaldavad niihästi seda tohutut hulka tavalisi vaikimisi uskumusi, mis tal pidi olema (selle kohta, millises majas ta elas, mida oodata healt sandaalipaarilt ja nõnda edasi), kui ka neid päheturgatavoid uskumusi, mis tulid ja läksid miljonitena tema tajukogemuse muutudes.

Kuid võidakse rõhutada, et tavaliste uskumuste lahushoidmine tema teadusest toetub vastuvõtmatule eristusele vaatlustõdede ja teooriatõdede vahel; kõik Demokritose uskumused on teooriast koormatud, ning kuna tema teooria on väär, on ka need väärad. Vastus on järgmine: mööndes, et kõik vaatlususkumused on teooriast koormatud, miks peaksime valima välja Demokritose *kirja pandud*, keeruka teooria (mida väljendavad tema *arvamused*) teooriana, mis koormab tema igapäevaseid vaatlusi? Paneme tähele, et ka kõige teooriakaugemal Demokritose kaasmaalasel oli tohutu hulk teooriast koormatud vaatlususkumusi — ja nii polnud ühes mõttes kumbki targem teisest. Miks ei võiks me arvata, et Demokritose vaatlused olid koormatud sellest samast (oletatavasti kahjutust) teooriast? Kui Demokritos oleks oma teooria ära unustanud või meelt muutnud, oleksid tema vaatlususkumused jäänud *suuresti* puutumata. Sedavõrd, kui tema keerukas teooria mängib märgatavat rolli tema rutiinses käitumises ja ootustes ja nõnda edasi, oleks päris kohane väljendada tema tavalisi uskumusi keeruka teooria kaudu, ent see ei annaks tulemuseks *peamiselt väärade* uskumuste nimekirja, kuna see mõjutaks nõnda väikest osa tema uskumustest. (Teooria mõju vaatlusele on sellegipoolest tihti alahinnatud. Vt dramaatilisi ja veenvaid näiteid tiheda seose kohta, mis võib mõnikord esineda teooria ja kogemuse vahel, raamatust Churchland 1979. (Arutlus selles märkuses

Paneme tähele, et see reegel on tuletatud reegel, edasiarendus ja täpsustus alusreeglist: omista need uskumused, mis süsteemil *peaksid olema*. Paneme samuti tähele, et see reegel on vastastikmõjus soovide omistamisega. Kuidas me omistame soove (eelistusi, eesmärke, huvisid), mille põhjal me vormime uskumuste nimekirja? Me omistame need soovid, mis süsteemil *peaksid olema*. See on alusreegel. See kirjutab meile esimese lähendina ette, et omistaksime inimestele kõige tugevamate või põhilisemate soovide tuttava nimekirja: ellujäämine, valu puudumine, toit, mugavus, soojätkamine, meelelahutus. Mistahes soovile viitamine nende seast lõpetab harilikult põhjenduste esitamise miks-mängu. Me ei eelda, et keegi vajaks edasist motiivi mugavuse või naudingu või enda olemasolu jätkumise soovimiseks. Soovide omistamise tuletatud reeglid on vastastikmõjus uskumuste omistamisega. Meil on triviaalne reegel: omista soove nende asjade järele, mille kohta süsteem usub, et need on talle head. Mõnevõrra informatiivsemalt: omista soove nende asjade järele, mille kohta süsteem usub, et need on parimad abinõud teiste tema soovitud eesmärkide saavutamiseks. Veidrate ning kahjulike soovide omistamine nõuab seega spetsiaalseid lugusid nagu väärade uskumuste omistaminegi.

Uskumuse ja soovi vastastikmõju muutub riuklikumaks, kui vaagida seda, milliseid soove me omistame kõnekäitumise alusel. Võime *väljendada* soove keeles avab soovide omistamise lüüsi-väravad. “Ma tahan seeneomletti kahest munast, natuke prantsuse saia ja võid ning pool pudelit kergelt jahutatud valget Burgundia veini.” Kuidas hakata omistama soovi millegi nii spetsiifilise järele ilma sellise sõnalise avalduseta? Tõepoolest, kuidas saaks olend *omandada* nii spetsiifilise soovi ilma keele abita? Keel *võimaldab* meil sõnastada väga spetsiifilisi soove, ent aeg-ajalt ta ka *sunnib* meid võtma omaks soove, mille rahuldamise tingimused on kokkuvõttes rangemad kui millelgi, mille rahuldamise poole meil muidu oleks põhjust püüelda. Kuna selleks, et saada, mida te tahate, on tihti tarvis öelda, mida te tahate, ning kuna tihti te ei

pärineb kasulikust vestlusest Paul ja Patricia Churchlandi ning Michael Stackiga.))

saa öelda, mida te tahate, ilma et te ütleksite midagi palju spetsiifilisemat, kui eelnevalt silmas pidasite, siis lõpeb asi tihti sellega, et te annate teistele tõendeid — ning parimaid tõendeid, milleks on teie moonutamata sõna —, et te soovite asju või olukordi, mis on palju üksikasjalikumad kui need, mis teid rahuldaksid — või täpsemalt, mis oleksid teid rahuldanud, sest sõnapidaja mehena tekib teil pärast väljaütlemist huvi rahuldada täpselt see väljakuulutatud soov ja mitte mõni teine.

“Ma tahaksin keedetud ube, palun.”

“Jah, härra. Mitu?”

Te võite vabalt olla vastu sellisele nõudmisele oma soovi täpustada, kuid tegelikult me oleme kõik sotsialiseeritud omaks võtma sellesarnaseid nõudeid igapäevaelus — kuni selleni, et me enam neid ei märkagi ning kindlasti ei tunne end nende poolt rõhutuna. Ma peatun sellel, sest sel on paralleel ka uskumuse vallas, kus meie keeleline keskkond nõuab alatasa, et annaksime täpse sõnalise väljenduse veendumustele, millel muidu puuduvad need teravad servad, millega sõnastamine neid varustab, või soostuksime sellega (vt Dennett 1969: 184–185, Dennett 1978: 16. ptk). Keskendudes selle sotsiaalse jõu *tulemustele*, ent selle moonutavat toimet eirates võib kergesti hakata ekslikult pidama *ilmseks*, et uskumused ja soovid sarnanevad pähe salvestatud lausetega. Kuna oleme keelt kasutavad olendid, usume tihti vältimatult, et mõni konkreetne, tegelikult sõnastatud, kirja pandud ja kirjavahe-märkidega varustatud lause *on tõene*, ning teistel juhtudel tahame, et selline lause *osutuks tõeseks*, kuid need on uskumuse ja soovi erijuhud ega tarvitse sellistena sobida terve valdkonna usaldusväärseteks mudeliteks.

Selleks korraks piisab intentsionaalses strateegias sisalduvatest uskumuste ja soovide omistamise printsiipidest. Mida öelda ratsionaalsuse kohta, mida omistatakse intentsionaalsele süsteemile? Alustatakse täiusliku ratsionaalsuse ideaalist ning sealt kohandutakse allapoole, nagu olud nõuavad. See tähendab, alustatakse eeldusest, et inimesed usuvad oma uskumuste kõiki järeelmeid ning ei usu ühtegi vasturääkivat uskumuste paari. Kuhjumise praktilist probleemi (näiteks kui on lõpmatult palju järeel-

meid) niimoodi ei teki, sest ollakse huvitatud üksnes selle tagamisest, et ennustatav süsteem oleks piisavalt ratsionaalne, et jõuda nende konkreetsete järelduseni, mis on hetkel tema käitumuslikus olukorras olulised. Irratsionaalsuse või piiritu järeldamisvõime juhtumid tekitavad iseäranis raskesti lahtiharutatavaid tõlgendusprobleeme, mille ma jätan siinkohal kõrvale (vt Dennett 1987c; Cherniak 1986).

Sest ma soovin pöörduda strateegia kirjeldamiselt küsimuse juurde selle kasutamise kohta. Kas inimesed tegelikult kasutavad seda strateegiat? Jah, kogu aeg. Ühel päeval võivad tekkida uskumuste ja soovide omistamiseks ning käitumise ennustamiseks teistsugused strateegiad, ent see on ainus, mida me kõik praegu tunneme. Ning millal ta töötab? Ta töötab inimeste peal peaaegu kogu aeg. Miks *ei* oleks hea mõte lasta üksikutel Oxfordi kolledžitel rajada ning jagada akadeemilisi kraade oma äranägemist mööda? Vastus on pikk, kuid seda on väga lihtne tekitada. Ning põhiküsimustes valitseks laialdane üksmeel. Meil pole üldse raske mõelda aluste peale, miks inimesed käituvad niimoodi, et anda teistele alust käituda niimoodi, et anda teistele alust ... luua olukord, mida me ei tahaks. Me kasutame intentsionaalset strateegiat nii harjumuspäraselt ja sundimatult, et on kerge vaadata mööda sellest rollist, mida ta mängib meie ootuste kujundamisel inimeste kohta. See strateegia töötab enamasti ka enamiku teiste imetajate peal. Näiteks saab seda kasutada valmistamiseks paremaid lõkse imetajate püüdmiseks, arutledes selle üle, mida olend teab või usub mitmesuguste asjade kohta, mida ta eelistab ja mida tahab vältida. See strateegia töötab lindude, kalade, roomajate ning putukate ja ämblike peal ning isegi nõnda algeliste ja paiksete olevuste peal nagu merekarbid (kui merekarp usub, et oht varitseb, siis ei lödvenda ta haaret oma suletud karpile, kuni on veendunud, et oht on möödas). See töötab ka mõne tehisasja peal: malet mängiv arvuti ei võta ära teie ratsut, kuna teab, et sellele järgnevad käigud viivad tema vankri kaotuseni, ning ta ei taha, et see juhtuks. Tagasihoidlikumalt, termostaat lülitab küttekeha välja niipea, kui hakkab uskuma, et soovitud temperatuur toas on saavutatud.

See strateegia töötab isegi taimedel. Paika, kus esinevad hiliskevadised tormid, tuleks istutada sellised õunapuusordid, mis on isearanis *ettevaatlikud* selle *järeldamisel*, et on kevad — aeg, mil nad muidugi õitsema *tahavad* hakata. See töötab isegi sellise elutu ning pealtnäha mittekavandatud nähtuse peal nagu välk. Üks elektrik seletas mulle kord oma mõttekäiku sellest, kuidas kaitseda mu maa-alust veepumpa äikesekahjustuse eest: välk, lausus ta, tahab alati leida maanduseks parima tee, kuid mõnikord saab teda petta, nii et ta valib paremuselt järgmise tee. Pumpa saab kaitsta, ehitades teise, parema tee, mis on välgule *ilmsem*.

TÕELISED USKUJAD KUI INTENTSIONAALSED SÜSTEEMID

On selge, et see on kirev kimp, kus on segiläbi “tõsised” uskumuste omistused, kahtlased uskumuste omistused, pedagoogiliselt kasulikud metafoorid, *façon de parler*’id* ning ehk halvimal juhul ka otsene pettus. Tundub, et järgmiseks ülesandeks on teha vahet nendel intentsionaalsetel süsteemidel, millel *tõeliselt* on uskumused ja soovid, ja nendel, mida on käepärane kohelda, *justkui* neil oleksid uskumused ja soovid. Kuid see oleks Sisypheose töö või lõpetatakse see lihtsalt käsu korras. Parema arusaamine uskumusenähtusest lähtub tõdemusest, et ka kõige hullemal juhul, isegi kui oleme täiesti kindlad, et strateegia töötab *valel põhjusel*, on sellest hoolimata tõsi, et ta töötab, vähemalt natukene. See on huvitav tõsiasi, mis eristab selle objektide klassi, *intentsionaalsete süsteemide* klassi objektide klassist, mille peal see strateegia kunagi ei tööta. Aga on see ikka nii? Kas meie intentsionaalse süsteemi määratlus üldse välistab mõne objekti? Näiteks tundub, et seda kõnepulti siin loengusaalis saab kohelda intentsionaalse süsteemina, täiesti ratsionaalsena, kes usub, et asub praegu tsiviliseeritud maailma keskmes (nagu ka mõni teist võib arvata), ning soovib üle kõige sinna keskmesse jääda. Mida peaks tegema selline ratsionaalne toimija, kes on varustatud säärase uskumuse ja sooviga? Ilmselt kohal püsima, ning just seda kõnepult teebki.

*Pr k ‘rääkimise viisid’. *Toim.*

Ma ennustan kõnepuldi käitumist õigesti intentsionaalsest seisukohast lähtuvalt, seega — kas ta on intentsionaalne süsteem? Kui on, siis on seda ka kõik muu.

Miks peaksime kõnepuldi kõlbmatuks kuulutama? Ühest küljest puudub strateegia kasutamiseks alus, kuna me ei kasvataks seeläbi ennustusvõimet võrreldes sellega, mis meil juba varem oli. Me juba teadsime, mida kõnepult teeb — nimelt mitte midagi —, ning kohandasime üsna põhimõttelagedalt uskumusi ja soove nii, et nad sellega sobiksid. Inimeste, loomade või arvutitega on siiski olukord teistmoodi. Nendel puhkudel on tihti ainus praktiline strateegia intentsionaalne strateegia; see annab meile ennustusvõime, mida me ei saa ühegi teise meetodiga. Kuid tuleb rõhutada, et see ei ole loomulik erinevus, vaid üksnes erinevus, mis peegeldab meie kui teadlaste piiratud võimeid. Laplace'i kõike-teadjust füüsik suudaks ennustada arvuti — või ka elusa inimese — käitumist, eeldades, et viimases instantsis allub see füüsikaseadustele ilma mingi vajaduseta kavandatuse või intentsionaalse strateegia riskantsete otseteemeetodite järele. Piiratud mehaanilise võimekusega inimestele on lihtsa termostaadi intentsionaalne tõlgendus käepäraseks ning suuresti süütuks karguks, kuid insenerid meie seas suudavad hoomata selle sisemist toimimist üsna täielikult ilma sellise antropomorfiseerimiseta. Võib olla tõsi, et kõige nutikamate inseneride meelest on praktiliselt võimatu saada täit ettekujutust keerukamate süsteemidest, nagu ajajaotusega arvutisüsteem või kaugjuhitav kosmosesond, intentsionaalsele seisukohale libisemata (vaadeldes neid seadmeid, nagu nad küsiks ja lausuksid, üritaksid ja väldiksid, tahaksid ja usuksid), aga see on üksnes inimese episteemilise nõtruse arenenum variant. Me ei tahaks asetada neid tehisasju samasse klassi tõeliste uskujatega — meie endiga — sellistel muutlikel ning kolklikel alustel, kas pole nii? Kas poleks talumatu väita, et mõni tehisasi või olend või isik on uskuja ühe vaateleja vaatepunktist, aga ei ole üldsegi uskuja mõne teise, nutikama vaateleja vaatepunktist? See kujutaks endast interpretatsioonismi iseäranis radikaalset versiooni ning mõned on arvanud, et ma pooldasin seda, kui rõhutasin, et uskumust tuleks käsitada intentsionaalse strateegia edukuse kaudu. Pean tunnistama, et selle vaate minupoolne esitus on mõni-

kord toetanud seda tõlgendust, ent nüüd soovin ma selle kõrvale jätta. IntentSIONAalse seisukoha omaksvõtu otsus on vaba, aga kui seisukoht on juba omaks võetud, on tõSIASJAD selle edukuse või läbikukkumise kohta täiesti objektiivsed.

Kui intentSIONaalne strateegia on paigas, siis on ta äärmiselt võimas ennustusvahend — see on tõSIASI, mida suuresti varjutab meie harjumuspärane keskendumine olukordadele, kus ta annab kaheldavaid või ebausaldusväärseid tulemusi. Mõelgem näiteks käikude ennustamisele malemängus. Võib näha, et male teeb huvitavaks mänguks just vastase käikude *ennustamatus*, välja arvatud neil juhtudel, kus käigud on “sunnitud” — kus on *selgelt* üks parim käik, tüüpjuhul kõige vähem halb. Ent see ennustamatus tuleb asetada konteksti, kus saadakse aru, et tüüpilises maleseisus leidub väga palju täiesti reeglipäraseid ning seega saadaval olevaid käike, kuid ainult mõned — võib-olla pool tosinat — on sellised, mille kasuks saab midagi öelda, ning seega leidub intentSIONAalse strateegia järgi ainult mõni suure tõenäosusega käik. Isegi kui intentSIONAalse strateegiaga ei õnnestu ühte käiku esile tõsta, millel oleks kõrgeim tõenäosus, suudab see võimalike käikude arvu tunduvalt vähendada.

Seesama tunnus ilmneb, kui intentSIONaalset strateegiat rakedada “päris maailma” juhtumitele. See on kurikuulus selle poolest, et on võimetu ennustama näiteks aktsiaturgudel kauplejate täpseid ostu- ja müügiotsuseid või täpset sõnade jada, mis poliitik lausub kavandatud kõnet pidades, aga vägagi kindel võib olla natuke vähem spetsiifiliste ennustuste puhul: näiteks, et see konkreetne kaupleja *ei osta täna kommunaalettevõtte aktsiaid* või et poliitik *on ühes leeris ametiühingutega oma partei vastu*. Teise pilguga vaadates on võimeetus ennustada tegude peenekoelisi kirjeldusi intentSIONAalse strateegia tugevuse allikaks, kuna just see neutraalsus rakenduse detailide osas lubab kasutada intentSIONaalset strateegiat keerukatel juhtudel, näiteks *ennustuste ahelaid moodustades* (vt Dennett 1978: 15. ptk). Oletame, et Ühendriikide riigisekretär teatab, et ta on KGB kinnimakstud agent. Milline pretsedenditu juhtum! Kui ennustamatud tagajärjed sel on! Ometi saame tegelikult ennustada tosinaid mitte kohutavalt huvitavaid, kuid täiesti märkimisväärseid tagajärgi ning tagajärgede tagajärgi.

President koguneks ülejäänud valitsuskabinetiga, mis toetaks tema otsust vabastada riigisekretär tema kohustest, vastavalt mitmesuguste psühhiaatriliste ja poliitiliste uuringute tulemusele ning kõigest sellest antaks teada pressikonverentsil inimestele, kes kirjutavad lugusid, mida kommenteeritakse toimetaja veergudel, mida loevad inimesed, kes kirjutavad kirju toimetajatele, ja nii edasi. Miski sellest ei kujuta endast uljast prognostikat, ent paneme tähele, et see kirjeldab põhjuslikkuse kaart aegruumis, mida pole võimalik ennustada füüsika ega bioloogia ühegi kujuteldava praktilise laiendusega *ühegi* kirjelduse all.

Intentsionaalse strateegia võimsust võib näha veelgi selgemalt vastuväite abil, mille esimesega tõstatas Robert Nozick mõne aasta eest. Oletame, pani ta ette, et Maale laskuvad tohutult kõrgema mõistusega olendid näiteks Marsilt, ning oletame, et meie oleme nende jaoks umbes nagu lihtne termostaat nutikale insenerile. See tähendab, oletame, et nad ei *vaja* intentsionaalset seisukohta — ega isegi mitte kavandatud seisukohta — ennustamaks meie käitumist kõigis selle detailides. Võib eeldada, et nad on Laplace'i superfüüsikud, võimelised mõistma näiteks Wall Streetil toimuvat mikrofüüsikalisel tasemel. Seal, kus meie näeme maaklereid ja ehitisi, müügiordereid ja panuseid, näevad nemad tohutuid kogumeid ringisagivaid subatomaarseid osakesi — ning nad on nõnda head füüsikud, et suudavad päevi ette ennustada, millised tindijäljed tekivad iga päev paberlindile nimetusega “Dow Jonesi tööstuskeskmise sulgemishind”. Nad suudavad ennustada kõigi mitmesuguste vaadeldud kehade individuaalset käitumist, kohtlemata kunagi neist ainsatki intentsionaalse süsteemina. Kas meil oleks siis õigus öelda, et *nende* vaatepunktist ei ole me päriselt üldsegi uskujad (mitte rohkem kui lihtne termostaat)? Kui nii, siis ei ole meie staatuses uskujatena midagi objektiivset, vaid see on midagi vaataja silmis — juhul kui vaatleja jagab meie intellektuaalset piiratudust.

Meie kujutletud marslased võiksid suuta ennustada inimsoo tulevikku Laplace'i meetoditega, ent kui nad ei näeks meid ühtlasi intentsionaalsete süsteemidena, jääks neil tabamata midagi täiesti objektiivset: *mustrid* inimkäitumises, mis on kirjeldatavad intentsionaalsest seisukohast ja üksnes sellest seisukohast ning mis

pakuvad tuge üldistustele ja ennustustele. Võtame näiteks konkreetse juhtumi, kus marslased jälgivad maaklerit, kes otsustab anda sisse tellimuse General Motorsi 500 aktsiale. Nad ennustavad tema sõrmede täpseid liigutusi, kui ta valib telefonil numbri, ning tema häälepaelte täpseid vibratsioone, kui ta toob kuuldavale oma tellimuse. Ent kui marslased ei näe, et lõputu hulk *erinevaid* sõrmeliigutuste ning häälepaelte vibratsioonide mustreid — isegi lõputu hulk eri inimeste liigutusi — oleks võinud asendada tegelikke üksikasju, häirimata turu järgnevat toimimist, siis on neil jäänud märkamata reaalne muster maailmas, mida nad vaatlevad. Just nagu on lõputul hulgal viise *olemaks süüteküünal* — ning sisepeõlemismootorist saadakse aru vaid siis, kui mõistetakse, et mitmesuguseid seadmeid saab kruvida nendesse pesadesse, mõjutamata mootori sooritust —, nii leidub ka lõputult palju viise *500 General Motorsi aktsia tellimiseks* ning leidub ühiskondlike pesasid, kus igaüks nendest viisidest annab üsna täpselt sama tulemuse mis iga teine. Leidub ka n-ö ühiskondlikke teelahkmeid, mille puhul see, millist rada inimesed lähevad, sõltub sellest, kas nad *usuvad*, *et p*, või *soovivad A-d*, ega sõltu ühestki teisest lõputult paljudest viisidest, mille poolest inimesed võivad sarnaneda või erineda.

Oletame, arendades meie Marsi-fantaasiat veidi edasi, et üks marslastest osaleks ennustusvõistluses maalasega. Maalane ja marslane vaatlevad (ning vaatlevad teineteist vaatlemas) ühte konkreetset kohalikku füüsilist toimingut. Maalase vaatepunktist nägi ta järgmist. Proua Gardneri köögis heliseb telefon. Ta võtab vastu ning ütleb: “Oh, tere, kallis. Sa tuled varem koju? Tunni aja jooksul? Ning tood ülemuse õhtusöögile kaasa? Haara siis koduteel kaasa pudel veini ning sõida ettevaatlikult.” Selle vaatluse põhjal ennustab meie maalane, et suur metallist kummirehvidega sõiduk peatub tunni aja sees sissesõiduteel, väljutades kaks inimolendit, kellest üks hoiab käes paberkotti, mis sisaldab alkohoolset vedelikku sisaldavat pudelit. Ennustus on natuke ehk riskantne, kuid see on igast küljest hea panus. Marslane ennustab sedasama, aga ta peab toetuma palju enamale infole tohutust arvust vastastikmõjudest, millest tema teada maalane on täielikus teadmatuses. Näiteks, sõiduki kiiruse alanemine ristmikul A, viis

miili majast eemal, ilma milleta oleks toimunud kokkupõrge teise sõidukiga — mille kokkupõrkekurss oli marslasel vaevarikalt välja arvutatud mõnesaja meetri ulatuses. Maalase sooritus näib maagiana! Kuidas võis maalane teada, et inimolend, kes väljus autost ning tõi poest pudeli, autosse tagasi läheb? Maalase ennustuse tõeks osutumine pärast kõiki ootamatusi, lõikumisi ning harusid marslase kaardistatud teedel tunduks igauhele, kel puudub intentsionaalne strateegia, sama imetabane ning seletamatu nagu Samarras kohtumise fatalistlik vältimatus. Fatalistid — näiteks astroloogid — usuvad, et inimtoimetustes esineb kõigutamatut muster, mis end kehtestab: *tulgu, mis tuleb*, sõltumata sellest, kuidas selle ohvrid plaanitsevad ning tagantjärele tarkusele toetuvad, ükskõik kuidas nad oma ahelates väänlevad ja pöörlevad. Fatalistid eksivad, kuid neil on *peaaegu* õigus. Inimtoimetustes *leidub* mustreid, mis end kehtestavad, küll mitte päris kõigutamatult, ent väga jõuliselt, neelates füüsikalisi hälbeid ja variatsioone, mida võib pidada juhuslikeks; need on mustrid, mida me kirjeldame ratsionaalsete toimijate uskumuste, soovide ja kavatsuste abil.

Kahtlemata olete märganud meie mõttelises eksperimendis tõsist puudust ning olnud sellest häiritud: eelduste kohaselt kohtleb marslane oma maalasest oponenti endasarnase mõistusliku olendina, kellega on võimalik suhelda, olendina, kellega on võimalik kihla vedada, kellega saab võistelda. Lühidalt, olendina, kel on uskumused (nagu tema ennustuses väljendatud uskumus) ja soovid (nagu soov võita ennustusvõistlust). Seega, kui marslane näeb mustrit ühes maalases, siis kuidas saab see jääda märkamata teistes? Meie näite lugu saab tugevdada, eeldades, et meie maalane õppis targu ära marslaste keele (mida edastatakse röntgenikiirte moduleerimisega) ning maskeeris end marslaseks, lootes nende muidu geniaalsete tulnukate liigisovinismile, mis lubaks tal läbi minna intentsionaalse süsteemina, reetmata oma liigikaaslastest inimolendite saladust. See täiendus aitaks meil saada üle halvast pöördest selles loos, ent ähmastaks selle moraali: nimelt, *intentsionaalse seisukoha vältimatust enda ja endasuguste mõistuslike olendite suhtes*. See vältimatus ise sõltub huvidest; on täiesti võimalik asuda näiteks füüsikalisele seisukohale mõistusliku olendi, kaasa arvatud iseenda suhtes, kuid samas välistamata intentsio-

naalset seisukohta vähemalt iseenda suhtes ning oma kaaslaste suhtes, *kui* sihiks on näiteks välja uurida, mida nad teavad (mõte, mida on mõjukalt väljendanud Stuart Hampshire mitmetes kirjutistes). Me saame ehk eeldada, et meie üliintelligentsed marslased ei tunne *meis* ära intentsionaalseid süsteeme, kuid me ei saa eeldada, et neil puuduvad vajalikud mõisted.² Kui nad vaatlevad, teoretiseerivad, ennustavad, suhtlevad, siis näevad nad *endid* intentsionaalsete süsteemidena.³ Kus leidub mõistuslikke olendeid, seal peab leiduma kirjeldatavaid mustreid, oleme siis nende nägemisest huvitatud või mitte.

On oluline taibata mõistuslike olendite tegevuses eristatavate intentsionaalsete mustrite objektiivset reaalsust, ent samuti on oluline tunnistada mustrite ebatäielikkust ning puudulikkust. Objektiivne tõsiasi on see, et intentsionaalne strateegia *töötab nii hästi, kui ta töötab*, see tähendab, mitte täiuslikult. Mitte keegi ei ole täiuslikult ratsionaalne, täiusliku mäluga, kõike märkav ega haavamatu väsimuse, talitlushäire või kavandi puuduste poolt. See viib vältimatult olukordadeni, mis jäävad teispoole intentsionaalse strateegia kirjeldusvõimet, üsna samamoodi nagu tehisaaja, nt telefoni või auto füüsiline kahjustus muudab selle kirjeldamatuks antud tehisaaja tavapärase kavandatuse sõnavara. Kuidas joonestada osaliselt ülessulanud audiovõimendi kaab-

²Üks Oxfordi kuulajaskonna liige märkis, et kui marslane hõlmaks maalase oma vaatesse füüsiliselt seisukohalt (võimalus, mida ma selgesõnaliselt ei välistanud), siis ei üllataks maalase ennustus teda. Ta oleks tõepoolest ennustanud täpselt sellise marslaste keelt kõneleva maalase tekitatud röntgenikiirte moduleerituse mustrit. Tõsi, ent kui marslane kirjutab üles oma rehkenduste tulemusi, siis ilmub tema ennustus maalase ennustuse kohta, üks marslaskeelne sõna teise järel nagu Ouija laual ning marslast hämmastaks see, kuidas see mehaaniline kamakas, marslaseks riietatud maalasest ennustaja, on võimeline esitada selle marslaskeelse *tõese* lause, kui ta oli informatsiooniliselt nõnda eraldatud sündmustest, mida marslasel oli vaja teada selleks, et esitada oma ennustus läheneva auto kohta.

³Kas ei võiks leiduda mõistuslikke olendeid, kes ei kasuta suhtlust, ennustamist, vaatlust...? Võib leiduda suurepäraseid, vilkaid, haavamatu olendeid, kel puuduvad sellised teguviisid, kuid ma ei näe, mis paneks meid kutsuma neid *mõistuslikeks*.

lite skeemi või kuidas kirjeldada rikkis arvuti programmi seisundit? Isegi kõige kergema ning kõige tuttavama tunnetushäire korral — näiteks, kus inimestel paistab olevat vasturääkivaid uskumusi või nad paistavad end petvat — ei anna intentsionaalse strateegia tõlgenduskaanonid selgeid, stabiilseid otsuseid selle kohta, milliseid uskumusi ja soove isikule omistada.

Tugev realistlik positsioon uskumuste ja soovide suhtes väidaks, et sellistel puhkudel on kõnealusel isikul päriselt mõned konkreetsed uskumused ja soovid, mida intentsionaalne strateegia, nagu ma seda kirjeldasin, lihtsalt ei suuda ära arvata. Mahe-damat sorti realismi järgi, mida mina pooldan, ei leidu tõsiasja selle kohta, täpselt millised uskumused ja soovid isikul on sellistel väärastunud juhtudel, kuid see ei tähenda alistumist relativismile või subjektivismile, sest see, *millal* ja *miks* ei leidu tõsiasja, on ise objektiivne tõsiasi. Selle vaate kohaselt saab isegi tunnista-da uskumusomistuste *sõltuvust huvidest* ning möönda, et arvestades näiteks eri kultuuride erinevaid huvisid, võivad uskumused ja soovid, mida üks kultuur omistab oma liikmele, olla üsna erinevad uskumustest ja soovidest, mida teine kultuur omistaks sellele-samale isikule. Kuid eeldades, et see on niimoodi konkreetsel juhul, leiduks edasisi tõsiasju selle kohta, *kui hästi* kumbki võistlev intentsionaalne strateegia töötas isiku käitumist ennustades. Või-me olla ette kindlad, et ükski indiviidi intentsionaalne tõlgendus ei tööta täiuslikult, ning võib juhtuda, et kaks võistlevat skeemi on võrdselt head ning paremad kui mistahes muud, mis me suudame välja pakkuda. Et see on nii, on ise midagi sellist, mille kohta saab leiduda tõsiasi. Ühe mustris objektiivne kohalolu (koos kõigi puudustega) ei välista teise mustris objektiivset kohalolu (koos kõigi puudustega).

Radikaalselt erinevate, kuid intentsionaalsest strateegiast võrdse toetusega tõlgenduste koll on teoreetiliselt oluline — pa-rem öelda, metafüüsiliselt oluline —, ent ei vääri praktilist tähele-panu, kui keskendutakse suurimatele ning keerukaimatele intent-sionaalsetele süsteemidele, mida me tunname: inimestele.⁴

⁴John McCarthy krüptograafia-analoogia esitab seda mõtet kenasti. Mida suurem on šifreeritava teksti korpus, seda väiksem on võimalus,

Seni olen rõhunud meie sugulusele merekarpide ja termostaatidega selleks, et rõhutada vaadet uskumuste omistuse loogilisele staatusele, kuid on tulnud aeg tunnistada ilmseid erinevusi ning öelda, mida nendega peale hakata. Äraspidine väide jääb püsima: *kõik, milles seisneb* tõeliseks uskujaks olemine, on olla süsteem, mille käitumine on usaldusväärselt ennustatav intentsionaalse strateegiaga, ning seega *kõik, milles seisneb* päriselt ja tõeliselt uskumine, et p (mistahes propositsiooni p korral), on olla intentsionaalne süsteem, mille puhul p esineb uskumusena parimas (kõige ennustuslikumas) tõlgenduses. Aga kui me pöörame tähelepanu tõeliselt huvitavatele ning paindlikele intentsionaalsetele süsteemidele, näeme, et see pealtnäha õhuke ja instrumentalistlik uskumuse kriteerium seab range kitsenduse ehtsa uskuja siseehitusele ning annab seega ikkagi tulemuseks uskumuse toeka versiooni.

Võtame lihtsakoelise termostaadi, nii algelise intentsionaalse süsteemi kui võimalik, mis põhimõtteliselt võiks meie tähelepanu pälvida rohkem kui hetkeks. Naljaga kaasa minnes võiksime olla nõus andma talle võime pooleks tosinaks erinevaks uskumuseks ning väiksemaks arvuks soovideks — ta saab uskuda, et tuba on liiga külm või liiga soe, et kütte on sees või väljas, ning et kui ta tahab, et tuba oleks soojem, siis peaks ta kütte sisse lülitama, ja nii edasi. Ent kindlasti on seda termostaadi arvele panna liiga palju; tal puuduvad näiteks soojuse ja kütte mõisted. Seega oletame, et me *tõlgendame* tema uskumused ja soovid *ümber*: ta saab uskuda, et A on liiga F või G , ning kui ta soovib, et A oleks rohkem F , siis peaks ta tegema K -d ja nii edasi. Lõppude lõpuks, ühendades termostaadi juhtmekhanismi teistsuguste sisend- ja väljundseadmetega, saab panna teda reguleerima näiteks veetaset paagis või rongi kiirust. Tema ühendus kuumatundliku muunduri ja küttekehaga on liiga kasin seos maailmaga, et võimaldada tema uskumusesarnastele seisunditele rikkalikumat semantikat.

et leidub kaks süstemaatiliselt mitteseotud dešifreeringut. Vt artiklist McCarthy 1979 väga kasulikku arutelu intentsionaalse seisukoha printsiipide ja eelduste kohta rakendatuna masinatele — hõlmates otseselt termostaate.

Ent oletame, et me rikastame neid ühendusviise. Oletame, et anname talle näiteks rohkem kui ühe viisi temperatuuri teadasaamiseks. Me anname talle teatavat laadi silma, mis suudab eristada ruumis kõssitavaid ja värisevaid asukaid, ning kõrva, et talle saaks öelda, kui külm on. Me anname talle mõned geograafilised faktid, et ta saaks järeldada, et arvatavasti on tegu külma kohaga, kui ta saab teada, et tema asupaik aegruumis on Winnipeg detsembris. Mitut eesmärki täitva ning üldise nägemissüsteemi — mitte üksnes väriseva objekti detektori — andmine nõuab muidugi tema siseehituse tohutut keerustamist. Oletame, et anname meie süsteemile ka rohkem käitumuslikku paindlikkust: ta valib küttekehale kütuse, ostab selle kõige soodsamalt ning usaldusväärsemalt müüjalt, kontrollib tihendeid ja nii edasi. See lisab veel ühe sise-mise keerukuse mõõtme; ta annab selle tulemusena individuaalsetele uskumusesarnastele seisunditele *rohkem tegevust*, tekitades rohkem ja erinevaid võimalusi nende tuletamiseks või dedutseerimiseks teistest seisunditest ning tekitades neile rohkem erinevaid võimalusi eelduste rolli täitmiseks edasistes arutlustes. Ühenduste rikastamise kumulatiivseks toimeks seadme ning selle maailma vahel, kus ta paikneb, on tema pseudopredikaatide *F* ja *G* jt semantika rikastamine. Mida rohkem me lisame selliseid asju, seda vähem kuulekalt sobib meie seade täitma millegi muu kui toatemperatuuri alalhoiusüsteemi juhtstruktuuri rolli. Sedasama formaalsemalt väljendades: keerukuse lisandudes muutub tema sise-miste seisundite kehastatud formaalset süsteemi eristamatult rahuldavate mudelite klass üha väiksemaks; mida enam me lisame, seda rikkalikumaks või nõudlikumaks või spetsiifilisemaks saab süsteemi semantika, kuni viimaks jõuame süsteemideni, millele on unikaalne semantiline tõlgendus praktiliselt (ent mitte kunagi põhimõtteliselt) ette kirjutatud (vrd Hayes 1979). Sel hetkel ütleme, et sel seadmel (või loomal või isikul) on uskumused *kuumuse kohta ning selle ruumi kohta siin* ja nii edasi, mitte üksnes süsteemi tegeliku asupaiga ja tegevuse tõttu maailmas, vaid sellepärast, et me ei suuda kujutada ette muud nišši, *kuhu* paigutatuna *ta töötaks* (vt ka Dennett 1987b, 1987e).

Meie algsel lihtsal termostaadil oli seisund, mida me kutsusime uskumuseks konkreetse küttekeha kohta, selle kohta, et ta

on kas sees või väljas. Miks just *selle* küttekeha kohta? Hüva, millise teise küttekeha kohta peaks see teie arvates käima? Uskumus on selle küttekeha kohta, sest ta on *kinnitatud* selle küttekeha külge.⁵ Vastavalt esinema juhtunud tegelikule, ehkki minimaalsele põhjuslikule ühendusele maailmaga saaksime varustada seadme seisundi (teatud laadi) *tähenduse* ning *tõetingimustega*, ent on liigagi lihtne asendada see teistsuguse minimaalse ühendusega ning täielikult muuta selle sisemise seisundi tähendust (selles kasinas mõttes). Aga kui süsteemid muutuvad tajumuslikult rikkamaks ning käitumuslikult paindlikumaks, muutub üha raskemaks süsteemi ja maailma tegelike ühenduste asendamine, muutmata sellega süsteemi enda korraldatust. Kui tema keskkonda muuta, siis ta tegelikult *märkab* seda ning muudab vastuseks oma sisemist seisundit. Seadme ja tema keskkonna vahel tekib kasvava spetsiifilisusega kahesuunaline kitsendus. Kui fikseerida seade mõnda kindlasse seisundisse, siis nõuab ta väga spetsiifilist keskkonda, et korralikult toimida (seda ei saa enam kergesti ümber lülitada temperatuuri reguleerimiselt kiiruse või millegi muu reguleerimisele); kuid samas, kui mitte *fikseerida* tema seisundit, vaid lasta tal lihtsalt potsatada muutunud keskkonda, siis on tema sensoorsed lisandused piisavalt tundlikud ja eristusvõimelised, et vastata kohaselt muutusele, viia süsteem uude seisundisse, kus ta toimib tulemuslikult uues keskkonnas. On üks tuttav viis vihjama sellele tihedale suhtele, mis võib eksisteerida süsteemi korraldatuse ning tema keskkonna vahel: ütelda, et organism *peegeldab* pidevalt keskkonda või et süsteemi korraldatuses leidub — või esineb varjatult — keskkonna *esitus*.

Asi pole mitte selles, et me omistame (või peaksime omistama) uskumusi ja soove ainult asjadele, milles me avastame sisemisi esitusi, vaid pigem selles, et kui me avastame mõne objekti, mille puhul intentsionaalne strateegia töötab, siis üritame tõlgendada mõnesid selle sisemisi seisundeid või protsesse sisemiste esituste-

⁵See idee on sisuliselt eellane mitmesugust liiki ideedele, mis on sulandatud kokku *de re* uskumuse lahtrisse. Kui liikuda sellelt ideelt edasi tema järglastele, näeb paremini nende raskusi nagu ka viise nende parandamiseks. (Rohkem sel teemal vt Dennett 1987b.)

na. Asja mingist sisemisest tunnusest saab teha esituse vaid selle roll intentsionaalse süsteemi käitumise reguleerimisel.

Nüüd peaks olema selge, mis põhjusel rõhutasin meie sugu-
lust termostaadiga. Ei leidu maagilist hetke üleminekul lihtsalt
termostaadilt süsteemile, millel *tõeliselt* on sisemine esitus teda
ümbritsevast maailmast. Termostaadil on maailmast minimaal-
selt nõudlik esitus, uhkematel termostaatidel on maailmast nõud-
likumad esitused, uhkematel majapidamisrobotitel oleksid veel-
gi nõudlikumad esitused maailmast. Lõpuks jõuame meieni. Me
oleme maailmaga ühendatud nõnda mitmetahuliselt ja keerukalt,
et peaaegu ükski asendus pole võimalik — ehkki seda saab sel-
gelt kujutleda mõttelises eksperimendis. Hilary Putnam kujutleb
planeeti Teisik-Maa, mis on täpselt nagu Maa kuni kulumisjälge-
deni välja teie naabri Teisik-Maa koopia kingadel, aga mis erineb
Maast mõne omaduse poolest, mis jääb täielikult allapoole teie
eristuslävesid. (Sellel, mida nad nimetavad Teisik-Maal veeks,
on teistsugune keemiline koostis.) Kui *teid* hetkega Teisik-Maale
heita ning panna teid teie Teisik-Maa koopia asemele, ei saaks te
arugi — just nagu lihtne juhtsüsteem, mis ei oska öelda, kas ta
reguleerib temperatuuri, kiirust või vee kogust paagis. Lihtne on
välja mõelda radikaalselt erinevaid Teisik-Maid millegi nii liht-
sa ja sensoorselt kitsendatu jaoks nagu termostaat, ent teie sise-
mine korraldatus seab asendusele palju rangemaid nõudeid. Teie
Teisik-Maa ja Maa peavad olema sisuliselt koopiad või muidu
muutub teie seisund saabumisel dramaatiliselt.

Niisiis, millise küttekeha kohta käivad *teie* uskumused, kui te
usute, et küttekeha on sisse lülitatud? Mõistagi pigem teie keld-
ris asuva kütteseadme kohta (mitte näiteks tema teisiku kohta
Teisik-Maal). Millise teise küttekeha kohta saaksid teie usku-
mused käia? Teie uskumuste semantilise tõlgenduse lõpuleviimine,
teie uskumuste osutuste fikseerimine nõuab nagu ka termostaadi
puhul fakte teie tegeliku asupaiga kohta maailmas. Tõlgenduse
printsüübid ja probleemid, mis me avastame, kui omistame usku-
musi inimestele, on *needsamad* printsüübid ja probleemid, mis me
avastame, kui vaatleme naeruväärset, ent õnnistatult lihtsat ter-
mostaadile uskumuste omistamise probleemi. Erinevus on mää-
ras, aga sellegipoolest on see määr nii suur, et lihtsa intentsio-

naalse süsteemi sisemise korraldatuse mõistmine annab väga vähe alust keeruka intentsionaalse süsteemi, nagu näiteks inimese sisemise korraldatuse mõistmiseks.

MIKS INTENTSIONAALNE STRATEEGIA TÖÖTAB?

Kui pöördume küsimuse juurde, *miks* töötab intentsionaalne strateegia nii hästi, nagu ta töötab, leiame, et see küsimus on mitmemõtteline, võimaldades kahte väga erinevat laadi vastust. Kui intentsionaalne süsteem on lihtne termostaat, on üks vastus lihtsalt järgmine: intentsionaalne strateegia töötab, sest termostaat on hästi kavandatud; ta on kavandatud süsteemina, mida saab sellelt seisukohalt kergesti ning usaldusväärselt mõista ning mõjutada. See on tõene, ent mitte eriti informatiivne, kui meid huvitavad selle konstruktsiooni tegelikud tunnusjooned, mis seletaksid selle sooritust. Õnneks on siiski lihtsa termostaadi korral lihtne neid tunnusjooni avastada ja neist aru saada, nii et on kergesti kättesaadav ka teine vastus meie *miks*-küsimusele, mis on tegelikult vastus sellele, *kuidas masinavärk töötab*.

Kui kõnealune intentsionaalne süsteem on isik, siis on meie küsimus samuti mitmemõtteline. Esimene vastus küsimusele, miks intentsionaalne strateegia töötab, on see, et evolutsioon on kavandanud inimolendid ratsionaalseteks, et nad usuksid, mida nad peaksid uskuma, ning tahaksid, mida peaksid tahtma. Tõsi-asi, et me oleme pika ja nõudliku evolutsiooniprotsessi tulemus, tagab, et intentsionaalse strateegia rakendamine meile on kindla peale minek. Sel vastusel on olemas kõik tõe ja lühiduse voorused ning antud juhul on tal lisaks veel see voorus, et selle vastuse oleks heaks kiitnud Herbert Spencer,* kuid siiski on see vastus ühtlasi rabavalt ebainformatiivne. Küsimuse keerukam versioon pärib tegelikult, *kuidas töötab see masinavärk*, millega Loodus meid on varustanud. Ning me ei suuda veel anda sellele küsimusele head vastust. Me lihtsalt ei tea. Me teame, *kuidas strateegia*

*Inglise filosoof ja ühiskonnateoreetik Herbert Spencer (1820–1903) uskus evolutsiooniteooria rakendatavusse inimühiskonna seletamisel. *Toim.*

töötab ning me teame lihtsat vastust küsimusele, miks see töötab, kuid nende teadmisest ei ole palju abi raske vastuse juures.

Doktriinidest siiski puudust ei ole. Näiteks skinnerlik biheviorist ütleks, et strateegia töötab, kuna uskumuste ja soovide külgepookimine seal on sisuliselt lühendiks eelnenud vastuste ning kinnistamiste tagajärgede veel kujutletamatult keerukatele kirjeldustele. Õelda, et keegi tahab jäätist, tähendab, et varasem jäätise manustamine on temas kinnistunud selle tulemuste tõttu ning loonud kalduvuse hakata teatud tausttingimustel (mis on samuti kirjeldamiseks liiga keerulised) väljendama jäätise omandamise käitumist. Kuigi oleme teadmatuses nende ajalooliste faktide peensustest, võime siiski teha läbinägelikke oletusi induktiivsetel alustel; neid oletusi kehastavad meie väited intentsionaalselt seisukohalt. Isegi kui kõik see oleks tõsi, ütleks see meile väga vähe selle viisi kohta, kuidas sisemine masinavärk neid kalduvusi reguleerib.

Praegusel ajal populaarsem seletus ütleb, et käsitlus sellest, kuidas strateegia töötab, ning käsitlus sellest, kuidas mehhanism töötab, *langevad* (üldjoontes) *kokku*: iga ennustuslikult omistatava uskumuse kohta leidub funktsionaalselt väljapaistev masinavärgi sisemine seisund, mida saab funktsionaalseteks osadeks jagada täpselt samamoodi, nagu uskumust väljendav lause on jaotatav osadeks — see tähendab, sõnadeks või termideks. Ratsionaalsetele olenditele omistatavaid järeldusi peegeldavad riistvara füüsikalised, põhjuslikud protsessid; usutud propositsioonide *loogilist* vormi kopeerib neile vastavate seisundite *struktuurne* vorm. See on hüpotees, et meie ajusse on kodeeritud *mõttekeel* ning et meie aju käsitatakse viimaks sümboleid töötleva süsteemina vähemalt umbkaudselt analoogial arvutitega. Selle vaate mitmeid eri versioone uuritakse parajasti uues, kognitiivteaduseks kutsutud uurimissuunas ning eeldusel, et me lubame selle põhilise, julge väite nõrgendamiseks suuri vabadusastmeid, arvan, et mingi versioon sellest osutub õigeaks.

Ent ma ei usu, et see oleks *ilmselge*. Need, kes arvavad, et on ilmselge või vältimatu, et selline teooria osutub tõeseks (ning selliseid on palju), ajavad omavahel segi kaks erinevat empirilist väidet. Esimene on, et kirjeldus intentsionaalselt seisukohalt an-

nab tulemuseks objektiivse, reaalse mustri maailmas — mustri, mis jäi märkamata meie kujuteldud marslastele. See on empiirilise väide, kuid väide, mis on kinnitatud väljaspool kahtlust. Teine on, et see reaalne muster on *tekitatud* teise reaalse mustri poolt mõistuslike olendite ajus, mis on sellega laias laastus isomorfne. Teise reaalse mustri olemasolus kahtlemine ei ole kahtlemine esimese olemasolus. *Leidub* aluseid uskumaks teise mustrisse, kuid need pole ülekaalukad. Parim lihtne käsitus, mille ma suudan anda nendest alustest, on järgmine.

Tõustes keerukuse skaalal lihtsast termostaadist mööda keerukast robotist inimese poole, avastame, et meie katsed kavandada vajaliku käitumisega süsteemi satuvad üha enam *kombinatoorse plahvatuse* probleemi küüsi. Kasvatades mõnda parameetrit näiteks kümne protsendi võrra — kümme protsenti rohkem sisendeid või vabadusastmeid juhitas käitumises või rohkem äratuntavaid sõnu või mida iganes — kaldub kasvatama kavandatava süsteemi sisemist keerukust mitme suurusjärgu võrra. Asjad lähevad käest ära väga kiiresti ning võivad näiteks viia arvutiprogrammideni, mis ummistavad ka suurimad, kiireimad masinad. Ent aju on kuidagi kombinatoorse plahvatuse probleemi ära lahendanud. See on miljardite rakkude hiiglaslik võrgustik, kuid ometi lõplik, kompaktne, usaldusväärne ja vilgas ning võimeline peaaegu piiritult õppima uusi käitumisvorme, sõnavarasid, teooriaid. Mingisugused elegantssed, *generatiivsed*, lõputult laiendatavad esitusprintsiibid peavad olema selle eest vastutavad. Meil on ainult üks eeskuju sellise esitussüsteemi jaoks: inimkeel. Nii taandub argument mõttekeele kaitseks sellele: mida muud saab see olla? Me pole seni olnud võimelised üksikasjalikult kujutlema ühtegi usutavat alternatiivi. Arvan, et see on piisavalt hea põhjus soovitamaks teadlikku taktikat uurida seda hüpoteesi selle eri vormides nii süvitsi, kui suudame.⁶ Ent meie uurimine edeneb ettevaatlikumalt ja viljakamalt, kui peame meeles, et selle vältimatu õigsus pole kau-

⁶Tõsiasi, et kõik seni väljapakutud mentaalsete esituste *mõttekeele* mudelid langevad ühel või teisel viisil kombinatoorse plahvatuse ohvriks, peaks talitsema entusiasmi tegeleda sellega, mida Fodor tabavalt nimetab “ainsaks mänguks linnas”.

geltki mitte tagatud. Isegi tõest empiirilist hüpoteesi ei mõisteta hästi niikaua, kuni ollakse eksiarvamusel, et see on paratamatult tõene.

TAGASIVAADE: REAALSED MUSTRID, SÜGAVAMAD FAKTID JA TÜHJAD KÜSIMUSED

Nii mõnigi teema, mida käsitletakse “Tõelistes uskujates” rutakalt, avar-
dub keskseks teemaks järgnevates peatükkides.* Arvatavasti on aastate
jooksul minu seisukoha suhtes kõige rohkem ärevust tekitanud habras
tasakaalutrikk uskumuste ja teiste intentsionaalsete seisundite omistus-
te vaatelejust sõltuvuse küsimuses. Kas minu vaate kohaselt asub usku-
muste omistamine (või tähendus) vaateleja silmis? Kas minu meelest lei-
dub *objektiivseid tõdesid* selle kohta, mida inimesed usuvad, või väidan
ma, et kõik omistused on pelgalt *kasulikud fiktsioonid*? Arutlus Nozicki
vastuväite üle üritab paigutada mu vaate kindlalt lihtsakoelise realis-
mi ja lihtsakoelise relativismi talumatute äärmuste vahelisele noaterale,
kuid paljud teised selles vallas pole pidanud seda kuigi stabiilseks ega
ligitõmbavaks võimaluseks ning mu kriitikud on järjekindlalt üritanud
näidata, et minu seisukoht variseb ühte või teise sügavikku.

Minu vaateks, ma rõhutan, on teatud *laadi* realism, sest ma väidan,
et need mustrid, mis marslastel kahe silma vahele jäävad, on tõeliselt,
objektiivselt olemas nii, et neid saab märgata või mitte märgata. Kuidas
võiks marslastele, kes “teavad kõike” meie maailma füüsikaliste sünd-
muste kohta, need mustrid märkamatuks jääda? Mida võiks tähendada
väide, et mõned mustrid on küll objektiivselt olemas, aga nähtavad üks-
nes ühest vaatepunktist? Elegantne kahemõõtmeline mikromaailm pa-
kub selge näite: John Horton Conway “Elumäng” (Gardner 1970), liht-
ne, ent ometi ebatavaliselt rikkalik ideedeallikas, mis peaks kuuluma
igäühe kujutlusvõime arsenalis kui mitmekülgne proovikivi mõtelistele
eksperimentidele, mis puudutavad tasemetevahelisi suhteid teaduses.**

Olgu meil tohutu suur millimeetripaberi leht. Joonte lõikepunk-
tid (mitte ruudud) selles võrgustikus moodustavad kogu Elumängu mik-
romaailma, nimetagem neid punkte rakkudeks, ja igal ajahetkel on iga

* Autor peab silmas teose *The Intentional Stance* (Dennett 1987f) teisi pea-
tükke. *Toim.*

** Järgmist paari lõiku on Dennett kasutanud ka teoses *Darwini ohtlik idee*
(eesti keeles: Tallinn: Varrak, 2011; tlk Lauri Laanisto, Marika Liivamägi), küll
mitte sõna-sõnalt. Vrd selle lk 213 jj, mõned terminid (plaaner, pahvakrong jne)
on sealt üle võetud. *Tlk.*

rakk kas SEES või VÄLJAS. Igal rakul on kaheksa naabrit: neli külgnemat rakku temast põhjas, lõunas, idas ja läänes ning neli lähimat diagonaalnaabrit (kirdes, kagus, edelas, loodes). Aeg on Elumaailmas samuti diskreetne, mitte pidev; see kulgeb tiksudena ning maailma olek muutub igal tiksul järgmise reegli kohaselt:

Selleks et määrata kindlaks, mida teha järgmisel ajahetkel, loeb iga rakk kokku, mitu tema kaheksast naabrist on praegusel ajahetkel SEES. Kui vastus on täpselt kaks, siis jääb rakk järgmisel ajahetkel oma praegusesse olekusse (SEES või VÄLJAS). Kui vastus on täpselt kolm, siis on rakk järgmisel ajahetkel SEES sõltumata tema praegusest olekust. Kõigil muudel juhtudel on rakk VÄLJAS.

See ainus, eranditeta seadus ammendab kogu Elumaailma deterministliku füüsika. (Kuigi see on Elumaailma “füüsika” aluseadus, aitab seda kentsakat füüsikat esmalt mõista bioloogia: mõtelgem rakkude SISSE lülitumisest kui sündidest, VÄLJA lülituvatest rakkudest kui surmadest ja järgnevatest ajahetkedest kui põlvkondadest. Nii ülerahvastus kui üksindus põhjustavad surma; sünd esineb üksnes soodsates tingimustes.) Seadust ülihoolikalt rakendades on võimalik täiuslikult täpselt ennustada SEES- ja VÄLJAS-rakkude mistahes asetust järgmisel ajahetkel ja sellele järgneval hetkel ning nõnda edasi. Nii on Elumaailm esmaklassiline Laplace’ilik mänguväljak: lihtsustatud deterministlik maailm, kus meie, lõplikud olendid saame võtta omaks füüsikalise seisukoha ning ennustada tulevikku ülima kindlusega. On olemas mitmeid Elumaailma arvutisimulatsioone, milles on võimalik ekraanil asetusi seadistada ja seejärel jälgida, kuidas nad arenevad vastavalt sellele reeglile. Parimates simulatsioonides on võimalik muuta nii aja- kui ruumiskaalat, kasutades vaheldumisi lähivaadet ja vaadet linnulennult.

Peagi avastame, et mõned lihtsad asetused on teistest huvitavamad. Esineb moodustisi, mis vilguvad edasi-tagasi kahe asetuse vahel, moodustisi, mis kasvavad ning seejärel lagunevad koost, “plaanerikahureid”, mis paiskavad välja “plaanereid” — asetusi, mis paljundavad end üle rakkude teisaldades, libisedes järk-järgult üle kahemõõtmelise maastiku — pahvakronge, kuulipildujaid, söödikuid, antikehasid, kosmoserehasid. Kui nende asetuste käitumisest on kord aru saadud, siis saab võtta omaks kavandatud seisukoha ning pärida endalt, kuidas kavandada nende objektide suuremaid kooslusi, mis täidaksid keerukamaid ülesandeid. Üks kavandatud seisukoha triumfe Elumaailmas on universaalne Turingi masin — seade, mille käitumist saab tõlgendada kui seisundivahetust, sümbolite lugemist ja kirjutamist lihtsas arvutis, mida saab “programmeerida” arvutama mistahes arvutatavat funktsiooni. (Turingi

masinate kohta vt veel “Inimeste ja masinate võimed” (Dennett 1978: 13. ptk) ning Dennett 1985.)

Igaüks, kes oletab, et mingi asetus Elumaailmas on selline Turingi masin, saab ennustada selle tulevikuseisundit täpselt, tulemuslikult ja vähese riskiga. Võta omaks “Turingi masina seisukoht”, ning jättes tähelepanu alt välja Elumaailma füüsika ning masina konstruktsiooni üksikasjad, arvesta lihtsalt välja Turingi masina poolt arvutatav funktsioon; seejärel tõlgi selle funktsiooni väljund tagasi Elumaailma masina sümbolisüsteemi. Saad ennustada, et peagi ilmubki see SEES ja VÄLJAS rakkude asetus, eeldusel, et ükski juhuslik plaaner või muu mürane risu ei pörka kokku Turingi masinaga, ei hävita seda ega põhjusta häireid selle talitluses.

Kas muster, mis laseb sul teha selle ennustuse, on “reaalne”? Nii kaua kuni ta püsib, ta seda on, ning kui muster sisaldab “turvist”, mis isoleerib masina müra, siis võib muster säilida päris pikalt. Muster *võib* oma olemasolu võlneda masina kavandaja (ettenägelikele või se-gastele) kavatsustele, kuid selle reaalsus igas huvipakkavas mõttes — selle kestvus ja stabiilsus — on rangelt sõltumatu ajaloolistest tõsiasjadest selle päritolu kohta.

Iseküsimus on, kas keegi seda mustrit näeb. Ühes mõttes oleks see nähtav igaühele, kes jälgib konkreetse asetuse lahtirullumist Elu tasapinnal. Üks Elumaailma voorusi on, et selles pole midagi varjatut; seal puudub kulissidetagune. Ent selleks, et näha seda lahtirullumist *kui* Turingi masina arvutust, läheb vaja suurt arusaamishüpet. Võib tõusta vaatepunkti, kust see seletus- ja ennustustasand on kergesti nähtav, aga see võib olla paljudele keeruline.

Väidan, et intentsionaalne seisukoht kujutab endast vaatenurka samamoodi kasulike mustrite eristamiseks. Need mustrid on objektiivsed — nad on *seal olemas* tabamiseks —, ent meie vaatepunktist ei ole nad *seal väljas* meist täiesti sõltumatult, sest neid mustreid moodustavad osalt meie enda “subjektiivsed” reaktsioonid sellele, mis seal väljas on; nad on mustrid, mis on loodud täpselt sobima meie nartsisistlike huvidega (Akins 1986). Meile, kes me oleme üles ehitatud nii, nagu me oleme, on lihtne tajuda mustreid, mis on nähtavad intentsionaalselt seisukohalt — ja üksnes sellelt seisukohalt.⁷ Marslastele võib see olla äärmiselt keeruline, kuid nad saavad pürgida nende regulaarsus-

⁷Anscombe (1957: 80) kõneles hämaralt “korrapärast, mis on olemas iga kord, kui tegusid tehakse kavatsusega”, aga ei öelnud, *kus kohas* maailmas tuleks seda korrapära märgata. Ajus? Käitumises? Aastaid ei saanud ma sellest aru, kuid nüüd ma taipan, mida ta võis silmas pidada ning miks oli ta seda korrapära kirjeldades (ja paigutades) nõnda ebalev. Niisama raske, nagu on öelda,

te tundmaõppimisele, mis on meile teiseks loomuseks, just nagu meie võime pürgida ämbliku või kala maailma tundmaõppimisele.

Nii et ma olen omamoodi realist. Ma lükan tagasi kutse liituda Rorty (1979, 1982) radikaalse perspektivismiga (Dennett 1982). Ent ma olen samuti seisukohal, et kui nende objektivsete mustrite juures jääb puudu täiuslikkusest, nagu paratamatult alati juhtub, siis tekivad tõlgendamatud lüngad; alati on põhimõtteliselt võimalik, et nende mustrite võistlevad tõlgendused intentsionaalselt seisukohalt jäävad esikohta jagama, nii et ükski edasine fakt ei suudaks kindlaks määrata, mida kõnealune intentsionaalne süsteem *päriselt* uskus.

See idee pole uus. See on Quine'i (2005) radikaaltõlke määramatuse teesi üsna otsene laiendus, mis pole rakendatud mitte üksnes nende mustrite "tõlele", mis esinevad subjektide kalduvustes väliseks käitumiseks (Quine'i "stiimultähendused"), vaid ka sisemise "käitumise" kalduvuste täiendavate mustrite "tõlele". Nagu Quine (1969: 46) ütleb, "radikaaltõlge saab alguse kodust", ning ta teesi järelmid ulatuvad kaugemale tema periferalsismist või biheiviorismist.

Musta kasti metafoor, mis on tihti nõnda kasulik, võib siin olla eksitav. Asi pole mitte peidetud faktides, sellistes, mida oleks võimalik tuua päeva-valgele, kui saada rohkem teada mõtteprotsesside ajufüsioloogia kohta. Üks asi on eeldada, et iga tõeliselt eraldiseisva vaimuseisundi taga on eraldiseisev füüsiline mehhanism; teine asi on eeldada, et eraldiseisev mehhanism leidub iga arvatava eristuse taga, mida on võimalik väljendada traditsioonilises mentalistlikus keeles. Küsimus, kas [...] võõramaalane *päriselt* usub *A*-d või usub pigem *B*-d, on küsimus, mille mõttekuse ma seaksin kahtluse alla. Seda pean ma silmas, kui kaitsen tõlke määramatust. (Quine 1970: 180–181.)

Artiklis "Ajukirjutamine ja vaimulugemine" (Dennett 1975) avardasin seda temaatikat, paljastades nende eksituse, kes lootsid *leida pea seest midagi*, mis lahendaks need juhtumid, mille Quine'i periferalsism jättis määramatuks: täpselt samad kaalutlused rakendusid mistahes "mõttekeele" tõlele, mis võidakse avastada, kui loobuda biheiviorismist kognitiivteaduse kasuks. Teine quine'iaan,⁸ kes on kaitsnud seda positsiooni uskumuse suhtes, on Davidson (2012: 314):

kus asub kavatsuslik korrapära, on öelda, kus asuvad intentsionaalsed mustrid Elumaailmas. Kui maailmale "peale vaadata" õigel viisil, siis on mustrid silmanähtavad. Kui maailma vaadata (või kirjeldada) mistahes muul viisil, siis on nad üldjuhul nähtamatud.

⁸Mõned mitte-quine'iaanid on toetanud selle idee variante. Wheeler (1986) näitab läbinägelikult, et Derridalt võib "leida olulisi, kui mitte ohtlikke täienda-

Tähenduse või tõlke määramatus ei kujuta endast oluliste eristuste tabamise võimetust; see märgib tõsiasja, et teatud näilised eristused ei ole olulised. Kui määramatust leidub, siis on see nii seepärast, et kui kõik tõendid on arvesse võetud, jäävad lahtiseks alternatiivsed faktide esitamise viisid.

Viimasel ajal on veel ühte määramatuse idee rakendust osavalt kaitsnud Parfit (1984), kes on väitnud, et põhimõtted, millele me toetume (või peaksime toetuma) *isikusamasuse* küsimusi otsustades, jätavad samuti vältimatult avatuks mõistatuslike vahepealsete variantide põhimõttelise võimalikkuse. Paljudel inimestel on sellega erakordselt raske nõustuda.

Enamik meist kaldub arvama, et mistahes kujuteldaval juhul peab küsimusel “Kas ma suren?” olema vastus. Ning me kaldume arvama, et see vastus peaks olema üpris lihtsalt kas “Jah” või “Ei”. Mistahes tulevane isik pean olema kas mina või keegi muu. Neid arvamusi kutsun ma vaa-teks, et *meie samasus peab olema kindlapiirilisel määratud*. (Parfit 1984: 214.)

Sama tugevasti köidab meid vaade, et *meie mõtete või uskumuste sisud peavad olema kindlapiirilisel määratud*, ning me seisame vastu ettepanekule, et küsimusel “Kas ma usun, et külmkapis on piima?” võib puududa kindlapiiriline jah-või-ei vastus. Parfit näitab, et leidub teisi juhtumeid, kus rahuldume vastuse puudumisega sedalaadi küsimustele.

Oletame, et teatud klubi eksisteerib mitmeid aastaid, käies järjepidevalt koos. Seejärel koosviibimised lõpevad. Mõni aasta hiljem moodustavad mõned selle klubi liikmed samanimelise klubi, kus kehtivad samad reeglid. Me küsime: “Kas need inimesed on uuesti *täiesti sama* klubi näol kokku tulnud? Või on nad pelgalt rajanud täpselt sarnase *teise* klubi?” Sellele küsimusele võib vastus leiduda. Algses klubis võis olla reegel, mis määratles, kuidas saab see uuesti kokku tulla pärast seesugust mitteeksisteerimise ajavahemikku. Või võis seal olla reegel, mis selle välistas. Kuid oletame, et kumbagi sellist reeglit ei ole ning pole ka õiguslikke

vaid argumente ja kaalutlusi” lisaks nendele, mida on arendanud Davidson ja teised quine’iaanid. Wheeler märgib:

Quine’iaanidele on mõistagi juba ilmne, et kõne ja mõte on kirjutused ajukoodis, teatud laadi eksemplarid, mida tuleb samavõrd tõlgendada nagu kõiki teisi. [...] Ometi paistab mitte-quine’iaanide ringkondades esinevat varjatud uskumus, et sisekõne väljendab mõtet kuidagi otse. (Wheeler 1986: 492.)

See varjatud uskumus on rünnaku all 8. peatükis (Dennett 1987e).

tõsiasi, mis toetaksid ühte või teist vastust meie küsimusele. Ning oletame, et kui asjaga seotud inimestelt seda küsida, siis nad ei vastaks. Siis ei leiduks ühtegi vastust meie küsimusele. Väide “Tegu on sama klubiga” pole *ei tõene ega väär*.

Ehkki meie küsimusele ei leidu vastust, ei pruugi leiduda midagi, mida me ei tea. [...] Kui see kehtib mingi küsimuse kohta, siis kutsun ma sellist küsimust *tühjaks*. (Samas: 213.)

Me jääme nõusse, et klubi olemasolu puhul ning samalaadsetel puhudel ei leidu “sügavamat fakti”, mis asja otsustaks, ent isikusamasuse puhul on eeldus, et on olemas — peab olema — selline sügavam fakt, visa hingega. Pole üllatav, et see on üks neid alusveendumusi, millest Nagel (2015) ei suuda loobuda:

Miks ei piisa sellest, kui ma samastan ennast isikuga niisuguses nõrgemas mõttes, milles see on mentaalsete predikaatide subjekt, kuid mitte eraldi eksisteeriv asi — rohkem nagu rahvus kui kartesiaanlik ego?

Mul ei ole sellele tõesti muud kui järeldust eeldav vastus (Nagel 2015: 70).

Ma kaitsen analoogset väidet selle kohta, mida me võiksime kutsuda uskumussamasuseks või uskumuse määratuseks. 8. peatükis, “Evolutsioon, viga ja intentsionaalsus” (Dennett 1987e) näitan ma, kuidas Searle, Fodor, Dretske, Kripke ja Burge (teiste seas) tunnevad kõik kiusatust otsida seda sügavamat fakti ning kuidas nende otsingud on lootusetud. Teisisõnu, ma väidan, et mõned kõige elavamalt vaieldavad küsimused uskumuste omistamise teemal on Parfiti tähenduses tühjad küsimused.

Kuidas on tekkinud selline püsiv illusioon? Tagasivaates artiklile “Iseendast arusaamine” (Dennett 1987c) kirjeldan ma petlikku vastandust (meie uskumuste ning madalamate loomade uskumuste vahel), mis tekitab selle eksliku veendumuse, et meie enda uskumustel ning teistel vaimuseisunditel peab olema kindlapiiriliselts määratud sisu (Dennett 1987f: 103–116).

Veel üks juhtmotiiv, mis esimesena mängitakse läbi “Tõelistes uskujates”, on Putnami Teisik-Maa mõttelise eksperimendi võrdlus mitmesuguste lihtsamate keskkondlike ümberpaigutuste või vahetustega — antud juhul termostaatidega. Seda teemat on täielikumalt arendatud 5. peatükis, “Teispool uskumust” (Dennett 1987b) ning 8. peatüki (Dennett 1987e) “veeringumasina” näites.

Viimaks, “Tõeliste uskujate” lõpus esitatud lahjendatud ning tingimuslikku toetust mõttekeele ideele on edasi arendatud 5. peatükis (Dennett 1987b) ja 6. peatükis, “Mentaalse esituse stiilid” (Dennett 1987d) ning sellele järgnevas tagasivaates (Dennett 1987f: 227–235).

Kirjandus

- A k i n s, Kathleen A. 1986. On Piranhas, Narcissism, and Mental Representation. — CCM–86–2, Center for Cognitive Studies, Tufts University
- A n s c o m b e, Elizabeth 1957. *Intention*. Oxford: Blackwell
- C h e r n i a k, Christopher 1986. *Minimal Rationality*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press
- C h u r c h l a n d, Paul M. 1979. *Scientific Realism and the Plasticity of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press
- D a v i d s o n, Donald 2012 [1974]. Uskumus ja tähenduse alus. Tlk Bruno Mölder. — D. Davidson. *Põhjuslikkus, tõlgendus ja teadmine: Valitud filosoofilised artiklid*. Koost. ja toim. J. Kangilaski, B. Mölder. Tallinn: Varrak, lk 294–323
- D e n n e t t, Daniel C. 1969. *Content and Consciousness*. London: Routledge and Kegan Paul
- D e n n e t t, Daniel C. 1971. Intentional Systems. — *Journal of Philosophy*, Vol. 68, pp. 87–106. Taastrükk teoses Dennett 1978
- D e n n e t t, Daniel C. 1975. Brain Writing and Mind Reading. — *Language, Mind, and Meaning*. Ed. by K. Gunderson. (Minnesota Studies in Philosophy of Science, VII.) Minneapolis: University of Minnesota Press
- D e n n e t t, Daniel C. 1976. Conditions of Personhood. — *The Identities of Persons*. Ed. by A. Rorty. Berkeley: University of California Press. Taastrükk teoses Dennett 1978
- D e n n e t t, Daniel C. 1978. *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology*. Montgomery, VT: Bradford Books
- D e n n e t t, Daniel C. 1982. Comment on Rorty. — *Synthese*, Vol. 53, pp. 349–356
- D e n n e t t, Daniel C. 1985. Can Machines Think? — *How We Know*. Ed. by M. Shafro. San Francisco: Harper and Row
- D e n n e t t, Daniel C. 1987a [1981]. Three Kinds of Intentional Psychology. — D. C. Dennett. *The Intentional Stance*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press, pp. 43–68
- D e n n e t t, Daniel C. 1987b [1982]. Beyond Belief. — D. C. Dennett. *The Intentional Stance*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press, pp. 117–202
- D e n n e t t, Daniel C. 1987c [1981]. Making Sense of Ourselves. — D. C. Dennett. *The Intentional Stance*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press, pp. 83–101

- Dennett, Daniel C. 1987d [1983]. Styles of Mental Representation. — D. C. Dennett. *The Intentional Stance*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press, pp. 213–225
- Dennett, Daniel C. 1987e. Evolution, Error, and Intentionality. — D. C. Dennett. *The Intentional Stance*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press, pp. 287–321
- Dennett, Daniel C. 1987f. *The Intentional Stance*. (A Bradford Book.) Cambridge, MA & London: MIT Press
- Feyerabend, Paul 1978. *Science in a Free Society*. London: New Left Books
- Gardner, Martin 1970. Mathematical Games. — *Scientific American*, Vol. 223, No. 4, pp. 120–123
- Hayes, Patrick 1979. The Naive Physics Manifesto. — *Expert Systems in the Microelectronic Age*. Ed. by D. Michie. Edinburgh: Edinburgh University Press
- McCarty, John 1979. Ascribing Mental Qualities to Machines. — *Philosophical Perspectives in Artificial Intelligence*. Ed. by M. Ringle. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press
- Nagel, Thomas 2015 [1986]. *Vaade eikusagilt*. Tlk Märt Väljataga. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Parfit, Derek 1984. *Reasons and Persons*. Oxford: Oxford University Press
- Quine, Willard Van Orman 1969. Propositional Objects. — W. V. Quine. *Ontological Relativity and Other Essays*. New York: Columbia University Press, pp. 139–160
- Quine, Willard Van Orman 1970. On the Reasons for Indeterminacy of Translation. — *Journal of Philosophy*, Vol. 67, pp. 178–183
- Quine, Willard Van Orman 2005 [1960]. *Sõna ja objekt*. Tlk Anto Unt. Tartu: TÜ Kirjastus
- Rorty, Richard 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press
- Rorty, Richard 1982. Contemporary Philosophy of Mind. — *Synthese*, Vol. 53, pp. 323–348
- Wheeler, Samuel C. 1986. Indeterminacy of French Interpretation: Derrida and Davidson. — *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*. Ed. by E. Lepore. Oxford: Basil Blackwell, pp. 477–494

DANIEL CLEMENT DENNETT (1942) on USA filosoof. Õppinud Harvardi ja Oxfordi Ülikoolis, viimases kaitsnud 1965. aastal doktorkraadi. Praegu on ta professor ja kognitiivsete uuringute keskuse direktor Tuftsi Ülikoolis Massachusettsis, kus on töötanud aastast 1971. Õpetanud ka California Irvine'i, Harvardi, Pittsburghi ja Oxfordi Ülikoolis ning Pariisis asuvas École normale supérieure's.

Tähtsamaid teoseid: *Content and Consciousness* (1969); *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* (1978); *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting* (1984); *The Intentional Stance* (1987); *Consciousness Explained* (1991), *Darwin's Dangerous Idea* (1995; e k *Darwini ohtlik idee*, 2011); *Kinds of Minds: Towards an Understanding of Consciousness* (1997); *Brainchildren: Essays on Designing Minds* (1998); *Freedom Evolves* (2003); *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness* (2005); *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (2006); *Intuition Pumps and Other Tools for Thinking* (2013) ja *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds* (2017).

Akadeemias on varem Bruno Mölderil tõlkes ilmunud Dennetti "Kvaalide kvainimine" (1997, nr 12, lk 2657–2684; 1998, nr 1, lk 189–208) koos Mölderil järelsõnaga "Dennett ja kvaalid" (1998, nr 1, lk 209–221); "Tagurpidi teadvuseprobleemi kallale" (1999, nr 7, lk 1441–1446) ja "Kus ma olen?" (2013, nr 7, lk 1155–1173).

MAANUS MIKKEL. Värviline valgus (2021)

NIKOLAI PALKIN

Lev Tolstoi

Tõlkinud Rainis Toomemaa

Õõbisime 95-aastase soldati juures. Ta oli teeninud Aleksander I ja Nikolai ajal.

“Kas sa surra tahad?”

“Surra? Ja veel kuidas! Ennemalt kartsin, aga nüüd Jumalalt ainult ühte palungi: saaks üksnes pattu kahetseda, annaks Jumal armulauda vastu võtta. Muidu on patte lihtsalt liiga palju.”

“Milliseid patte?”

“Kuidas milliseid? Aga millal ma teenisin? Nikolai ajal — kas siis teenistus säärane oli nagu praegu! Mis toona oli? Uh! Meenu-tadagi õudne. Nägin Aleksandrigi ära. Seda Aleksandrit soldatid aga kiitsid, kõnelesid: oli teine armuline.”

Meenutasin Aleksandri valitsemisaja viimast järku, mil sajast inimesest 20 surnuks peksti. Kas sai siis Nikolai hea olla, kui Aleksander temaga võrreldes armuline paistis?

“Aga mul oli juhust teenida Nikolai ajal,” nentis vanamees. Ning elavnes sedamaid ja hakkas jutustama.

“Kuidas siis toona oli,” hakkas ta pajatama. “Tuli 50 kepihoo-pi — ei hakatud püksegi maha ajama; aga kui 150, 200, 300... — peksti surnuks.”

Ta rääkis vastikusega, õudustundega, ja mitte ilma uhkuseta oma varasema uljuse üle.

Николай Палкин. — Л. Н. Толстой. *Полное собрание сочинений в 90 томах: Академическое юбилейное издание*. Том 26. Москва: Государственное Издательство Художественной Литературы, 1936, с. 555–562.

“Kuidas siis keppidele valu anti — ei läinud mööda nädalatki, ilma et polgust oleks mees või paar surnuks nüpeldatud. Ega’s enam ei teatagi, mis on kepid, aga toona see sõnake keelelt ei kadunud. Kepid, kepid!... Meil kutsusid soldatidki Nikolaid Palkiniks.¹ Nikolai Pavlõtš, aga nemad ütlevad — Nikolai Palkin. Nii ta saigi endale hüüdnime.”

“Ja nii kui tuletad meelde seda aega,” jätkas vanamees, “eks elatudki ole terve sajand — surra tahaks, nii kui tuletad meelde, hakkab kõhe. Palju pattu on hinge peale võetud. Alluva asi. Sulle anti ette 150 hoopii soldati kohta” (erusoldat oli olnud allohvitser ja veltveebel, praegu surmakandidaat), “aga sina laod temale 200. See sulle midagi ei anna, aga sa piinad teda — siin ongi patt.

Allohvitseridel oli kombeks noori soldateid surnuks peksta. Virutab püssipära või rusikaga kuhu vaja: rindu või pähe, ja mees kärwab. Karistust ei järgnenud kunagi. Heidab hinge tapmise tagajärjel, aga ülemused kirjutavad: “Suri Jumala tahtel.” Ja ongi kõik. Aga kas ma siis sellest aru sain? Mõtled ainult enesele. Aga näe, nüüd vähkred ahju peal, sõba silmale ei saa, aiva mõtled, aiva elad uuesti kõike läbi. Hea on, kui jõuad kristliku seaduse järgi armulaual käia ja sulle andeks antakse, aga muidu valdab õudus. Kui tuletad kõike meelde, et ise kannatasid ja sinu pärast kannatati, nii pole põrgutki tarvis — hullem mis tahes põrgust. . .”

Kujutasin enesele elavalt ette, mis kõik peab tolele surevale mehele tema vanadusüksinduses meenuma, ja mul hakkas juba kõrvalt vaadates jube. Mõtlesin peale keppidega peksmise õudustele, milles ta pidi osaline olema. Läbi kadalipu surnuks ajamisele, mahalaskmisele, tapmisele ning linnade ja külade rüüstamisele sõja ajal (ta võttis osa Poola sõjast), ja hakkasin temalt selle kõige kohta küsima. Pärisin talt läbi kadalipu ajamise kohta.

Ta jutustas üksikasjaliselt sellest kohutavast asjast. Kuidas veetakse inimest püsside külge seotult kahe soldatite rivi vahelt läbi, kus kõigil kadalipukepid käes, kuidas kõik löövad ning soldatite järel kõnnivad ohvitserid ja karjuvad: “Löö valusamini!”

¹Palkin on tuletatud venekeelsest sõnast *палка* ‘kepid, kaikad’. *Tlk.*

“Löö valusamini!” hüüdis vanamees ülema häälel, tundes silmanähtavat mõnu toda uljast ülemuslikku tooni meelde tule-
tades ja edasi andes.

Ta jutustas ilma igasuguse kahetsuseta kõigist üksikasjust — nagu kõnelnuks sellest, kuidas tõurastatakse härgi või puhastatakse soolikaist lihakeha. Ta jutustas sellest, kuidas õnnetut edasitagasi ridade vahel taritakse, kuidas inimene, keda vaeseomaks pekstakse, paneb vastu ja langeb siis tääkide otsa, kuidas esiti verised vorbid silma hakkavad, kuidas need omavahel lõikuvad, kuidas vähehaaval kokku sulavad, ilmub nähtavale ja hakkab purskama veri, kuidas verine liha tükkidena laiali lendab, kuidas paljastuvad luud, kuidas esialgu õnnetu veel kisendab ja kuidas ta hiljem vaid helitult igal sammul iga löögi juures soiub, kuidas seejärel vakka jääb ning kuidas seks puhuks seatud valvearst ligi astub ja pulssi katsub, mehe üle vaatab ja võtab vastu otsuse, kas inimest võib veel peksta või on tarvis oodata ja karistus teiseks korraks edasi lükata, kuni ta paraneb, et võiks piinutamist otsast alata ja jagada lõpuni välja vastav hulk hoope, mille mingid metselajad Palkiniga eesotsas olid võtnud nõuks määrata. Doktor kasutab oma teadmisi selleks, et inimene ei sureks enne, kui pole talunud kõiki noid piinu, mida ta keha suudab välja kannatada.

Seejärel jutustas soldat, kuidas õnnetu pärast seda, kui ta enam käia ei suuda, tõstetakse näoli sinelile ja kantakse selles asendis, kogu verine selg paistes, hospitali, et ravida ta terveks pelgalt selleks, et jagada talle terveks saades välja need tuhat või kaks tuhat kepihoopi, mis talle andmata jäid ja mida ta ühe korraga välja ei kannatanud.

Jutustas, kuidas nad anuvad surma, kuid nende eluküünalt ei kustutata ühekorraga, vaid nad ravitakse terveks ja neid pekstakse teist, vahel ka kolmandat korda. Ta elab, paraneb hospitalis, oodates uusi piinutusi, mis talle surma toovad.

Ning ta tuuakse kohale teist või kolmandat korda ning pekstakse siis juba surnuks. Ja kõike seda seepärast, et inimene kas jooksis ära peksu eest või oli tal mehisust ja ennastsalgavust kurta oma seltsimeeste eest selle üle, et neid halvasti toidetakse, sest ülemad nende pajuki varastavad.

Ta jutustas seda kõike, ja kui ma püüdsin temas selle meenu-
tamisel kahetsust esile kutsuda, ta esiti hämmeldus, siis justkui
ehmus.

“Ei,” lausub, “mis see’s on, see toimus kohtu otsusel. Kas olen
mina selles süüdi? See toimus kohtu otsusel, seaduse järgi.”

Samasugust meelerahu ja kahetsuse puudumist ilmutas ta
sõjaõuduste suhtes, milles ta osaline oli olnud ning mida ta pal-
ju Türgimaal ja Poolas näha oli saanud. Ta rääkis tapetud lastest,
vangide suremisest nälja ja külma kätte, ühe noore, vastu puud
surutud poola poisi tapmisest täägiga.

Ja kui ma pärisin temalt, kas südametunnistus ning nood teod
teda ei paina, ei mõistnud ta mind sootuks. Oli see ju sõjas, sea-
duse järgi, tsaari ja isamaa eest. Need ei olnud tema arusaamist
mööda mitte üldse halvad teod, vaid säherdused, mida ta ise peab
sangarlikuks, vooreslikuks ja oma patte lunastavaks. See, et ta
riisus, hukutas mitte milleski süüdi olevaid lapsi ja naisi, tappis
kuuli ja täägiga inimesi, see, et ta rivis seistes ise inimesi surnuks
peksis ja neid hospitali ning jälle tagasi piinata vedas, see kõik te-
da ei vaeva, see kõik justkui polnudki tema tegu. Kõike seda nagu
polnukski korda saatnud mitte tema, vaid keegi teine.

Tal on mingisugused oma isiklikud patukesed, kui ta ilma sea-
dusliku aluseta peksis ja piinas inimesi, ning see vaevab teda ning
nende lunastamiseks on ta juba mitu korda armulauale käinud ning
loodab enne surma veel kord armulauale jõuda, lootes, et see tema
südametunnitust piinavad patud heaks teeb. Ja ometigi ta piinleb,
ning pildid möödunud õudustest ei jäta teda maha.

Mis sellest vanamehest saaks, kui ta taipaks seda, mis talle,
kes ta surma lävel seisab, selge peaks olema: et kõige elus kor-
da saadetu vahel, ei sellel, mida ta nimetab seaduse järgi toime
panduks, ega kõigil teistel tegudel pole mingit vahet, et kõik tema
teod, mille puhul ta võis valida, kas neid korda saata või mit-
te (aga see, kas inimesi peksta või mitte peksta, tappa või mitte
tappa, oli alati olnud tema otsustada), et kõik tema teod olid te-
ma teod, et nagu nüüd, oma surma eelõhtul, ei ole ega saagi olla
mingisugust vahemeest tema ja Jumala vahel, niisamuti ei olnud
ega saanudki olla ka sel hetkel, mil teda sunniti inimesi piinama
ja tapma? Mis tast saaks, kui ta praegu mõistaks, et ei pidanud-

ki inimesi peksma ja tappa ning et seadust selle kohta, et vendi peksta ja tappa, pole kunagi olemas olnud ega saanudki olla? Kui ta taipaks, et on vaid üksainus igavene seadus, mida ta alati on tundnud ega võinud mitte tunda — seadus, mis nõuab inimeste suhtes armastust ja halastust, aga et see, mida ta nüüd seaduseks nimetab, oli jultunud, jumalatu pettus, millele ta ei oleks pidanud alluma. Kohutav on mõelda selle peale, mis talle unetuil õil ahju peal viirastuma peaks ja milline oleks tema meeleheide, kui ta seda taipaks. Tema piinad oleksid hirmsad.

Aga milleks teda piinata? Milleks vaevata sureva vanamehe südametunnistust? Parem on teda rahustada. Milleks inimesi ärritada, tuletades neile meelde seda, mis on juba möödas?

Möödas? Mis on möödas? Kas tõesti võib mööda minna see, mida me pole hakanud välja juurima ega ravima, ja see, mida pelgame isegi õige nimega nimetada? Kas tõesti võib mööduda ränk haigus vaid seetõttu, et ütleme ta möödas olevat? Ta ei lähe mööda, ei lähe kunagi mööda, ei võigi mööda minna, kui me ennast haigeks ei tunnista. Selleks et ravida haigust, peab seda ennekoike möönma. Aga just seda me ei tee. Mitte üksnes ei tee, vaid teeme kõik pingutused selleks, et haigust mitte näha ega selle nime välja ütelda. Ja tõbi ei lähe mööda, vaid ainult teiseneb, sööb ennast sügavamale luusse, lihasse, verre, üdisse.

Haigus seisneb selles, et inimesed, kes on sündinud heade ja vaguradena, inimesed, kelle südamesse on pandud armastus ja kaastunne teiste vastu, saadavad üksteise kallal korda kohutavaid metsikusi, andmata enesele aru, miks ja mille pärast. Meie vene inimesed, vagurad ja head, kõik Kristuse õpetuse vaimust läbi imbunud, inimesed, kes kahetsevad südames seda, kui teistele sõnaga liiga tegid või ei jaganud oma viimast kerjusega ega haletsenud kinnipeetavaid, needsamad inimesed saadavad parima aja elust mööda oma vendi tappes ja piinutades ega kahetse oma tegusid, vaid peavad neid kas mehisuseks või äärmisel juhul möödapääsmatuks, mis niisama vältimatu nagu toidus või hingamine. Kas see siis polegi jube tõbi? Ja kas tõesti ei lasu igäühel kohustust teha kõik mis võimalik selle raviks, ja esiteks, peaasi, osutada sellele, tunnistada seda, nimetada asja õige nimega?

Vana soldat oli saatnud kogu oma elu mööda teisi inimesi piinates ja tappes. Me küsime: miks on vaja seda meenutada? Soldat ei pea ennast süüdlaseks ja need jubedad teod — keppidega materdamine, läbi kadalipu ajamine ja teised — on juba möödanik; milleks meenutada vana asja? Enam seda ju ei ole. Oli Nikolai Palkin. Milleks teda meelde tuletada? Üksnes vanal soldatil tuli ta enne surma meelde. Milleks ärritada rahvast? Samamoodi kõneldi Nikolai päevil Aleksandri kohta. Samamoodi räägiti Aleksandri ajal Pauli tegude kohta. Nii kõneldi Pauli päevil Katariina kohta. Niisamuti Katariina ajal Peetri kohta jne. Miks seda kõike meenutada? Kuidas — miks meenutada? Kui mul on olnud ägedaloomuline või eluohtlik haigus ja ma terveks sain ehk sellest vabanesin, jään ma alati rõõmutundega seda mäletama. Ma ei mõtle sellele ainult siis, kui ikka haige olen, sama haige või veel hullemini, ja tahaksin ennast ära petta. Ka meie ei meenuta neid asju vaid seetõttu, et teame, et oleme niisama haiged edasi, ning tahaksime end ära petta.

Milleks vanameest kurvastada ja rahvast ärritada? Kepid ja kadalipp on ikkagi juba möödas.

Möödas? Muutunud on vorm, kuid miski pole möödas. Ikka on nii olnud, et uuema aja inimesed tuletavad varasemat meelde mitte ainult tülgastuse, vaid mõistmatusega: avalik võlgnike nuhtlemine, ketserite põletamine, piinutamised, sõdurikolooniad, kepihoobid, läbi kadalipu ajamine. Me tuletame kõike seda meelde ning mitte ainult ei tunne õõva inimeste julmuse pärast, vaid me ei suuda enesele ettegi kujutada seda korda saatnud inimeste hingelist seisukorda. Mis toimus selle inimese hinges, kes tõusis voodist, pesi näo puhtaks, tõmbas selga bojaarikuue, palvetas Jumala poole, läks piinakambrisse, et vanameeste ja naiste ihuliikmeid välja väänata või siis neid nuudiga peksta, ning veetis selle asjaõiiduse kallal, nagu praegu tšinovnikud senatis, oma tavapärased viis tundi, naasis seejärel pere juurde, istus rahumeeli lõunalauda ja pärast luges pühakirja? Mis toimus nende polguja roodukomandöride hinges: tundsin ühte sellist, kes õhtul ballil kauni tütreaga masurkat tantsis ja varem lahkus, et saabuva päeva varahommikul juhatada ühe ärajooksnud tatari soldati surnuksajamist läbi rivi, laskis tole soldati surnuks peksta ja pöördus

pere juurde tagasi lõunat sööma.² Eks tulnud seda kõike ju ette nii Peetri, Katariina, Aleksandri kui ka Nikolai ajal. Pole olnud aega, mil ei oleks pandud toime noid õõvastavaid tegusid, mida me neist lugedes mõista ei suuda. Pole võimalik aru saada sellest, kuidas ei saanud inimesed näha neid õudusi, mida nad toime panid, kui ka mitte nende jubeduste ebainimlikkust, siis nende mõttetust. See on ikka ja alati nii olnud. Kas tõesti on meie aeg nii eriline ja õnnelik, et meie ajal seesuguseid õudusi ette ei tule, pole selliseid tegusid, mis oleksid meie järeltulijatele niisama arusaamatud? Meile on praegu päevselge peale julmuse ka mõtetust põletada ketsereid ja piinata kohtualuseid, et saada teada tõde. Lapski näeb selle mõttetust; tolle aja inimesed seda aga ei näinud. Targad, õpetatud mehed kinnitasid, et piinamine on paratamatult inimeste elu osa, et see on raske, kuid ilma selleta ei saa. Niisamuti oli lugu ihunuhtlusega, orjusega. Ning tuli aeg, ja meil on raske enesele ette kujutada seda vaimuseisundit, mille juures sai võimalikuks säärane jääme eksiarusaam.

Kus on meie ajal piinamised, orjus, kepihoobid? Meile näib, et seda ei ole, et see oli nii ennemalt, kuid praeguseks on see möödas. Paistab see nii olevat seepärast, et me ei taha aru saada vanadest asjadest ja suleme püüdlikult neile oma silmad.

Kui aga söandame kartmatult otsa vaadata minevikule, avaneb meile ka meie olevik. Kui me loobume pimestamast oma silmi väljamõeldud riiklike kasude ja hüvedega ning heidame pilgu sellele, mis üksi tähtis: kas inimeste elu on hea või halb, saab meile kõik selgeks. Kui me nimetame tuleriitu, piinutamisi, tapapakke, põletatud häbimärke ja nekrutiks võtmisi õigete nimedega, siis oleme leidnud õige nime ka vangimajadele, kindlusvanglatele, sõjavägedele ühes üldlase teenistuskohustusega, prokuröridele ja sandarmitele.

Kui me ei küsi, milleks seda meelde tuletada, ega varja enda eest inimeste minevikutegusid kujuteldavate kasudega mitme-

²1903. aastal kirjutas Lev Tolstoi oma venna Sergei ja Kaasani sõjaväeülema Andrei Koreiši tütre Varvara vahel juhtunud intsidendi alusel jutustuse "Pärast balli". *Tlk.*

suguste pettekujutluste hüvanguks, siis taipame nii seda, mis sünnis enamalt, kui ka seda, mida praegu tehakse.

Kui meil on selge, et tapalaval päid maha raiuda ja inimestelt nende liigeste väljaväänamise teel tõde teada saada on rumal ning julm, siis niisama selgeks saab seegi, et niisama kui mitte rohkem rumal ja julm on inimesi üles puua või üksikvangistusse saata, mis on samaväärne või ehk hullemgi surmast, ja tõde välja selgitada palgaliste advokaatide ja prokuröride vahendusel. Kui meile saab selgeks, et rumal ja julm on tappa eksinud inimest, siis saab niisama selgeks seegi, et veel rumalam on panna seesinane inimene istuma vanglasse, et teda täielikult hukutada; kui selgub, et rumal ja julm on püüda talumehi soldateiks ja neid kariloomana märgistada, siis samavõrd rumal ja julm on võtta iga 21-aastane meesterahvas sõduriks. Kui selgub, kui rumal ja julm on opritšnina, siis veel rohkem paljastub kaardiväe ja ohranka rumalus ja julmus.

Kui me ei sulge enam silmi möödniku ees ega küsi, milleks tuletada meelde vana asja, saab meile selgeks, milles seisnevad meie täpselt samaväärsed jubedused, ainult uues kuues. Ütleme: kõik see on möödas. Möödas, enam ju pole piinamisi, liiderlikke Katariinasid oma kõikvõimsate armukestega, pole orjust, keppidega surnuks peksmist jm. Nii see aga ainult näib.

Kolmsada tuhat inimest istub vanglates või on saadetud vangiroodudesse, suletuna kitsaisses, haisvaises uberikesse, ning sureb aeglast ihulist ja kõlbelist surma. Nende naised ja lapsed on ilma elatiseta unarusse jäetud, aga mehi hoitakse kõlvatuseurkais — vanglates ja vangiroodudes, ja ainult valvurid, nende orjade täievolilised peremehed on inimesed, kellel läheb seda julma ja mõttetut vangispidamist millekski tarvis. Kümned tuhanded kahjulike ideedega inimesed kannavad pärast väljasaatmist oma ideed Venemaa kaugeimaisse nurkadesse laiali ja lähevad peast segi ning poovad end üles. Tuhanded istuvad kindlustes või nad kas tapetakse salaja vanglaülemate käe läbi või aetakse üksikvangistusega hulluks. Miljonid inimesed hävinevad füüsiliselt ja kõlbeliselt vabrikante orjates. Sajad tuhanded inimesed võetakse igal sügisel ära perede juurest, noorukeste naiste juurest, õpetatakse tapma ning laostatakse süstemaatiliselt nende moraali. Vene tsaar

ei või kuhugi välja sõita, ilma et tema ümber ei oleks avalikku ketti sadadest tuhandetest soldatitest, kes viiekümne sammu kaugusele üksteisest tee äärde laiali paigutatakse, ega salajast ketti, mis teda igal pool valvab. Kuningas korjab andameid ja ehitab torne, torni teeb tiigi ning seilab siniseks võõbatud tiigis maru esile kutsuvaid masinaid trotsides paadis. Aga rahvas sureb vabrikuis: nii Iirimaal, Prantsusmaal kui Belgias.

Pole tarvis iseäralikku läbinägelikkust nägemaks, et meie ajal käib kõik samaviisi ja et meie aeg on tulvil samasuguseid õudusi, samasuguseid piinamisi, mis on tulevaste põlvete jaoks niisama hämmastavad oma julmuse ja mõttetuse poolest.

Haigus on ikka seesama ja mitte niivõrd nende oma, kes nende jubeduste pealt kasu lõikavad, kui nende oma, kes neid täide viivad. Lõigaku Peetrid, Katariinad, Palkinid, Baieri kuningad kas või sada ehk tuhat korda rohkem kasu. Pandagu püsti torne, teatreid, korraldatagu balle, võetagu rahvalt viimane. Peksku Palkin pealegi inimesi vaeseomaks, poogu praegused kurjategijad pealegi kindlustes salaja inimesi sadade kaupa, kuid tehku seda kõike ise, ilma rahvast kõlbeliselt laostamata, teda petmata, sunnides tal vana soldati kombel selles osaline olema.

See õudne tõbi on pettusetõbi sellest, nagu võiks inimese jaoks mingi seadus olla kõrgem ligimese armastamise ja talle kaasatundmise seadusest. Seepärast ei või ta ealeski kellegi nõudmisel teha ilmselget ja kaheldamatut kurja oma vendadele, neid surma saates, pekstes ja üles puues, türmi pistes, soldatiks võttes ning neilt makse korjates.

1800 aasta eest on öeldud vastuseks variseride küsimusele, kas keisrile tohib anda maksuraha või ei: andke nüüd keisrile, mis keisri oma, ja Jumalale Jumala oma.³

Kui meie ajal oleks inimestel kas või nõrgukegi usk Kristuse õpetusse, arvaksid nad endi kohuseks Jumala ees kas või sedagi, et teha, mida Jumal inimesele mitte üksi sõnadega õpetas, lausudes “Ära tapa”, öeldes “Ära tee teistele seda, mida sa ei taha, et sulle tehtaks”, sõnades “Armasta oma ligimest nagu iseennast”, vaid ka seda, mille Jumal iga inimese südamesse kustutamatu

³Vt Mt 22:15–22. *Tlk.*

tähtedega kirja pani: armastada ligimest, tunda talle kaasa ning aduda õõva vendade tapmise ja piinamise ees.

Kui inimesed usuksid Jumalasse, ei saaks neil olla kõhklust esmast kohustust pidada, teha seda, mida ta nende südamesse kirjutas, s.t tunda kaasa, armastada ning mitte tappa ega piinata oma vendi. Ning siis oleks sõnadel “keisrile, mis keisri oma, ja Jumalale Jumala oma” nende jaoks tähendus.

Keisrile ehk ükskõik kellele mida tahes, ainult mitte Jumala jagu. Läheb keisril tarvis minu raha — võtku; minu kodu, minu töövilju — võtku. Minu naist, minu lapsi, minu elu — võtku; kõik see pole Jumala jagu. Keisril on aga vaja, et ma tõstaksin ja langesin vitsa üle ligimese küüru; tal on vaja, et ma hoiaksin kinni inimest, kuniks teda peksma hakatakse, seaksin kinni inimese või seisaksin teda tappa ähvardades, relv käes, tema kõrval, kui nad talle kurja teevad, et ma paneksin inimese järel lukku türmiukse, et võtaksin talt ära lehma, vilja, et ma kirjutaksin paberi, mille alusel inimene luku taha pannakse või võetakse temalt see, mis talle kallid on —, seda kõike ma ei või, sest siin nõutakse tegusid minult, aga just need on Jumala jagu. Minu teod on see, millest kujuneb minu elu. Elu, mille ma sain Jumalalt, annan ma üksi tema kätte. Ning seepärast ei saa usklik anda keisrile ära seda, mis Jumala oma. Astuda läbi kadalipu, minna türmi, surma, anda keisrile maksuraha — seda kõike ma võin, kuid peksta rivis, panna vangi, ajada surma, korjata maksuraha — seda kõike ma keisri heaks teha ei saa, sest siin nõuab keiser minult Jumala jagu.

Meie oleme aga jõudnud selleni, et sõnad “Jumalale Jumala oma” tähendavad meie jaoks seda, et Jumalale tuleb anda kopikased küünlad, palved, sõnad — üldse kõik see, mida kellelgi teisel, seda enam Jumalal vaja ei lähe, aga kõik ülejäänu, kogu oma elu, kogu oma hinge pühadus, mis Jumala päralt, anda ära keisrile!

Vene kirjanik ja mõtleja LEV TOLSTOI (1828–1910) on tänapäeva lugejale tuttav eelkõige oma ilukirjandusliku loominguga ja selle ekraniseeringute vahendusel, vähem aga kui tsaarivõimust tagakiusatud radikaalne kristlik mõtleja, antietatist, “Euroopa südametunnistus” ja tarkuse õpetaja. Raugematu tõetsijana kõigis selle ilminguis on Tolstoi pal-

juski praeguse sünkretistliku ja kogemusliku-individualistliku vaimsuse teerajaja Läänes. Prantsuse kirjanik ja patsifist Romain Rolland (1866–1944) tõdeb, et kõige rohkem napib inimestel “hinge, mil oleks südikust ja avarat meelt kaeda oma silmadega, armastada oma südamega, hinnata oma mõistusega — mitte olla vari, vaid inimene. Sellise eeskuju andis Tolstoi kõrgeimal määral.”⁴ Inimene on haige ja tema diagnoos on eba-jumalakummardamine, pühaduse mõiste kadumine — maiste seaduste ja “ühiskondlike kohustuste” pidamine kõrgemaks armastuse loomuseadusest. Siit ka inimese ja tema hinge apooria ühiskonna ja riigi nõudmistega. Küsimus “Evangeelium või sõjaväemäärustik, jumalik või inimlik seadus? — on inimkonna ees täna täpselt samamoodi kui Saamueli päevil. See seisib Kristuse enda ees ja tema õpilaste ees. Seisab ka nende ees, kes praegu tahavad olla kristlased, seisib ka minu ees.”⁵ Antropoloogilise optimistina usub Tolstoi hea lõplikku võitu kurja üle nii üksikinimeses kui kogu ühiskonnas, ent mitte ühiskondlike mullistuste, demokraatia ja kodanike vabaduste tagamisega, vaid töö abil iseendaga, sest inimene maailma ümber ei tee ja “riigi juurde kuuludes ei saa inimene olla vaba”.⁶

Artikkel “kaikamees” Nikolai Palkinist — mis Tolstoi eluajal Venemaal ilmunud jäi — on kirjutatud ühe Nikolai I ajal teeninud erusoldati jutu ainetel, keda Tolstoi kohtas 1886. aastal jalgsimatkal Moskvast Jasnaja Poljanasse.

Akadeemias on ennemalt ilmunud Lev Tolstoi pöördumine “Vaimulikkonnale” kahasse Kroonlinna Johannese vastulausega (2015, nr 10, lk 1746–1779) ja “Stockholmi rahukongressi tarvis kirjutatud ettekanne” (2019, nr 6, lk 963–973).

R. T.

⁴Romain Rolland. Tolstoi: l’esprit libre. — *Les Tablettes* 1917, nr 9.

⁵Lev Tolstoi. *Milles seisneb minu usk?*. Tlk Rainis Toomemaa. Rakvere: R. Toomemaa, 2011, lk 39.

⁶Л. Н. Толстой. *Конец века*, 1905.

OMAENDA RADA

Doris Kareva

1

Ma olen elus.

Siin.

Otsin esimest sõna,
esimest heli — ja siis
meenub Juhani mõte:

*Kuskil peab alguskokkukõla olema,
kuskil suures looduses, varjul.*

*Kuskil peab surematus olema,
kuskil alguskokkukõla leitama:
kust oleks muidu inimese rinda
saanud ta —
muusika?*

2

Sina, Betti, vist teadsid
algusest peale:

Vaheteksid Eesti Kontserdi uusaastakontserdile “Oma-enda rada” 1. jaanuaril 2021. a. Kristjan Järvi dirigeerimisel esinesid ERSO ja Eesti Rahvusmeeskoor, teksti luges Maiken Pius. Kuula klassikaraadio.err.ee/1213417/tana-kontserdisaalis-eesti-kontserdi-uusaastakontsert-oma-rada.

*Kõike võib tahta,
karta
ja loota.
Seda, mis tuleb —
mitte keegi
ei oota.*

Sina ütlesid:
Võta kinni mu käest.

Milline õnn on saada osa
lähteloojate võlust ja väest!

3

On radu, mis kulgevad kõrvuti kaua.
Kui üks katkeb, teinegi rohtub.

On radu, mis ristuvad korraaks
ja siis enam iial ei kohtu.

On radu, mis loogeldes kaovad
üheskoos kes teab kuhu.

On radu, mis kunagi kokku ei saa —
saatus on sillerdav juhhus.

On radu, millest keegi ei tea.
Võib-olla sajandeid hiljem.

On radu, millest laulab vaid tuul.
Mida pidi tantsivad pilved.

4

Kui ma lasen juuksed valla,
jooksen kõrgest kaldast alla,
üle luite, üle liiva,
kasvaksid mul nagu tiivad,

tiivad, mis mu lendu viivad —
ja mu kurgust kõlab
elulaul!

Meri kohiseb ja mühab,
üha metsikum ja püham,
üle pea lööb lahvav laine,
taandub siis ja taandub paine —
merevahust sünnib naine,
igas verelibles
elulaul!

Ja ma nutan ja ma naeran,
rannalt raske kivi haaran.
Merepõhja vaju, mure!
Ära enam südant pure —
see, mis tõeline, ei sure.
Pühitsetud olgu
elulaul!

5

Henrik, Henrik, hingelaulik
ahastuses, armastuses,
kust see tunne heletume,
tuhatline tulvab küll?

*Kõik mu ümber lauluks muutub,
mida vaatan, mida puutun,
nagu heliseksin ise
helendusel imelisel.*

Hing on ülevoolav allikas.

6

Pääsusilmad, nurmenukud,
meelespead ja kullerkupud —
kummardades tarkadele
kingin kirkad kevadlilled.

Karikakrad, kasteheinad,
moonioied, rukkililled —
kummardades tarkadele
pärjaks punun suvelilled.

Kanarbik ja kukehari,
pohlalehed, pihlamari —
kummardades tarkadele
kingin karged sügislilled.

Allikast toon selget vett,
pakun kuldset kärjemett,
musta leiba lõhnavat,
laulu vaikset, vägevat,
kummardades tarkadele
tulvil austust sügavat.

Virmalised, vikerkaare,
rabalaukad ja soosaare,
sõnajalaõie põimin
kastevärske laulu sisse,
kummardades tarkadele,
sulandudes mõistmisesse.

7

Vabadus mulle on armas.
Vabadus, kahe jalaga maa peal.

Mitte vaid nägemus,
virdav vikerkaar,
unenägu, mis tuikab
viimse kui olendi veres.

Vabadus, kui ta on kohal,
võimsas vaikuses seisab
kahe jalaga maa peal.

Vaata:
nendeks on julgus ja heldus.
Loomine kõrgub seal kohal.

8

Ei, laul ei lõpe kunagi,
loomine otsa ei saa.
Nii nagu Kristjan Jaak
kunagi kuulutas
ammustest aegadest
tulevatele tött:

*Nii kui vahuse jõe mürisevad lained,
mis kalju pealta langevad oru sisse;
nii kui taeva pikne musta pilvede alla
hirmsasti kärgatab:
nõnda on jooksmas laulu ilus tuline oja.
Ja tema ümber,
vait kui mere kaljud
rahvad on kuulemaies.*

9

Mis see vuliseb kui oja,
Ernst,
su laulus luilavas
rändavate vete ääres?

*Nagu karjapoisi pasun —
Vii mind ühes, vii mind ühes,
Kauge, meelitav kuma. . . ?*

Kuula, tuul käib rannal ringi,
salamisi sosistab:

*Ei see miskit muud ei ole,
Ise, ise oled see,
Oma rõõm ja oma mure,
Oma imeline tee.*

10

*Suur on see, mis särab end säästmata,
märkisid, Artur. Nii on.*

Sinu päikesepillang lööb läbi
lauskpilvetaeva kui puhas välk,
keeleulakus, elujõud, lust,
mis kõneleb emakeeli,
sisendavalt ja selgesti:

*Julgus on suurim tarkus.
Oma hingeloomule ustav teeb tugevamaks
enese ja elu.*

11

Vahel tundub, et rohkem ei suuda.
Maailm on hull mis hull.

Siiski sinus tantsib ju taevas
virveis ja värvides,
hõiskamises ja südamevaevas!

Tuulis ja pilvis, vihmas ja välgus
temas on pimedus, nagu ka valgus,
lootus lehvimas üll.

Hinga ja naerata.

Taevateed järgides
usu: sa suudad küll.

12

Aeg on ees ja aeg on taga.
Kõnnin omaenda rada.

Kergeks samm, sirgeks selg,
rõõmsaks rüht, selgeks siht.

Üle soo ja läbi raba
viib mind omaenda rada.

Kergeks samm, sirgeks selg,
rõõmsaks rüht, selgeks siht.

Hirme hiilib ligi, aga
armastus on igivaba.

Kergeks samm, sirgeks selg,
rõõmsaks rüht, selgeks siht.

Läbi häda kannab rada.
Küll saab jälle kallistada.

Kergeks samm, sirgeks selg,
rõõmsaks rüht, selgeks siht.

Kõnnin omaenda rada.
Süda hõiskab: armastada!
Armastada! Armastada!
Armastada! Armastada!

VÄLJENDADA VÄLJENDAMATUT

Vestlus Viivi Luigega

Hedi Rosma

HEDI ROSMA: *Tere, Viivi!*

VIIVI LUIK: *Tere!*

Ooperilibretos Johannes ja Toomas, mille sinu tekstikogumiku Selle kevade tervitus kaante vahelt leiame, on üks rida, mis minu jaoks kuidagi eriliselt helendama löi: “Neil polnud sõnu või olid valed sõnad, sest nad rääkisid inimeste keelt.”¹ Kuidas ületada seda inimeseks olemise juurde kuuluvat vigasust ja siiski jõuda üksteiseni, päriselt?

Vaata, kunagi ei ole sõnu. Aga inimesed räägivad ikka inimeste keelt, kuigi see pole täiuslik. Alati, kui on vaja, saadakse ka inimeste keeles väljendada midagi väljendamatut. Ma arvan, et see ongi inimeseks olemise põhiline saladus — väljendada väljendamatut.

Sa ütled siin raamatus, et praegu on selline aeg, kus on vaja seisukohti võtta ja neid väljendada. Miks?

Ütlen seal, et praegu on selline aeg, aga tegelikult on see aeg alati. See aeg ei lõpe kunagi otsa, mil inimesel on tarvis rääkida sellest,

Vestlus IV Kadrioru kirjandustänav festivalil 5. septembril 2020. aastal Kadriorus.

¹Viivi Luik. *Selle kevade tervitus*. Tallinn: SE & JS, 2020, lk 235.

mis tema meelest ei ole õige. Seda tuleb välja ütelda. Olgu parajasti ükskõik missugune aeg, kas punane terror või inkvisitsioon või mis iganes. Igal põlvkonnal on mingi selline aeg ees, kus ta peab ennast kokku võtma ja välja ütlema, mis talle selles ajas ei meeldi.

Samas... arvamust avaldatakse praegu ju palju rohkem kui kunagi varem, ka võimalusi selleks on palju enam. Kohati jääb mulje, et just see killustab ja eraldab... lahutab... Mis võiks olla see, mis meid ühendab, erinevatele seisukohtadele vaatamata? Kuidas see üles leida ja seda elada?

Enamasti ühendab inimesi mure. Kui midagi juhtub. Ühine oht. Ütleme, praeguses maailmas, kui midagi juhtub loodusega, kui midagi juhtub veega — mis teatud mõttes ongi juba juhtunud —, siis varem või hiljem see ühendab kõiki inimesi. See olukord, milles me koos peame olema. Ja kui enne seda ette ei nähta ja sellega kuidagi ei tegeleta, siis ongi inimkonnal kriips peal. Kõik vaidlevad. Nii palju on erinevaid seisukohti. Aga üht ühendavat teed olukorrast välja tulla ei ole veel leitud.

Veel üks tsitaat sinu raamatust: “Sellepärast on maailm alati nagu tõde ja vale ühekorraga. Kusjuures kõige üllatavam temas on see, et valet nagu üldse polekski. Kes suudaks olla ühekorraga igal pool, see näeks ju oma silmaga, et valet pole! Vale tuleb omaenda piiratudusest, nii nagu pahandused ja tülid tulevad sellest, et kumbki pool ajab oma õigust ega lepi sellega, et mõlemal on õigus.”² Mis siis on see vale, millest sinu puhul on räägitud, mille suhtes sa oled... võiks vist öelda... jäägitult kompromissitu?

Seda on raske ütelda, kas jäägitult kompromissitu või mitte, sest ennast paraku kõrvalt ei näe ja oma tekste loed ka teisiti kui teised inimesed. Aga mida ma sellega mõtlen, et vale ja tõde on ühekorraga olemas... Näiteks isegi matustel võib naljakas olla, nii et keegi võib naerda samal ajal, kui teised nutavad. See on paratamatu, see ongi elu. Aga paratamatult on olemas see põhitõde...

²Samas, lk 68.

näiteks, et inimene on surelik. See on üks põhitõdesid, seda ei lükka kuidagi ümber. Aga see ei takista selle üle naermast.

Millest sa tunned ära vale?

Ma ütleksin pigem, et tunnen ära, kui mingi asi on võlts. Aga ma arvan, et kõik inimesed tunnevad selle tegelikult ära, kui nad hakkavad asja lähemalt vaatama. Seda ei oska sõnastada, see on see “midagi muud”, midagi sõnastamatut. Igaüks ise peab selle ära tundma, omal viisil. Reeglit, kuidas tõde või valet ära tunda, ei ole.

Mulle tundub, et vähemalt sama palju kui vale paelub sind tõde. Aga mis on tõde sinu jaoks?

Midagi, mida ei saa väärata. Mis on paratamatu. Näiteks seesama surm. See on tõde iga inimese jaoks. On igasuguseid teisi vääramatuid asju ka. Töö on vääramatu. Eks armastus ka.

Kui lubad, tsiteeriksin Jaak Jõeriüita: “Mõned, kes ei vaidle, omandavad kaks tõde, mõned, kes vaidlevad, kaotavad mõlemad tõed, ja lisaks kaotavad teise inimese.”³ Kuidas sellega on?

See kõlab nii, et see võib tõesti tõsi olla.

Üks oluline teema sinu jaoks on töö ja töörõõm. Sina teadsid juba kolmeaastasena, mis on sinu osa siin elus ja et sa pead kirjutama...

Mind huvitasid sõnad. Ega ma nii täpselt ei teadnud, et pean kirjutama, aga muidugi ma püüdsin kirjutada, isegi kui ma puhttehniliselt veel kirjutada ei osanud. Mind huvitas kõik, mis sõnadega oli seotud ja mis sõnadega teha saab. Sõna huvitas mind.

Mulle tundub, et enamasti ei olda oma kutsumuses nii kindel. Kuidas oma teed, oma kutsumust ära tunda, kui kõik ei ole nii üheselt selge ja valikuid on niivõrd palju, nagu praegu on?

³Jaak Jõeriüt, “Kolmkümmend aastat hiljem”. — *Looming* 2020, nr 6, lk 882.

Ennast kokku võttes. Sa ei tunne midagi ära, kui sa lihtsalt nii-sama mõtled, kas mind huvitab see, too või kolmas asi. Inimene peab ennast kokku võtma, siis ta ehk saab teada, mis teda tegelikult huvitab. Need võivad olla inimesele endalegi täiesti üllatavad asjad. Teda võib huvitada hoopis midagi muud, kui ta on alati ise arvanud.

Mida see ikkagi tähendab — enda kokku võtmine?

Vaata, enda kokkuvõtmine on see, kui sa oled näiteks mingis kriisi- või piirisituatsioonis, siis sa pead otsustama, kas sa tahad sellest olukorrast välja tulla või jääd sa sellesse. Raskete haigustega on ka sama — kas inimene võtab oma elutahte kokku või ei võta, kas ta tuleb sellest elusalt välja. Niisamuti on ka inimese eluga. Sa pead ennast ikkagi kuidagi kokku võtma, et elada. Et teada saada, miks sa elad ja mida sa siin elus tegema pead.

Aga mida teha siis, kui juba on mindud valesti, kui juba on mindud endast eemale? Kas saab tagasi tulla ja uuesti alustada?

Muidugi saab. Kuni inimene pole surnud, võib ta ikka midagi teisiti teha.

Kuuldemängus Koera sünnipäev, mille samuti siit raamatust leiame, on peategelaseks verine loomasüda. Millest see kuuldemäng räägib? Ma ei pea silmas süžeed. . .

Ma arvan, et see kuuldemäng räägib armastusest. Ja muidugi maailmast. See kuuldemäng on väga pilkav, toon on pilkav, aga tegelikult räägitakse tõsistest asjadest.

Selles kuuldemängus saetakse südant, verd lahmab, ja südamepesuveega kastetakse lilli. Kirjutad verest ilmse naudingu või lausa lapseliku rõõmuga. Miks veri sind sedavõrd paelub?

Kui elad, siis pead ka verega tegemist tegema. Igäühel on veri. Sa ei ela, kui sul pole verd. See on tegelikult elu, mis selles väljendub. Elu huvitab mind.

Siin on ka üks lõik sinu romaanist Varjuteater: “Mõtlesin sel kõledal videvikutunnil elus esimest korda inimeste peale, kes määravad mu elu suuna, ja kohtade peale, kus mu süda ükskord armastusest ja valust tummaks jääb.”⁴ Kas on siis ikkagi nii, et meie elu kõige ehedamatel hetkedel pudenevad kõik sõnad käest?

Ongi nii. Nendel olulistel hetkedel pead sa kogu oma maailma uuesti üles ehitama ja uued sõnad leidma. Seda on kõike lihtne öelda, aga kui see kätte tuleb, siis on see täiesti võimatu. Sa pead võimatu võimalikuks tegema.

Aitäh, Viivi!

HEDI ROSMA (1983) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia skulptuuri restauraatorina 2006 ja Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituudi magistrantuuri kultuuriteooria alal 2009. Ajakirja KUNST.EE eesti keele toimetaja a-st 2012 ja Eesti Rahvusringhäälingu vestlussaate “Plekktrumm” toimetaja a-st 2014; Viivi Luige teose *Ma olen raamat* (Tallinn: SE & JS, 2010) kaasautor.

⁴Viivi Luik. *Selle kevade tervitus*, lk 101.

MAANUS MIKKEL. Tuhajuhan (2021)

EESTI KEEL KEELETEADUSE “VABAS DISKUSSIOONIS” 1950. AASTAL

Ekaterina Velmezova

1950. aastal toimus NSV Liidus lingvistika teemadel nn vaba arutelu, mis muutis põhjalikult olukorda Nõukogude Liidu keeleteaduses. Enne seda valitses nõukogude keeleteaduses Nikolai Marri (1864–1934) keeleõpetus, 1923–1924 kujunenud “uus õpetus keelest” (“новое учение о языке”).¹ See põhines järgmistel teoreetilistel lähtekohtadel:

- 1) keelkondade mõiste eitamine ja asendamine keelelise arengu staadiumi mõistega;
- 2) tees nn glotogoonilise protsessi ühtsusest (kõigi keelte evolutsioon käib inimkeelte arengut tervikuna iseloomustavate seaduste alusel) ja keele arengu postuleeritud sõltuvus sotsiaalmajandusliku elu arengust;
- 3) keelelise eelajaloo uurimise olulisuse tunnustamine;
- 4) väide, et kõik keeled arenevad “ristumise” kaudu;
- 5) tees keelelise semantika uurimise ülimuslikkusest, mis annab võtme muu hulgas keele ja mõtlemise vahelise seose avastamiseks.

Praegu muidugi ei aktsepteeri üldine lingvistika enamikku Marri teooriaid, kuid see ei tähenda, et kõiki tema mõtteid nüüd

¹Vt eesti keeles selle kohta nt Ariste 1949, 1950 (mõlemad artiklid on avaldatud enne 1950. aasta diskussiooni, vt Ariste 2008: 277, 343). Marri teooriad võisid Eestisse jõuda pärast Eesti annekteerimist 1940. aastal (vt nt Silberstein 1941), kuid hakkasid siin laialt levima 1945. aastast. Seega oli marrismi levik Eestis ajaliselt piiratud (1940–1941 ja 1945–1950). Paul Ariste kirjutab sellest lühidalt oma mälestustes (Ariste 2008: 224–225, 277, 279–280), vt ka Raag 2008: 232–234.

eitataks² või et tema õpetused keeleteaduse ajaloo uurijatele huvi ei võiks pakkuda. Järgides keeleteaduse ajaloolase Sylvain Auroux' pakutud epistemoloogilise neutraalsuse põhimõtet (1989: 16), võivad nad võrdse tähelepanuga uurida nii minevikuteooriaid, mis on vähemalt mingil määral aktsepteeritud ka tänapäeval, kui ka neid teooriaid, mida praegused keeleteadlased ei tunnista (näiteks Marri “uut õpetust keelest”).

1950. aasta arutelu käigus kritiseeris Stalin isiklikult (Stalin 1950b)³ Marri doktriini, millega lõppes selle “paradigma”⁴ va-

²Nii räägitakse keelte “ristumisest” mingil määral ka tänapäeval, uurides näiteks pidžinit ja kreoolkeeli; mõnda Marri “semantilist seadust” mainitakse endiselt üldsemiootikat käsitlevates tekstides (vt nt Stepanov 1971: 139, 1990a: 439, 1990b: 441), rääkimata Marri varasematest töödest Kaukaasia keelte ja filoloogia kohta, kus ta endiselt jääb suuresti autoriteediks.

³Siin ei aruta ma üksikasjalikult Stalini nime all avaldatud tekstide autorsuse probleemi, osutaksin ainult Boriss Ilizarovi uurimusele (Ilizarov 2012). Vaatamata tema teoses leiduvatele vigadele ja ebatäpsustele on see väärtuslik eeskätt seetõttu, et autoril oli võimalus töötada Stalini arhiivides, eriti Stalini tekstide mustanditega, mis sisaldasid Stalini mõtteid inimkeele, eri keelte ja keeleteaduse alal. Selles raamatus märgitakse, et “autor [---] tõi välja kõik Stalini arhiivis säilinud keelelise epopöa kohta käivad materjalid, uuris peasekretäri märkmetega raamatute väljaandeid, mis olid säilinud tema isiklikus raamatukogus” (samas: 2). Nagu Ilizarov kirjutab, sisaldas Stalini isiklik raamatukogu Marri teoseid ja mõnega neist oli Stalin tutvunud väga põhjalikult (samas: 46, 164–167, 312) — Stalin püüdis Marri keeleteooriaist aru saada juba 1930. aastatel, igal juhul enne aastaid 1949–1950 (samas: 109, [eriti] 167). Ühtlasi leidis Stalini isiklikus raamatukogus ka muid raamatuid ja artikleid keeleteaduse alalt (samas: 48). Kõik see võimaldas Ilizarovil järeldada, et vähemalt suurem osa Stalini kõnealustest tekstidest on ainult tema enda kirjutatud (samas: 259; vt ka lk 254: Stalin “kirjutas oma lingvistilise artikli [---] ise ja kõigi eest salaja”). Arvamust, et Stalin kirjutas üksi tema nime all avaldatud keeletekstd, jagas ka Nikita Hruštšov, kelle sõnu Ilizarov tsiteerib oma raamatus (samas: 178), samuti mõned tol ajal töötanud keeleteadlased, näiteks Vladimir Zvegintsev (1989: 19).

⁴Nagu hästi teada, võttis mõiste “paradigma” 1962. aastal kasutusele ajaloolane ja teadusfilosoof Thomas Kuhn nn normaalsete teaduste jaoks (vt Kuhn 2003 (1962)). Keeleteaduse kuuluvust “normaalsete”

litsemine nõukogude keeleteaduses.⁵ Käesolevas artiklis näitan, mil määral oli selle diskussiooni piires kõne all eesti keel ja kuidas selle tulemusena võis muutuda nõukogude keeleteadlaste vaade eesti keelele. Samas ei tule juttu mitte nii palju spetsialistide, soome-ugri keeleteadlaste töödest, vaid eesti keelele antud kohast üldisemates keeleteooriates, mille pooldest oli keeleteaduse ajalugu kahel eelmisel sajandil äärmiselt rikas. Olen oma varasemates töödes juba analüüsinud, kuidas käsitleti eesti keelt *Suure nõukogude entsüklopeedia* kolmes väljaandes 1934., 1957. ja 1978. aastal (Velmezova 2016), samuti Marri enda seisukohti eesti keele kohta (Velmezova 2019b).⁶ Eesti keel jäi Marri teostes kõrvalisele kohale juba seetõttu, et soome-ugri keeled polnud Marri erialaks, ehkki ta osutas mõnikord teostele, milles käsitleti soome-ugri keeli, ja tõi nendest keeltest näiteid; samal ajal see, mida Marr kirjutas eesti keele kohta (kui tema teostes on juttu eesti keelest, siis enamasti rööbiti soome keelega, kuid mitte vastupidi (vt samas: 84)), võimaldab meil tänapäeval teha järeldusi

teaduste hulka on kerge vaidlustada, sest keeleteaduses valitsevad voolud võivad olla üksteise suhtes “läbilaskvad”. Seepärast kasutatakse sõna “paradigma” siin artiklis jutumärkides. Tõepoolest, humanitaarteadustes ei välista nn domineerivad voolud mõnd teist, need võivad rahu-likult koos eksisteerida. Sama ülikooli erinevatesse keeleosakondadesse mahuvad kenasti näiteks võrdlev-ajalooline keeleteadus, fonoloogia ja kognitiivne lingvistika. Sel juhul ei pea rääkima uurimisraamistiku läbitungimatusest, pigem on tegu episteemidega Michel Foucault’ ja tema koolkonna mõttes. Kui aga panna sõna “paradigma” jutumärkidesse ja pidada mees iga terminoloogia konventsionaalsust, on seda mõistet keeleteaduse ja selle ajaloo puhul täiesti võimalik kasutada.

⁵Näiteks eesti keeleteaduse kontekstis vt artiklit Kask 1950, milles kritiseeritakse Marri õpetusi ja on nimetatud neid, kes Eesti NSVs “Marri õpetust [...] tutvustanud ja püüdnud rakendada” — Kristjan Kure, Paul Ariste ja. . . Arnold Kask ise (vt ka Ariste 2008: 289–291, 345). Nii nagu teisteski nn liiduvabariikides, avaldati ka artikleid kommentaaridega Stalini teksti kohta (vt nt Valgma 1952).

⁶Enne 1950. aasta arutelu ilmunud Paul Ariste artikkel “Akadeemik Nikolai Marr uue keeleõpetuse loojana ja soome-ugri keelte uurijana” (1950) käsitleb soome-ugri keeli üldiselt; samal ajal eesti keelt selles üldse ei mainita, erinevalt teistest soome-ugri keeltest (udmurdi, sürjakomi, permikomi, soome jne).

tema teooriate kohta üldiselt. Eesti keele liigitas Marr nn soome keelte hulka, kuid see näiliselt üsna traditsiooniline terminoloogia ja võrdlev-ajaloolise keeleteaduse traditsiooniline (mõne erandiga) “soome keelte” rühma täitmine Marri teostes ei tähenda, et väljend “soome keeled” oleks Marril olnud sama sisuga mis võrdlev-ajaloolise keeleteaduse “traditsioonilistel” spetsialistidel. “Uue keeleõpetuse” perioodil oli rahvus (*националь-нось*) Marri jaoks “sotsiaalmajanduslik” nähtus; sama kehtib nn rahvuskeelte (samas: 83–85), sealhulgas eesti keele kohta.

Meenutagem, et “vaba arutelu keele üle” rohkem kui 70 aastat tagasi korraldati keskse Nõukogude ajalehe *Pravda* lehekülgedel, mis juba ainuüksi näitab selle diskussiooni olulisust. Arutelu algas teispäeval, 9. mail 1950, kui *Pravda* avaldas Gruusia keeleteadlase Arnold Tšikobava (1898–1985) marrismivastase artikli (Tšikobava 1950). Pärast seda avaldas *Pravda* igal teispäeval artikleid, mille autorid väljendasid oma suhtumist Marri “uude õpetusse keelest”; nende hulgas oli nii neid, kes toetasid marrismi, neid, kes olid selle suhtes skeptilised, kui ka neid, kes taotlesid kompromissi, mis tähendas marristide ja nende vastaste lepitamist. Igal juhul väärrib austust kõigi arutelus osalenute julgus: kuni 1950. aasta juuni keskpaigani jäi arutelu tulemus ebaselgeks,⁷ kuid pärast Stalini artikli avaldamist 20. juunil 1950 muutus olukord kohe. Kuigi marrismi käsitlevaid publikatsioone ilmus ka hiljem, kritiseeriti sellest peale neis teravalt “uut õpetust keelest”: arusaadavatel poliitilistel ja ideoloogilistel põhjustel oli teadlastel vaevalt soovi sel ajal Staliniga vaielda.⁸

Eesti keelt ja eestlasi on neis aruteludes mainitud vaid paar korda. Kõigepealt pöördugem vastavate kontekstide poole, juhtides tähelepanu tõsiasi, et nii eesti keelt kui ka eestlasi nime-

⁷On kahetsusväärne, et tänapäeval ei uurita peale Stalini teksti teiste arutelus osalenute artikleid; märkimisväärne erand on Vladimir Alpatovi raamat Marrist ja marrismist (1991: 169–180).

⁸Isegi sellest reeglist oli erandeid. Näiteks akadeemik Lev Berg (1876–1950) üritas kaitsta Marri teooriaid, rõhutades keeleteaduse kõrval marrismi tähtsust teistele teadustele (Velmezova 2019a), samuti Nõukogude Liidu esperantistid, kelle arvates on Marr palju teinud esperanto keele propageerimiseks (Moret 2005).

tati 1950. aasta arutelus eranditult “uue keeleõpetuse” vastaste artiklites, seega võimaldasid osutused eesti keelele antimarristidel Marri teooriaid kritiseerida. Arutelus osalenute hulgas oli aga ka üks tollal tuntud soome-ugri keelte spetsialist, Aleksandr Popov (1899–1973), kuid oma artiklis (Popov 1950) ei maini ta otse eesti keelt, nii nagu peaaegu mitte ühtegi soome-ugri keelt eraldi. Popovi teaduslikule erialale (soome-ugri keeled) osutab tema tekstis vaid soome-ugri uurimuste ühekordne mainimine koos indoeuroopa uurimustega, millest lähemalt allpool.

KÕIGI KEELTE VÕRDLUS KÕIGI KEELTEGA JA MÕISTE “KEELE KLASSIOLEMUS”

Üks olulisemaid punkte “uue keeleõpetuse” kriitikas oli seotud marristlike teooriate “rahvusvahelise” olemusega, milles kõiki keeli võis mingite piiranguteta võrrelda kõigi teiste keeltega.⁹ Nende võrdluste piires rääkis Marr kas kõigi keelte päritolu neljast põhielemendist (*sal, ber, jon, roš*), “otsides” nende elementide jäänukeid kõigi maailma keelte moodsatest ja iidsetest sõnadest, või eri keelte “ristumisest” üksteisega, samuti eri keelte kuulumisest samadesse keele arengujärkudesse.

Marri arvates oli eesti keel etümoloogilises mõttes lähedane nii paljudele geneetiliselt kaugetele keeltele (indoeuroopa keelkonnast kreeka, armeenia, vene, osseedi, gallia ja bretooni keel, kartveli keelkonnast gruusia, türki-tatari keelkonnast türki ja tšuvaši keel, isoleeritud baski keel, sumeri keel (selle geneetilised seosed pole endiselt selged) jne), et sellised loetelud Marri teostes tundusid üldse lõputud. Seetõttu pole üllatav, et Marri teosed sisaldasid märkimisväärsel hulgal vääri etümoloogiaid, sealhulgas eesti sõnade omi (tõsi, leidus ka mõni õige) (Velmezova 2019b: 86–87).¹⁰

⁹Pole üllatav, et Marri koolkond sünnitas lõpuks keelelise tüpoloogia; võib näiteks nimetada ühe Marri lähima õpilase, Ivan Meštšaninovi (1883–1967) süntaktilist tüpoloogiat.

¹⁰Vt ka soome keele kohta: Marri sõnul saab “nelja elemendi analüüsi” (üldalnimetatud nelja “põhielemendi” otsimist eri keelte sõnadest)

1950. aasta arutelul oli niisuguse lähenemise vastu teiste osalejate hulgas tuntud keeleteadlane ja kirjanduskriitik Viktor Vinogradov (1894–1969), kes rõhutas vajadust rääkida keelte, rahvaste ja kultuuride päritolust, sealhulgas vene keele omast, mis oli üks tema uurimisalasid:

Selliste vaadetega ei saa sisuliselt rääkida vene keele, vene rahva ja vene kultuuri omapärast. Võitluses kodanliku natsionalismi vastu oli N. J. Marri jaoks oluline rõhutada tugevalt vene keele rahvusvahelisi aluseid, selle algset seotust teiste NSV Liidu keeltega. “Seetõttu järeldeb uus õpetus keelest, et vene keele ja paljude teiste Liidu rahvuste keelte vahel on ajalooline ühtsus; nad on geneetiliselt läbi põimunud eelmises arengujärgus” (Filin 1936: 140). Ainult ühte asja ei selgitata: miks on vene keele ja näiteks gruusia või eesti keele grammatiline struktuur ja aineeline koostis täiesti erinevad? Akadeemik N. J. Marri õpetuse metodoloogilise sihikindluse juures näidata kõigi maailma keelte “ühtsust” ja iga keele keerulist “põimitust” on mõistetavad tema väited, et “eri maade sama klassi [inimeste] kehtel sotsiaalse struktuuri sarnasuse korral on rohkem tüpoloogilist sugulust üksteisega kui eri klasside kehtel samal maal, sama rahvuse juures” (Marr 1933–1937, II: 415) (Vinogradov 1950: 4).

Sellega kritiseeriti Marri seisukohta mis tahes keele “klassi-olemusest”,¹¹ mida hiljem kritiseeris ka Stalin. Marr ei kirjutanud konkreetset eesti keele “klassilisest olemusest”, aga siiski kajastus keele kui klassinähtuse vaatenurk 20. sajandi esimesel poolel nõukogude teadlaste eesti keele kirjeldustes. Keele “klassilist” jagunemist eeldati — seejuures eitamata ka rahvuskeele olemasolu — eesti keelt käsitlevas artiklis, mis ilmus *Suure nõukogude entsüklopeedia* esimeses väljaandes ja mille üks autor oli

kasutades “võrrelda vene sõna araabia sõnaga, hetidi sõna türgi, ladina, soome sõnadega. . . Analüüs nelja elemendi kaudu on vahend suvaliseks jaotamiseks ja mis tahes keeles suvaliste sõnade ja nende osade võrdlemiseks; analüüs nelja elemendi kaudu on universaalne muukraud” (Tšikobava 1950: 5).

¹¹Marri kuulsaim avaldus sel puhul on tema seisukoht armeenia ja gruusia “klassiliste” keelte kohta, mille vastavad “osad” kahes erinevas “rahvuskeeles” (armeenia ja gruusia keeles) on sarnasemad kui sama keele erinevad “osad” (Marr 1932: 19).

ilmselt kuulus fennougrist Dmitri Bubrihh (1890–1949) (D. B., K. B. 1934) (vt Velmezova 2016: 187–188). Marr polnud tol ajal ainus, kes kirjutas keelte klassilisest olemusest, ja pealegi polnud tema teooriad selle kohta sugugi kõige “eksootilisemad” (võrreldes näiteks Georgi Danilovi (1896–1937) omadega, mis rääkisid peamiselt “klassi” keeltest ja erinevalt Marrist eitasid “rahvuslike” keelte olemasolu, vt nt Danilov 1929a, 1929b). Sellegipoolest seostus Stalinil — nagu näitab 1950. aasta arutelu — selle lähemisi viisi kriitika peamiselt Marri õpetuste kriitikaga.

KEELTE SUGULUSE NING KEELKONDADE JA KEELERÜHMADE OLEMASOLU EITAMINE

Teises kontekstis mainitakse eesti keelt või õigemini seekord “eestlasi” seoses Marri vaate kriitikaga mis tahes keelte vahel sugulussidemete puudumise kohta. Tollal tuntud slavist Leonid Buhlahovski (1888–1961) pühendas sellele eraldi osa oma arutelu käigus avaldatud artiklis:

Peame vastama küsimusele: kui suur osa varem kogutud teaduslikust materjalist on juba vananenud ega saa enam olla oluline keeleteadlaste uurimistöö praktikas? Tegelikult on see peamiselt võrdlev-ajaloolise meetodi küsimus. Akadeemik I. Meštšaninov ütleb meie keeleteaduse negatiivsete aspektide loendis järgmist: “Formaal-võrdluslik meetod koos reaktsioonilise protokeele hüpoteesiga ei ole veel täielikult kõrvaldatud. . .” [Meštšaninov 1950: 3.] Ma arvan, et see väide pole põhjendatud ja on kahjulik esiteks neile materialistliku lingvistika konstrueerimise võimalustele, mis meil on ja mis põhimõtteliselt ulatuvad tagasi Engelsini. Kõige sagedam ja kõige raskem etteheide võrdlusmeetodile, mis on juba muutunud käibivaks, on see, et kõnealune meetod eeldab “protokeele” olemasolu ja on otseselt seotud “rassiprintsiibiga” [*расовость*], millest juba tuleneb “rassism”, s.t ühe rassi esindajate vaenu kuulutamine teisele. [---] [Siiski] [k]eel ja rass ei ole teineteisega otseses seoses: keele järgi on Põhja-Ameerika neegrid tingimusteta indoeurooplased; ja germaani haru indoeurooplased on emakeelena nn jidiši keelt rääkivad juudid, ja romaani haru indoeurooplased on juudid, kes kasutavad modifitseeritud hispaania keelt; vastupidi, ungarlased ja eestlased, keda oma antropoloogilise tüübi järgi teistest eurooplastest vaevalt eristada saab, ja tei-

sed rahvad räägivad teise süsteemi keeli¹², ja seetõttu pole nad kindlasti indoeurooplased. Pole tähtis, kuidas ja milliste meetoditega teatud süsteemi keelte ajalugu uuritakse, rassil pole sellega mingit pistmist, ehkki lihtne fakt, et teatud süsteemide keeled on levinud peamiselt ühtedes ja mitte teistes etnilistes rühmades, ei vaja tõendamist. Kui [...] fašistlikud teaduskurjategijad leidsid, et keelkondade olemasolu põhjal on vaja teha rassilise ja edasi rassistliku iseloomuga järeldusi, siis mis on teadusel sellega pistmist? (1950).

Rõhutades keelkondade ja keelerühmade sugulussidemeid, rääkisid Marri vastased ka soome-ugri keeltest:

Ühise päritolu järgi on ühendatud sugulaskeelte rühmad, mida eristatakse konkreetsete keelkondade sees. Need on näiteks slaavi, germaani, romaani, iraani jt keeled indoeuroopa keelkonnas; kartveli keeled Pürenee-Kaukaasia keelte seas; soome keeled soome-ugri keelte seas jne. Slaavi, germaani, romaani ja muud sellised keelerühmad on genealoogilise korra mõisted. Need mõisted on sama seaduspärased kui keelkonna mõiste (Tšikobava 1950: 4).

Bulahhovski rõhutas ka, et eri keelte, sealhulgas soome-ugri keelte spetsialistid peaksid kasutama võrdleva ajaloolise keeleteaduse metoodikat:

Niipalju kui me teame, selle meetodi "indoeuropeistide" ja enamiku teiste keelesüsteemide spetsialistide (fennougristid, semitoloogid, türkoloogid jne, kes täiesti edukalt, s.t otsese tulemusega, kasutavad seda võrdlev-ajaloolise meetodi põhitehnikat) seisukohtade vahel pole põhimõttelist lahknevust; see puudutab pigem teatud üksikasju kui põhimõtet (1950).

Siiski kirjutasid ka Marri toetajad soome-ugri keeltele osutades vastavatest komparativistlikest teooriatest (antud juhul neid kritiseerides):

Fakt mõnede keelte suuremast või vähemast lähedusest on kaheldamatu, ka akadeemik N. J. Marr pole seda kunagi eitanud. [...]

¹²"Süsteemi" mõiste kohta Marri teooriates vt siin allpool.

Kuidas seda ühtsust aga ajalooliselt selgitada? Komparativistide vastus kõlab nii: kui kahe või enama keele vahel on korrapärased vastavused, siis on need keeled suguluses. “Kahte keelt nimetatakse suguluses olevaks, kui nad mõlemad on sama varem kasutusel olnud keele kahe erineva evolutsiooni tulemus,” kirjutas prantsuse kodanliku lingvistikakoolkonna juht, 1936. aastal surnud A. Meillet (Meillet 1938: 50). Väidetava “suguluse” alusel arvatakse kõik indoeuroopa keeled pärinevat ühest “esivanemast” — “proto-indoeuroopa keelest”. Samamoodi olid soomeugri, türgi, semiidi ja muudel lingvistilistel süsteemidel justkui oma “algkeeled”. “Võrdlev-ajaloolise” meetodi kohaselt rääkisid suhteliselt väikesel territooriumil — “esivanemate kodus” — elanud “proto-inimesed” “protokeeles”. [---] Nende vaadete kohaselt on kogu rahvaste vana- ja kesk-ajalugu üksnes killustumise, lõputu ümberasumise, võõraste territooriumide vallutamise, naaberhõimude ja rahvaste täieliku hävitamise või allaneelamise pidev voog. Märkigem, et Nõukogude ajaloo, arheoloogia, etnograafia ja antropoloogia tänapäevased andmed lükkavad kogu selle skeemi ümber kui teadusevastase, ehkki muidugi ei saa eitada ka minevikus tegelikult aset leidnud killustumise, ümberasumise ja vallutamise juhtumeid (Filin 1950).

Teisest küljest kirjutas ülalnimetatud fennougrist Aleksandr Popov, et Marr oli vastu “formaalsete häälikuvastavuste kuritarvitamisele”, mida võrdlev-ajaloolise keeleteaduse spetsialistid endale lubasid — peamiselt indoeuropeistid, aga ka tema kolleegid fennougristid:

Vaja on puudutada keeleteaduse ajaloolis-võrdleva meetodi küsimust, mida on käsitlenud ka prof. A. Tšikobava. N. J. Marr ei eitanud kunagi selle meetodi põhjendatust. Vastupidi, ta tegi isegi ettepaneku laiendada selle rakendust ja luua erinevate süsteemide võrdlev grammatika. Sellest hoolimata võttis ta korduvalt sõna formaalsete häälikuvastavuste kuritarvitamise vastu mingi ühe keelesüsteemi piires, mida näeme ka praegu välismaa keeleteadlaste seas (eriti indoeuropeistide ja osaliselt fennougristide seas) (1950).

Pöörame tähelepanu sõnale *süsteem*, mida kasutatakse selles kontekstis enesestmõistetava sõna *keelkond* asemel: näib, et isegi Marri ilmsed vastased selles arutelus püüdsid olla ettevaatlikud. Hoolimata nende avalikust erimeelsusest Marriga vältisid

nad ilmseid osutusi võrdlev-ajaloolisele lingvistikale, mille vastaseks Marr oli — nagu eespool märgitud, enne Stalini sekkumist arutellu ei olnud selle tulemus selge. Marri teostes oli sõna *süsteem* sageli *etapi* (keeelise arengu staadiumi) mõiste sünonüüm: kui me räägime eesti keelest, siis ei kuulunud “soome keeled”, mille hulka Marr arvas eesti keele, keelise arengu viimasesse, kõrgeimasse staadiumi. Mitmes teoses eristas Marr erineva arvu keele arengu “perioode”. “Soome keeled” polnud siin “kõige arenenumad”, eelnedes muu hulgas indoeuroopa keeltele. Diskussioonis mainiti seda skeemi juba arutelu avanud Tšikobava artiklis (1950: 4; vt ka Meštšaninov 1950: 4), milles rõhutati, et Marri sõnul keeled, mis eelnesid kõrgemale arengujärgule — sealhulgas “soome-ugri keeled” — peatusid oma arengus (Velmezova 2019b: 85). Sellised kõikumised ja ebamäärasused annavad tunnistust sellest, kui vastuoluline oli Marri “uus õpetus keelest”, mida märgiti ka arutelus — näiteks Meštšaninovi artiklis (1950: 4), kus sellega seoses räägiti “soome-ugri” keelesüsteemist:

Samuti ei anna N. J. Marr vastust, kas ka teised süsteemid¹³ (indoeuroopa, soome-ugri, türki jne) moodustavad igaüks omaette staadiumi? Kui ei, siis miks, ja kui jah, siis millise tunnuse alusel? Kõike öeldut silmas pidades tuleb jõuda järeldusele, et keelte stadiaalne klassifikatsioon ja nende stadiaalse periodiseerimise probleem on endiselt lahendamata. Sellegipoolest puudutab see ainult skeemi ennast, mitte aga [probleemi] peamist sõnastust.

¹³S.t peale “jafeetilise süsteemi”. Oma teadusliku tegevuse eri ajajärgudel liigitas Marr “jafeedi” keelte hulka erinevaid keeli, kuid alati oli nende hulgas tema emakeel — gruusia keel. Alguses moodustasid “jafeetilised keeled” Marri sõnul eraldi keeleperekonna; hiljem hakkas see mõiste osutama keele arengu teatud etapile (või harvem “süsteemile”). Tänapäeva keeleteaduses mõistet “jafeetilised keeled” ei kasutata.

OTSESE SEOSE PUUDUMISEST KEELE ARENGU JA VASTAVA ÜHISKONNA ARENGU VAHEL

Lõpuks mainitakse eesti keelt ka Stalini artiklis, mis tegelikult lõpetas diskussiooni. Lükates ümber Marri arvamuse, et keel on baasi pealisehitus, kirjutas Stalin:

Kellelegi pole saladuseks tõsiasi, et vene keel teenindas niisama hästi vene kapitalismi ja vene kodanlikku kultuuri enne Oktoobri-pööret, kui ta teenindab praegu vene ühiskonna sotsialistlikku korda ja sotsialistlikku kultuuri. Sedasama tuleb ütelda ukraina, valgevene, usbeki, kasahhi, gruusia, armeenia, eesti, läti, leedu, moldaavia, tatari, aserbaidžani, baškiiri, turkmeeni ja teiste nõukogude rahvuste keelte kohta, mis niisama hästi teenindasid nende rahvuste vana, kodanlikku korda, kui nad teenindavad uut, sotsialistlikku korda. Teisiti ei saagi olla (1950a: 644–645).

Nagu võib näha, on eesti keel siin esimene keel Balti nn liiduvabariikide keelte reas (“eesti, läti, leedu”), kohe pärast keeli, mis olid olulised Stalinile: gruusia (tema emakeel) ja armeenia keel.¹⁴

Nagu nägime, tõstavad isegi väga vähesed eesti keele mainimised 1950. aasta keelelise arutelu piires esile Marri teooriate peamisi seisukohti, mida arutelu käigus kritiseeriti, muu hulgas Stalini poolt: tees keele klassilisuse kohta; tees keele kui ühiskonna baasi pealisehituse kohta; keelte sugulussidemete ja keelkondade ning keelerühmade eitamine; Marri kõigi keelte omavahelise võrdluse lubatavus väljaspool tunnustatud teaduslikku meetodikat. Selles mõttes kajastavad isegi vähesed väited eesti keele kohta 1950. aasta keelediskussioonis selle arutelu olemust tervikuna.

¹⁴Gruusia ja armeenia keele niisugusel nimetamisel võib-olla veel üks tahk: Boriss Ilizarov leiab, et 1950. aasta keelearutelu alguse varjatud tõuge oli Stalini — keda iseloomustasid “maskeeritud gruusia šovinism ja mitte vähem varjatud armeeniaavastased meeleolud” (Ilizarov 2012: 367) — vastuseis Marri püüetele luua “uue teadusliku suunana” “armeenia-gruusia filoloogia”, lähendades sel viisil grusiine ja armeenlasi (samas: 51).

Kirjandus

- Alpatov 1991 = Алпатов Владимир М. *История одного мифа: Марр и марризм*. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”
- Ariste, Paul 1949. Akadeemik N. Marr — nõukogude keeleteaduse looja. — *Looming*, nr 10, lk 1256–1260
- Ariste, Paul 1950. Akadeemik Nikolai Marr uue keeleõpetuse loojana ja soome-ugri keelte uurijana. — *Nõukogude Kool*, nr 2, lk 87–95
- Ariste, Paul 2008. *Mälestusi*. Toim. Mart Orav. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts
- Aurox, Sylvain 1989. Introduction. — Aurox Sylvain (éd.). *Histoire des idées linguistiques*. Vol. I–III. Vol. I. Liège: Mardaga, p. 13–55
- Bulakhovskii 1950 = Булаховский Леонид А. На путях материалистического языкознания. — *Правда*, 13.06, № 164, с. 3
- Danilov 1929a = Данилов Георгий К. Марксистский метод в лексикологии. — *Русский язык в советской школе*, № 6, с. 48–62
- Danilov 1929b = Данилов Георгий К. Язык общественного класса. — *Ученые записки Института языка и литературы РАН ИОН*, Т. 3, с. 163–194
- D. B., K. B. 1934 = Д. Б., К. Б. Эстонский язык. — Отто Ю. Шмидт (ред.). *Большая советская энциклопедия* (1 изд.). Т. 64. Москва: ОГИЗ РСФСР, Государственное словарно-энциклопедическое издательство “Советская энциклопедия”, с. 720–721
- Filin 1936 = Филин Федот П. Генетические взаимоотношения русского языка с языками других народностей СССР в работах Н. Я. Марра. — Г. [Джелал] Коркмасов, Иван Мещанинов *et al.* (ред.). *Всесоюзный центральный комитет нового алфавита Н. Я. Марру*. Москва: Власть Советов, с. 111–146
- Filin 1950 = Филин Федот П. Против застоя, за развитие советского языкознания. — *Правда*, 30.05, № 150, с. 3
- Iizarov 2012 = Илизаров Борис С. *Почетный академик Сталин и академик Марр*. Москва: Вече
- Kask, Arnold 1950. Nõukogude keeleteaduse tänapäev. — *Tartu Riiklik Ülikool*, 29.09, nr 28, lk 2

- K u h n, Thomas 2003 (1962). *Teadusrevolutsioonide struktuur*. (Avaldud Eesti raamat.) Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa
- M a r r 1932 = Марр, Николай Я. *К бакинской дискуссии о афетидологии и марксизме*. Баку: Издание АЗГНИИ
- M a r r 1933–1937 = Марр, Николай Я. *Избранные работы*. Т. I–V. Москва—Ленинград: Издательство государственной академии истории материальной культуры (т. I); Государственное социально-экономическое издательство (т. II–V)
- M e i l l e t 1938 = Мейе, Антуан. *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*. Москва—Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство
- M e š t š a n i n o v 1950 = Мещанинов, Иван И. За творческое развитие наследия академика Н. Я. Марра. — *Правда*, 16.05, № 136, с. 3–4
- M o r e t, Sébastien 2005. Marr, Staline et les espérantistes. — Sériot Patrick (éd.). *Un paradigme perdu: la linguistique marriste*. (Cahiers de l'ILSL, N° 20.), p. 199–214
- P o r o v 1950 = Попов, Александр И. Назревшие вопросы советского языкознания. — *Правда*, 30.05, № 150, с. 4
- R a a g, Raimo 2008. *Talurahvakeelest riigikeeleks*. Tartu: AS Atlex
- S i l b e r s t e i n, Leopold 1941. Nikolai Jakovlevištš Marr — Nõukogude Liidu suur keeleteadlane. — *Eesti Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 89–101
- S t a l i n, Jossif 1950a. Marksismist keeleteaduses. — *Looming*, nr 6, lk 643–658
- S t a l i n 1950b = Сталин. Относительно марксизма в языкознании. — *Правда*, 20.06, № 171, с. 3–4
- S t e p a n o v 1971 = Степанов, Юрий С. *Семиотика*. Москва: Наука
- S t e p a n o v 1990a = Степанов, Юрий С. Семантика. — Виктория Н. Ярцева (ред.) *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, с. 438–440
- S t e p a n o v 1990b = Степанов, Юрий С. Семиотика. — Виктория Н. Ярцева (ред.) *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, с. 440–442
- Z v e g i n t s e v 1989 = Звегинцев, Владимир А. Что происходило в советской науке о языке? — *Вестник Академии наук СССР*, № 112, с. 11–28

- T š i k o b a v a 1950 = Чикобава, Арнольд С. О некоторых вопросах советского языкознания. — *Правда*, 9.05, № 129, с. 3–5
- V a l g m a, Johannes 1952. J. V. Stalini keeleteaduslikud tööd eesti keele õpetamise alusena. — *Nõukogude Kool*, nr 1, lk 9–29
- V e l m e z o v a, Ekaterina 2016. The Estonian language as presented in the *Great Soviet Encyclopaedia*: Language descriptions and ideology. — *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, Vol. 64, pp. 181–192
- V e l m e z o v a, Ekaterina 2019a. Another “biosemiotics”? — Ekaterina Velmezova (ed.) Книга о книге: Перечитывая “Структуру и целостность” Патрика Серио / Un livre sur un livre: en relisant “Structure et totalité” de Patrick Sériot. (Epistemologica et historiographica linguistica Lausannensia, N° 1.) Lausanne—Москва: UNIL — Индрик, pp. 191–202
- V e l m e z o v a 2019b = Вельмезова, Екатерина. Эстонский язык глазами создателя “нового учения о языке”. — Морэ Себастьян, Анастасия Форкено де Ля Фортель (ред.) *История лингвистики, история идей*. Москва: ОГИ, с. 82–96
- V i n o g r a d o v 1950 = Виноградов, Виктор В. Развивать советское языкознание на основе марксистско-ленинской теории. — *Правда*, 6.06, № 157, с. 3–4

EKATERINA VELMEZOVA (1973) on lõpetanud Moskva Ülikooli keeleteadlasena 1996. aastal, kaitsnud filosoofiadoktori kraadi 2000 (Venemaa TA), 2005 (Lausanne'i Ülikool) ja 2007 (Toulouse'i Ülikool, habilitatsioon). Töötanud Venemaa Teaduste Akadeemia slavistika instituudis Moskvast 1999–2007, a-st 2000 õpetab Lausanne'i Ülikoolis, a-st 2015 slavistika ja Ida-Euroopa keeleteaduse ajaloo ja epistemoloogia professor. *Akadeemias* on temalt koos Kalevi Kulliga ilmunud artikkel “Teoreetilisest keeleteadusest Eestis, semiootikaga seoses: Kõnelus Haldur Õimuga” (2017, nr 2, lk 212–237) ja “Semiootikast ja vanasõnauuringuist: Kõnelus Arvo Krikmanniga” (2019, nr 5, lk 857–886).

MAANUS MIKKEL. Lossid mere ääres (2021)

TÖÖTAJATE ARENDAMINE JA GRUPIKOOTSING

Selle võimalused ja tulemuslikkus

Kulno Türk, Kaupo Saue

TÖÖTAJATE ARENDAMISE MEETODID JA (GRUPI)KOOTSING

Aastakümneid on organisatsiooni juhtimise ja töötajate tulemuslikkuse kohta tagasiside saamiseks kasutatud hindamis- ja arenguveestlust, millel on olnud erinev sisu, vorm ja sagedus. Inimesed soovivad teada, kas nende pingutusi hinnatakse ja kuidas nende tegevus välja paistab. Juhi vestlused töötajatega võivad olla eri suunitluse ja vormiga, nende eesmärgiks võib olla kas kontrollimine või arendamine, kusjuures juhtimistooria eelistab neist juba aastakümneid arendamise suunda. Viimase kümnendi juhtimiskoolituste tähelepanu keskpunktis ongi olnud teadlike ja praktiliste arendamisoskuste omandamine. Hindamine sisaldab paratamatult ka kontrollielemente, mistõttu soovitatakse hoida hindamisvestlus arenguveestlusest lahus. Enamasti aga kasutatakse neid

Autorite kasutatud ja praktikas rakendatavate ingliskeelsete terminite asemel on avaldamisel eelistatud neile mõistele pakutud eestikeelseid vasteid: *coach* ‘koots’, *coaching* ‘kootsimine, kootsing’ ja *coachee* ‘kootsitav’. Toim.

koos, sest see võimaldab aega kokku hoida. Seetõttu keskendutakse palju minevikule ja negatiivsetele aspektidele, mitte niivõrd võimalustele ja tulevikule.

Vananenud organisatsioonikultuuriga ettevõtetes korraldatakse hindamis- ja arenguevestlusi sageli vaid kord aastas ning ametlikus, mõnikord ka bürokraatlikus vormis, mis ei võimalda keskenduda arengule ega ole seetõttu tõhus. Niisuguse vestluse eesmärk ei ole selge ega võimalda luua usalduslikku suhet töötajaga. Seetõttu on hakatud rakendama muid töötajate arendamise meetodeid, mis võimaldavad seda teha vahetult igapäevatöö käigus. Endel Hango (2017) märgib, et tagasiside peab olema pidev, sest ühekordne tagasiside on nagu ühekordne treening. Seepärast on hakatud kasutama tõhusamaid meetodeid, nagu näiteks mentorlus, kootsing ja grupikootsing.

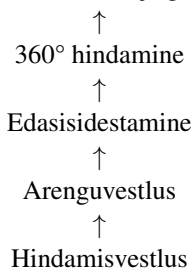
Töötajate tulemuslikkuse kohta saab tagasisidet anda mitmes vormis ja eri sagedusega (vt joonis 1). Noored, sh aastatuhandevahetuse läheduses sündinud Y- ja Z-põlvkonna inimesed, ei ole enam nii kannatlikud ning ootavad vahetut ja kiiret tagasisidet, olles nn *like*-tüüpi tagasiside ootuste ja harjumustega. Kord aastas peetav arenguevestlus ei asenda juhtide igapäevasuhtlust oma töötajatega, mistõttu klassikalisi tagasiside meetodeid on hakatud asendama ja/või toetama pidevalt toimuva mentorluse,¹ kovisiooni² ning individuaal- ja grupikootsinguga. Eestis on grupikootsing võrreldes individuaalkootsinguga veel vähe levinud, kuid ta

¹Mentorlus on suhe, mille käigus mõnes valdkonnas teadlikum ja kogenum inimene aitab ja juhendab algajat või vähem kogenum inimest. Mentoriks võib olla vanem kolleeg või keegi, kellel on vajalikud teadmised, suhted jm. Vastastikune koostöösuhe on ajaliselt raamistatud ja tähendab tavaliselt korrapäraseid silmast silma kohtumisi.

²Kovisioon tähendab sarnast tööd tegevate inimeste rühmaga korrapärase kohtumiste käigus ning kindla meetoodika alusel tehtavat mõne tööjuhtumi või küsimuse ühist süsteemset analüüsi. Kovisioonil on selge rollijaotus (juhendaja, juhtumi esitaja ja rühm), mille liikmed kohti vahetavad. Kovisiooni puhul ei kasutata eksperte ja kõik selles osalejad on võrdsed, mis võimaldab tagada ühise õppimise ja kutsearengu. Rühma kõigi liikmete teadmised, kogemused ja tarkus võimaldab tööjuhtumit sügavamalt mõista ning sobivaid lahendusi leida.

pakub palju võimalusi organisatsiooni ja töötajate arendamisel, mistõttu on kõik sellega seotu väga päevakohane. Välismaistes teadusuuringutes on grupikootsingule sel sajandil pööratud üha rohkem tähelepanu.

Kovisioon, individuaal- ja grupikootsing

Joonis 1. Tagasisidestamise ja arendamise meetodid ning nende areng (alt üles)

Oleme alates 2017. aastast korraldanud ligi viiesaja Eesti spetsialisti ja juhi grupikootsinguid. See võimaldab teha esimesi üldistusi käsitletava meetodi tõhususe kohta, sh eelkõige töötajate arendamise seisukohast lähtudes. Kõigepealt koolitasime nimetatud spetsialiste ja juhte grupikootsingu metoodika rakendamise alal ning palusime seejärel neil endil viia eksperimendi korras läbi samal metoodikal põhinev grupikootsing oma organisatsioonis. Seejärel koostasid spetsialistid ja juhid üksikasjaliku aruande, milles vastasid ka küsimustikule, mis sisaldas skaalaküsimusi etteantud isikuomaduste ja pädevuse kohta ning avatud ehk oma sõnadega vastata vaid küsimusi grupikootsingu mõju kohta töötajatele, sh tööjuhtumi esitajale ja kootsingu juhile. Koroonakriisi tõttu korraldasime kümme kord grupikootsinguseansi ka veebi teel, mille kohta saime positiivset vastukaja. See avab uusi võimalusi grupikootsinguks.

Kuigi kootsing on juba aastakümneid olnud juhtidele trüki sõna ja interneti ning viimasel kümnendil ka praktilise koolituse ja väljaõppena kättesaadav, on see Hany Shoukry ja Elaine Coxi (2018) väitel paljudele endiselt võõras. Selle üheks põhjuseks on eelmise sajandi juhitüübi visa taandumine praktikast.

Autoritaarsetele ja/või enesekesksetele juhtidele tähendaks see ühtlasi suurt pööret mõtlemises ja senistes tõekspidamistes.

Juht on selles protsessis arendaja/koots (Ibarra, Scoular 2019), kes aitab töötajal (kootsitaval) lahti mõtestada probleemi ning jõuda selle selguse ja lahenduseni ise, mitte aga õpetamise kaudu. Rebecca J. Jonesi jt (2016) arvates võimaldab selline lähenemine saada töötajal selgust oma võimekuses. Kootsing võimaldab luua ka usaldusliku töökeskkonna, kus rakendatakse avatud suhtlemisele ja vastastikusele suhestumisele suunatud õppimis- ja juhtimise/eestvedamise stiili (Tompkins 2018). Kootsinguvestluse meetodika meisterlik omandamine vajab pühendumist ja aega ning toimub suures osas vestlusi pidades ja seejärel supervisioonis³ selle üle mõtiskledes. Samas oleme näinud ka juhte, kelle mõtteviis ning sellega seonduv suhtlemis- ja juhtimisstiil on juba loomupäraselt arendav ning vaja on vaid meetodilist tuge, et töötajaid meisterlikult arendada.

KOOTSINGU SISU JA INDIVIDUAALKOOTSING

Individuaalkootsingu põhielemente kasutatakse ka grupikootsingu. Eestis on kootsing on just praegu tõusmas üheks enam levinud meetodiks töötajate arendamisel. Selle põhisisuks on kootsinguvestluste pidamine ja iseseisvat mõtlemist virgutavate küsimuste esitamine, et töötajal tekiks uusi mõtteid ning et ta ise leiaks lahendusi oma tööküsimustele. Juhipoolne aktiivne kuulamine ning loovuse ja aramusvabaduse väärtustamine on võrreldes varasemate meetoditega võimaldanud järjekindlalt, teadlikult ja tõhusalt avaneda töötajate arenguvõimel. Kootsingu põhiideed

³Supervisioon on nõustamisprotsess kliendi, grupi või meeskonna kutsetegevuse süsteemseks peegeldamiseks, õppimiseks ja arenguks. Superviisori ehk töö nõustaja ülesandeks on toetada vestluse, edasivii-vate küsimuste ja muude meetodite abil supervisiooni ehk kliendi teise tegevuse refleksiooni ning hõlbustada igakülgset õppimist. Grupisupervisiooni käigus vahetavad kolleegid kogemusi ja õpivad üksteiselt, mille tulemusena tehakse oma tööd nutikamalt, väiksema stressiga ja välditakse läbipõlemist.

ulatuvad aastakümnete taha ning neid on arendavad juhid vaistlikult rakendanud juba ammu. Kuigi paljud Eesti juhid on kootsinguga kokku puutunud, pole üle poole neist seda meetodit praktikas veel kasutanud või ei pea seda vajalikuks (Samel 2018). Ühe põhjusena tuuakse välja kootsingu ajamahukus, mis aga ei pea paika. Meisterlik arendav vestlus võib võtta mõnikord vaid kümme minutit ning selle tulemusena suurenev töötajate iseseisvus vabastab vahetu juhi aega tulevikus.

Kootsingul on sarnasusi ja erinevusi mentorlusega. Kui viimane põhineb nõustamisel valdkonna või ameti kogenud praktiku poolt, siis koots ei pea olema vastava eriala ekspert. Koots erineb mentorist selle poolest, et ta loob kootsitavale konteksti vastuse leidmiseks tolle enda seest. Kootsing väärtustab inimest, sest usub tema võimetesse ja nende avanemisse ning aitab seeläbi tal endal lahendusi leida. Enda tehtud otsus on inimesele ühtlasi südamelähedasem ja selle täideviimine kiirem ning tulemuslikum.

Kootsi oluliseks pädevuseks on aktiivse kuulamise oskus, mis on teadmise tasandil mõistetav, kuid pole oskusena sugugi kergesti omandatav ning vajab harjutamist. Seda on Eesti juhtidele õpetatud juba 1980. aastatest peale Jaak Leimanni ning Henn Mikkini koolitustel ja suhtlemistreeningutel. Kuulamine on juhi oluline tööriist, et mõista oma kolleege, mis võimaldab vähendada organisatsiooni hierarhiast ja teenistusalluvusest tulenevate ametlike suhete negatiivset mõju ühistarkusele ja töötajate sisetamisele motivatsioonile. Sageli õigustatakse partneri mittekuulamist ajapuudusega. Mõtteviis “ma tean niigi, mida sa mõtled ja ütled, seega hoiame aega kokku” töötab kuulamise vastu. Paljud juhid oskavad väga hästi oma otsuseid õigustada ja neid loominguiliselt põhjendada, kuid on üsna kehakesed teiste arvamuste mõistmisel ja vastuvõetavaks tunnistamisel. Kõik see viib ühe ja ainsa tõe tunnistamiseni, mis on sel juhul enamasti juhi tõe ilma teiste arvamusteta.

Eesti juhtimiskonsultandid on kirjeldatud probleemidele juba hulk aastaid tähelepanu juhtinud ning rõhutanud järgmisi põhimõtteid (Gorobinski 2017; Peets 2017; Vahtrus 2018; Saue 2017; Türk, Saue 2019):

- õpi kuulama, muidu on kaks rääkijat ja kaks tõde;
- partnerit on vaja nii kuulda kui ka kuulata;
- väldi eelarvamusi ja emotsioone;
- keskendu uue, ühise ja parema lahenduse leidmisele;
- küsi nõu ja väldi lahenduste pakkumist;
- ole empaatiline, mõista partnerit ning toeta tema iseseisvat mõtlemist ja otsustamist.

Ka Eesti organisatsioonides korraldatud uuringute (Eesti... 2011, 2015) tulemustest selgus, et töötajate arendamisel on positiivsed muudatused visad tulema. Meie viimaste aastate uuringud kinnitavad, et kuigi suurtes organisatsioonides juba rakendatakse kootsingul põhinevat töötajate arendamist, vajab see mikro- ja väikeettevõtetes enamasti veel avastamist ja juurutamist.

Kootsing virgutab inimest oma isiklikku ja ametialast võimekust suurendama nii palju kui võimalik ning aitab murda vananenud mõtteviisi ja sellest vabaneda: pean ise üksi hakkama saama; pean varjama oma nõrkusi ja puudusi; küsimine näitab rumalust, jt (Lancer, Eatough 2018). Kootsing aitab suurendada eneseteadlikkust, enesekindlust ja julgust avada ennast teistele, tunnistada oma inimlikkust ja ebatäiuslikkust, taluda haavatavust jne. Tennisetreener W. Timothy Gallwey, keda peetakse kootsingu üheks teerajajaks, väitis juba 1974. aastal, et “vastane pole teisel pool võrku, vaid asub sinu peas” (tsit. Whitmore 2017: 11). Charles B. Handy (2000: 67–68) on kirjutanud, et “ilma ühegi plekita mees ei ole mitte üksnes läbinisti hall kuju, vaid ka keegi, kes pole terve oma elu jooksul suurt midagi õppinud [...] vead on see, millest me õpime”. Kootsingu abil aitame inimestel leida tee oma võimete avamiseks ning arendada ennast kompleksivalt uutes olukordades, tunnistades oma puudusi ning kartmata teha vigu.

Katharina Ebneri jt (2017) arvates võimaldab kootsing tõsta töötajate enesejuhtimise oskust (*self-management*) ja enesetõhusust (*self-efficacy*), mis John Whitmore'i (2017) hinnangul tagab eneseteadlikkuse (*self-awareness*), enesekindluse (*self-confidence*) ja vastutustunde suurenemise. Eneseteadlikkusega

kaasneb oma tugevustel põhineva juhtimis- ja tööstiili kujundamine, mis on ehtsa eestvedamise aluseks (vt Avolio jt 2009) ja enesetõhususe eelduseks. Ka Stephen R. Covey (2010) rõhutab nii enese kui ka teiste arendamist, sh eelkõige neis tegevustes, kus on sinu ja teiste eeldused — “leia oma hääl (kutsumus) ja inspireeri teisi leidma oma”. Suur osa inimesi on milleski andekad, mõttekas on tegelda just selle omaduse arendamisega ja nii ennast teostada.

Töötajate enesekindluse ja eneseusu tugevdamine eeldab esmalt enda ebatäiuslikkuse tunnistamist (“ma ei pea olema ideaalne”), mis tagab vabanemise ja julguse olla ise. Vabad inimesed on loovamad ja enesekindlamad ega karda eksida. Samuti pole oluline kõigile meeldida, peaasi et keerukale probleemile üheskoos lahenduse otsimisest kasu oleks.

Kootsingu rakendamiseks organisatsioonis ja kootsingukultuuri juurutamiseks on esmalt vaja võimaldada juhtidel kogeda kootsingu kasulikkust. Üheks võimaluseks on individuaalkootsingu kõrval ka grupikootsing, mille käigus saab lahendada päevakorral olevaid tööküsimusi, millega nagunii tegelema peab. Kootsimise põhialused ja metoodika sarnanevad eestvedamise põhimõtetega, mis väärtustavad avatust, kaasatust, koostööd ja huvi leida ühiselt vastuseid küsimustele ja probleemidele. Veenmine, rääkimata korraldustest, ei toimi sedavõrd tõhusalt kui töötaja enda leitud lahendused, millele juht saab kaasa aidata.

Kõige tõhusam veenja on inimene ise — seega jätame (enese)veenmise ja motiveerimise tema enda hooleks (Wilcox jt 2017). Nõustudes töötaja vabadusega teha midagi omamoodi õigesti, võimaldab hea kootsinguvestlus tal ennast palju kiiremini muuta ning oma vanu harjumusi ja hirme ületada. “Arenda ennast! Küll jõuad!” jms väljendid tekitavad trotsi ja vastumeelsust. Pole vaja tunda huvi, kui raske on midagi teha, vaid küsida näiteks “Milliseid võimalusi sa näed selle tegemiseks?” või “Kuidas sa seda võiksid teha?”. Kuigi aktiivne kuulamine ja kootsingu küsimused pole keerukad, on vähe inimesi, kes küsivad küsimusi teadlikult ja eesmärgipäraselt — see pealtnäha lihtne oskus nõuab harjutamist, enne kui meistriks saadakse. Küsimuste mõjujõud

avaldub vestluse konteksti tajumises, oskuses esitada õige küsimus õiges kohas, õigel ajal ja õigel viisil.

GRUPIKOOTSING JA SELLE VORMID

Individuaalkoostingu kõrval on organisatsioonides hakatud kasutama ka korrapäraselt toimuvaid grupikoostingu seansse, mille käigus arutatakse läbi tööjuhtumid ja otsitakse neile lahendusi. Individuaalkoostinguga võrreldes on grupikoostingu eelis selles, et see võimaldab korraldada erinevate vaatenurkade arutelu, jagada teadmisi, kogemusi ja ülesandeid grupi liikmete vahel ning tagada püstitatud eesmärgi kiire ja põhjendatud lahendamise (Ostrowski 2018).

Bev Flückigeri jt (2017) hinnangul on koosting tõhus nii indiviidi kui grupi tasandil: esimesel juhul arendatakse eelkõige töötaja pädevust, grupikoostingu kaudu aga töötajate võimekust täita uusi ülesandeid ja rolle ning arendatakse organisatsiooni tervikuna. Erinevate vaatenurkade käsitlemine grupikoostingu käigus aitab Kristina Gyllensteni jt (2020) hinnangul tagada ühtlasi töötajate eneseteadlikkuse kasvu ning võimaldab täita ka muid individuaalkoostingu ülesandeid. Eli Fumoto (2016) arvates on grupikoosting väga sobiv meetod töötaja arenguvõime selgitamiseks ning tema eneseteostuse ja loovuse arendamiseks; teiste kuulamine ja nende mõtete väärtustamine võimaldab kahandada ka grupiliikmete erisusi. Grupikoostingu suurimaks väärtuseks on aga arupidamine tegelike tööjuhtumite ja -probleemide üle ning nende jaoks ühisel tarkusel põhinevate parimate lahenduste väljatöötamine, mille tulemusena suureneb töö tulemuslikkus.

Teadlaste hulgas puudub ühtne arusaam sellest, mis kuulub grupikoostingu juurde ning mille alusel peaks seda eristama teistest grupiaruteludest, koosolekutest jne. Grupikoostingut kasutatakse eri vormides, olenevalt selle eesmärgist ja osalejate vajadustest. Käesolevas artiklis käsitletava grupikoostingu vorm on välja kasvanud kovisioonist ja koostingust, mis on ühendatud tervikuks ja viiakse läbi grupis. Grupikoosting erineb kovisioonist selle poolest, et sisaldab koostinguküsimusi tööjuhtumi esitajale, kes on koostitava rollis. Selle eesmärgiks on aidata tööjuhtu-

mi esitajal mõista olukorda selgemalt ja süsteemsemalt ning leida esmalt ise lahendusi oma tööjuhtumile. Kootsinguküsimuste lisamine kovisioonile on võimaldanud välja töötada palju tõhusama töötajate arendamise metoodika — grupikootsingu metoodika (Fumoto 2016; O'Connor jt 2017). Ka Eesti organisatsioonis on hakatud rakendama grupikootsingu, kuigi seda tuntakse ja rakendatakse individuaalkootsingust palju vähem (Peets 2017; Saue, Türk 2019; Türk, Saue 2019).

Anthony M. Granti (2017) hinnangul on (grupi)kootsing läbinud sel sajandil organisatsiooni juhtimisel kolm etappi. Kui algselt kasutati seda probleemsete töötajate tulemuslikkuse tõstmiseks ning veidi hiljem muudatustega toimetulekuks, siis viimasel kümnendil keskendutakse töötaja mõtteviisi mõjutamisele ja käitumise kujundamisele organisatsiooni eesmärkide saavutamise nimel. Grupikootsingu on võimalik rakendada kõigi töötajate, sh juhtide arendamiseks, aidates neil oma võimeid avastada ning andeid ja oskusi arendada. Grupikootsing on suunatud tulevikku ning aitab organisatsioonikultuuris tugevdada koostöö ja arendamisega seotud väärtusi. Samuti võimaldab see meetod vältida oma töömuredega üksi jäämist, mis ohustab eelkõige introvertseid isikuid. Ka tippjuhid kurdavad mõnikord, et nad on üksi ja vajavad pädevat tagasisidet, seda eriti pidevate muudatuste ajal, ning on tõmbetuultes nii alt kui ülalt. Grupikootsing aitab sellest murest vabaneda, olles samal ajal ühtlasi kiire meetod mingi probleemi mitmekülgselt aruteluks ja lahendamiseks.

Grupikootsingul on mitu vormi. Meie käsitleme ja rakendame sellist, kus tööjuhtumi lahendamise käigus aidatakse tööjuhtumi esitajal leida vastuseid oma probleemidele. Grupikootsingu seansse võib läbi viia kas väljastpoolt organisatsiooni kutsutud koots või ka organisatsiooni oma töötaja, kes on omandanud vajalikud oskused. Niisuguseid grupikootsingu vorme nimetatakse organisatsiooniväliseks ja -siseseks grupikootsinguks (Glover, Furnham 2016). Kootsi rolli täites saab töötaja arendada endas nii kootsi kui ka grupiprotsessi juhtimise oskusi üldisemalt. Grupikootsingu juhi ja tööjuhtumi esitaja rolle täidavad grupi liikmed kordamööda, mis võimaldab juurutada sellist organisatsioonikultuuri, kus grupiliikmed saavad vastastikku üksteist kootsida.

Grupikootsingu üheks vormiks on tiimikootsing (*team coaching*), milles osalevad üksteist hästi tundvad ja ühes meeskonnas töötavad inimesed, kellel on ühine eesmärk ja töökorraldus eesmärgi saavutamiseks (Thornton 2016; Maseko jt 2019). Peamiselt on tähelepanu keskmes meeskonna praegune olukord *A*, mille meeskond välja selgitab, ning olukord *B*, kuhu soovitakse jõuda mingi aja pärast. Mõlemad olukorrad tunnetatakse ja töötatakse põhjalikult läbi, tehes selgeks, milline soovitakse olla ning millist mõju ja tulemuslikkust nii organisatsioonis kui ka üldisemalt saavutada. Koots aitab meeskonnal olukorda hinnata arenguprotsessi algul, keskel ja lõpus. Tiimikootsingu käigus käsitletakse tavaliselt järgmisi teemasid (Vesso, Saue 2008):

- arengukava väljatöötamine, et jõuda punktist *A* punkti *B*;
- koostööpõhimõtete ja suhtlemistavade paikanemine ning nende järgimise harjutamine;
- üksteise tundmaõppimine ja erinevuste tunnistamine ning uute koostööoskuste omandamine;
- vastastikuste suhete kvaliteedi tõstmine ja süvendamine ning toetuse küsimise ja jagamise oskuste arendamine;
- süsteemiteadlikkuse arendamine ning meeskonna kui süsteemi sügavam tajumine ja selle seaduspärasuste mõistmine;
- oma mõju märkamine terviksüsteemile ning koostöö inspireeriv motiveerimine;
- arengukava täitmise pidev seiramine ning lubaduste ja seni tehtu ülevaatamine;
- arengukava järkude elluviimise hindamine ja edukuse tähistamine;
- meeskonnavaimu tugevdamine ning oma sisemiste võimaluste ja võimete tõhusam avamine ja rakendamine.

Tiimikootsingul on samuti palju vorme, mis sõltuvad kootsi väljaõppest ja kogemusest ning mille puhul on tähelepanu keskpunktis enamasti ühiste eesmärkide väljatöötamine ja mõtestamine, vajaliku tegevuse kindlaksmääramine ja rollide jagamine ning teostuse süsteemne ülevaatamine. See võimaldab anda

meeskonnale uue hingamise ja avada selle võimeid uutest külgedest. Tiimikootsingul on võrreldes grupikootsinguga ka mõni piirang. Tööjuhtumi esitaja püstitatav küsimus ei tohiks olla seotud meeskonna liikmetega ning soovitatav oleks, et käsitletav probleem oleks tekkinud väljaspool meeskonda (näiteks koostöökliendi, tarnija või partneriga). Tiimikootsing on meeskonna kui terviku eesmärgile suunatud arendusprotsess, mille käigus on samuti võimalik tegelda tiimiliikmete tööprobleemidega allpool käsitletud meetodil.

Iga meeskond on grupp, kuid grupp ei pruugi olla meeskond. Gruppe on võimalik kujundada väga erinevatest töötajatest, sh võib neisse kaasata koostööpartnereid. Grupikootsingul osalejad võivad olla kaasatud eri allüksustest ja juhtimistasanditelt ning seda on võimalik kasutada ka organisatsiooni juhtkonna arendamisel. Grupp võib koosneda näiteks eri osakondade töötajatest, kelle jõupingutusi ühendades võidakse välja töötada ainulaadseid tööjuhtumite lahendusi ja tekitada sünergiat. Grupikootsingu eripäraks võib olla osalejate suurem mitmekesisus ja sellele vastav laiem kogemuste ja vaatenurkade hulk, millel on palju häid külgi.

Töötajad soovivad ennast arendada tingimustes, kus nad saavad ise leida selleks võimalusi ja vahendeid. Seda pakuvadki neile kootsing ja grupikootsing oma eri vormides (Longenecker, Fink 2017; Maandi 2018). Grupikootsing eeldab vastastikust aktiivset kuulamist, usaldust, empaatiat ning julgustab vastutust võtma oma töö tulemuslikkuse suurendamise eest. See võimaldab tööjuhtumi esitajal süsteemselt mõista käsitletavat probleemi, grupiliikmete esitatavate kootsinguküsimuste abil iseseisvalt olukorda süveneda ning uusi ja tõhusaid tegutsemisvõimalusi näha. Selle tulemusena areneb ametialane pädevus, mis omakorda suurendab enesekindlust ja töörõõmu. Leides ise tööjuhtumile grupiliikmete arendavate küsimuste abil lahenduse, on selle elluviiminegi märksa kiirem ja tulemuslikum.

Meie uuringutest selgus, et enamik käsitletud juhte tahavad olla arendavad juhid, kuid ligi pooled neist ei korralda oma töötajatega korrapäraseid arenguvestlusi, rääkimata (grupi)kootsingust. Kuigi juhid mõistavad, et töötajate arendamine on vajalik

ja aitab tõsta töö tulemuslikkust, jääb see väheeks ebapiisava pädevuse ja igapäevaste kiiret lahendamist nõudvate tööprobleemide tõttu. Probleemide lahendamiseks tuleks aga just kasutada töötajaid kaasavat ja arendavat grupikootsingu metoodikat, võimaldades tööjuhtumi lahendamise käigus areneda kõigil töötajatel. Grupikootsingu põhitõdede omandamine ei nõua kogenud juhtidelt palju aega ning enda arendamine selles valdkonnas töö käigus koos kogenud kootsi või superviisori toega on neile ka palju vastuvõetavam. Esimest korda (grupi)kootsinguga kokku puutuvatel inimestel võib olla keeruline järgida vastavat metoodikat, aga kasulikkuse kogemus tekitab motivatsiooni seda ka ise oma organisatsioonis rakendada. Meie uuringu käigus kogutud andmete järgi on grupikootsingu meetodiga praktikas kokku puutunud ainult 5% juhte ja spetsialiste (ligi 500 valimis olnud juhi hulgast).

GRUPIKOOTSINGU METOODIKA

Grupikootsing on töötajate osalusel läbi viidav ja kindlale metoodikale tuginev tööjuhtumi struktureeritud arutelu, mille käigus nii kootsitav (tööjuhtumi esitaja) kui ka grupp õpivad intensiivselt. Grupi sobivaim suurus on 5–10 inimest, mis võimaldab aktiivselt kaasata kõiki grupi liikmeid ning luua sünergiat. Grupikootsingu meetodit on võimalik rakendada igas organisatsioonis, sh mikroettevõttes (vt Peets 2017). Igas organisatsioonis on võimalik luua aruteluring, väga väikeses organisatsioonis on mõttekas aga kaasata ka kliente ja partnereid, kelle kaasabil saab oma ideid ja tegevust analüüsida. Muidugi on klientide ja partnerite kaasamine aruteludesse otstarbekas ka suurtes organisatsioonides. Grupikootsingu metoodika põhimõtetel on ühtlasi suunav ja distsiplineeriv mõju tavapäraste koosolekute kavandamisel ja korraldamisel ning näiteks ka (era)elulistes tegevustes.

Grupikootsing eeldab, et selle juht (läävivijja) loob usaldusliku, toetava ja konstruktiivse arutelukeskkonna, mis motiveerib grupi liikmeid heasoovlikult oma panust andma, kokkulepetest kinni pidama ja oma loovust vabastama. Grupikootsingu juht peab valdama selle metoodikat ning olema soovitatavalt autori-

teetne isik, kes suudab protsessi juhtida, ning nagu Eli Fumoto (2016) ütleb, “olema energia koreograafiks, kes suudab luua mõnusa õhkkonna”. Konstruktiivse tööõhkkonna tagamine eeldab, et välditakse teemast kõrvalekalandumist, tagatakse osalejate võrdsus ning välditakse töötajate ametihierarhiat, hinnanguid ja konkurentsi. Samas on vaja kindlustada tööjuhtumi põhjalik ja igakülgne analüüs, vältides isiklikke ehk isikustatud hinnanguid.

Grupikootsingu metoodika seisneb arendavate ja iseseisvat mõtlemist ergutavate küsimuste esitamises tööjuhtumi esitajale grupi liikmete poolt. See võimaldab tööjuhtumisse süveneda ning välja tulla millegi uuega. Kootsinguküsimused tööjuhtumi esitajale peaksid olema edasiviivad, s.t inspireerima tööjuhtumi esitajat mõistma olukorda süsteemselt, mis võimaldab tal liikuda temale endale sobivate lahenduste leidmise poole. See suurendab töötaja tegutsemistahet, energiat ja enesekindlust ning arendab tema isikupäraseid võimeid. Tööjuhtumi analüüs võimaldab suurendada enesekindlust tööprobleemidega toimetulekuks, sh mõista seda, et keegi pole oma probleemiga erandlik ega üksi. Ühisanalüüs mõjub tervendavalt ning annab tuge ja oskusi keerukate olukordade lahendamiseks kõigile osalejatele. Arutelu käigus tekkiv sünergia võimaldab ka teistel osalejatel õppida, areneda ning luua paremad eeldused tõhusaks koostööks — grupikootsing on õppimise keskkond kogu grupile.

Grupikootsingu põhiideeks on üksteise kuulamine ning pingevaba, usalduslik ja põhjalik arutelu, mis aitab tagada juhtide ja töötajate vastastikuse sidususe ja haaratuse. Grupiliikme kuulamine ja mõistmine võimaldab siduda töötajate huvisid ja väärtusi organisatsiooni visiooni ja eesmärkidega. Hoolimata sellest, et kuulamise vajalikkust üldiselt siiski tunnistatakse, eksitakse ikkagi selle põhimõtte vastu. Grupikootsingu lisandväärtuseks on ka kuulamistreening, mis sisaldab tähelepanu keskendamist kolleegidele ja süvenenud kuulamist ilma oma kontrollimatute sõnavõttudeta. Oma arusaamade ja taipamiste jagamise koht on kootsingu refleksioonijärgus.

Vahet tuleb teha ka kuulamisel ja kuulmisel. Esimene on olemuselt aktiivne, milleks on kohane ka märkmete tegemine. Grupikootsing aitab parandada kuulamisoskust, sest selle käigus pa-

raneb eneseregulatsioon ja oma arvamust jagatakse teadlikult, sh õigel ajal ja viisil. Uuringud näitavad, et oma mõtete teadlik esitamine ja teiste kuulamine võimaldab saada nii tööjuhtumile kui ka oma probleemidele vastukaja, arendada ja ühtlustada oma eripäraseid võimeid ja oskusi ning suurendada enesekindlust (Fumoto 2016), vähendades hirme ja stressi (Ebner jt 2017). Selle tagamiseks tuleb lähtuda grupikootsingu struktuurist, lubades samas loovaid erisusi, kui need teenivad tööjuhtumi analüüsi ja kootsingu terviklikkuse eesmärki.

Tegelikus tööelus võib olla keeruline vältida autoriteetide domineerimist ehk olukordi, kus lahendused tulevad ilma piisava süvenemiseta ning peamiselt aktiivsematelt kolleegidelt ja/või juhtidelt. Seetõttu oleneb kootsingu põhimõtete rakendamisel palju juhist, kes saab olla nakatavaks eeskujuks uute väärtuste ja kultuuri juurutamisel. Selleks peavad autoriteetid ennast tagasi hoidma ja esitama oma arvamusi võrdväärselt teistega ning soovitatavalt siis, kui teised on juba oma mõtteid väljendanud. See aitab vältida ka kogemuse lõksu, kuhu juhid võivad sageli takerduda. See, mis tagas tulemuslikkuse varem, ei pruugi sobida praegu.

Grupikootsingu metoodikaid on mitu. Meie oma toetub koviisiooni baasudelile ja GROW-mudelile (Whitmore 2009, 2017), mis koosneb järgmistest osistest: eesmärk, tegelikkus, võimalused, tegevuskava ja tahe. Saul W. Brown ja Anthony M. Grant (2010) arendasid GROW edasi GROUP-mudeliks, mille piires jagasid tegevuskava etapi kaheks: a) teiste mõistmine ja b) teostamine. Bev Flückigeri jt (2017) väljatöötatud PROFLEC-metoodika koosneb järgmistest etappidest:

- probleemi tutvustamine kootsitava poolt;
- selgitavate küsimuste esitamine kootsitavale;
- probleemi arutamine grupiliikmete poolt;
- kootsitava vastused grupiliikmete arutlusele;
- kootsitava kokkuvõtte grupikootsingust ning tegevusplaani koostamine ja esitamine probleemi lahendamiseks.

Ozgur Demirtas ja Mustava Karaca (2020) toovad välja GRROWS-mudeli, kus kahe R-i kaudu esitatakse kootsipoolne

tegelik pilt olukorrast ja töötaja reaktsioon olukorrale, S-i abil rõhutatakse aga toetust kootsitava tegevusplaanile.

Oleme oma grupikootsingu metoodika väljatöötamisel lähtunud John Whitmore'i (2017) ning Bev Flückigeri jt (2017) kontseptsioonidest ning oma varasemast kogemustest kovisiooni läbiviimisel. Täiendasime kovisiooni mudelit kootsinguküsimuste etapiga (kõigi grupiliikmete esitatavate küsimustega), mis võimaldab tööjuhtumi arutelu käigus kootsitaval sügavamalt ja tulemuslikumalt endaga tööd teha, leida iseseisvalt lahendusi, võtta vastutust nende rakendamise eest ja suurendada enesekindlust.

2017. aastast peale rakendame seitsmeetapilist metoodikat:

1. Tööjuhtumi tutvustamine tööjuhtumi esitaja (kootsitava) poolt.
2. Täpsustavate küsimuste esitamine tööjuhtumi esitajale.
3. Tööjuhtumi arutelu selle parema mõistmise eesmärgil (tööjuhtumi esitaja eemaldub, kuid kuulab arutelu; arutelu käigus oma lahendusi veel ei pakuta).
4. Kootsinguküsimuste kirjalik ja suuline esitamine tööjuhtumi esitajale, et aidata tal juhtumile ise lahendusi leida.
5. Lahenduste väljatöötamine ning kirjalik ja suuline esitamine kõigepealt tööjuhtumi esitaja ja seejärel grupiliikmete poolt.
6. Tööjuhtumi lahenduste süntees ja tööjuhtumi esitaja lõplik plaan juhtumi lahendamiseks.
7. Grupikootsingu osaliste lõpuring: mida iga osaleja sellest õppis ja kuidas jätkame tulevikus.

2019. aastal arendasime oma metoodikat edasi, täpsustades GROW-mudelist lähtudes kootsinguküsimuste etappi, mis võimaldab kootsinguküsimusi süsteemselt esitada. Grupikootsingu etapiline rakendamine ei tohi olla jäik ning etappide piires võib teha mööndusi, kui sellest on kasu tööjuhtumi lahendamisele ja positiivse õhkkonna loomisele grupis. Sama soovitab järgida ka näiteks James Flaherty (2010), kes väidab, et kootsing on nagu džäss ja selle rakendamine eeldab paindlikkust. Grupikootsingu juures on paindlikkus veelgi olulisem, sest grupi puhul on määramatus suur, mistõttu on vaja rohkem improviseerida, et hoida

üleval grupi energiat ja loovust. Grupikootsingu vaba vormi olulisust märgivad ka Carlin A. Nguyen jt (2019), kes rõhutavad ühtlasi meeldiva ja omaette olemist võimaldava keskkonna olulisust grupikootsingu läbiviimisel.

Oleme 2020. aasta eriolukorra ajal katsetanud grupikootsingu läbiviimist ka veebikeskkonnas, sh nii Big Blue Buttoni (BBB) kui ka Zoomi platvormil, ning saanud häid tulemusi. Ka Simmy Grover ja Adrian Furnham (2016) on edukalt rakendatud kootsingut virtuaalse suhtluse teel, sh nii indiviidi kui ka grupi ja meeskonna tasandil. Meie kasutatav BBB-platvorm võimaldab mõningaid grupikootsingu etappe visuaalselt isegi paremini läbi viia kui vahetu kohtumine. Näiteks on võimalik igal osalejal küsimusi ja tööjuhtumi lahendusi veebis ühtlasi kirjalikult esitada, mis muudab arvamuste esitamise kõigile nähtavamaks. Andsime aega oma arvamuste sõnastamiseks ja palusime siis need saata korraga BBB-vastavasse segmenti, kus arvamused olid kõigile nähtavad. See võimaldas esitada isiklikumaid ja teiste poolt vähem mõjutatud arvamusi ning suurendas grupikootsingus osalejate tähelepanu ja pühendumust arutelule.

Veebi kaudu läbiviidud grupikootsingu kohta avaldatud arvamustest saab järeldada, et

- veebipõhise grupikootsingu käigus muutusid töötajad üksteise arvamuste suhtes üllatavalt avatuks ning võimalik oli selgelt tunda positiivset õhkkonda;
- oma mõtete kirjapanemine ja kõigile avalikustamine veebis andis uut hoogu ideede pakkumiseks;
- osalejad tundsid ennast hästi, julgesid ennast avada ja soovisid tööjuhtumit lahendada, ka tagasihoidlikumad töötajad avaldasid arvamusi ja olid oma panuse üle uhked;
- tööjuhtumi esitaja julges oma muresid teistega jagada, mis võimaldas saada uusi ideid ja kindlustunnet oma ideedele;
- veebipõhine grupikootsing võimaldab üllatavalt sisukalt ja kolleegide kaasavalt käsitleda ka keerulist probleemi, mis vahetu suhtlemise puhul oleks ehk raskemgi.

Grupikootsingu meetod on osutunud organisatsiooni juhtidele meelepäraseks, sest võimaldab peale päevakorral oleva tööjuhumi arutelu ja lahendamise arendada ka töötajaid. Grupikootsingu struktuuri paindlik järgimine võimaldab ühtlasi tööjuhtumi arutelu aega säästes läbi viia ning vältida kõrvalekaldumist teemast, mõne grupiliikme domineerimist, ennatlike lahenduste pakkumist jms. Manfred F. R. Kets de Vriez (2014) rõhutab, et võrdsete võimaluste tagamine grupiliikmetele arvamuste avaldamiseks aitab luua seoseid töötajate isiklike läbielamiste, arvamuste ja ettepanekute vahel ning arendada töötajate emotsionaalset ja sotsiaalset intelligentsust. Grupikootsingu metoodika aitab ka vähekoogenud protsessijuhil kootsingu juhtimisega hakkama saada, samm-sammult ennast koos teistega arendada ning omandada kootsiva eestvedamise võtteid. Ka Christian Brandmo jt (2019) arvates võimaldab grupikootsing arendada eestvedamise ja juhiks olemise pädevust, võimaldades juhil arendada oma sotsiaalset ja emotsionaalset võimekust.

Grupikootsingu meetod ei eelda aastatepikkusi õpinguid, vaid peale esmateadmiste ja oskuste saamist on võimalik seda organisatsioonis kasutama hakata praktiliste probleemide aruteluks ja lahendamiseks. See võimaldab meetodit omandada järk-järgult koostöös grupiga praktilise töö käigus. Isetegemine ja katsetamine on ka loovate juhtide sagedaseks arengustiimuliks ning enamasti piisab viiest kuni kümnest seansist, et omandada metoodika põhimõtted ja -oskused. Kasuks tuleb, kui seda meetodit aegajalt kogenud kootsi juhendamisel uuesti läbi teha. See võimaldab omandada grupikootsingu nüansse ning rakendada loovalt olukordadele vastavaid erisusi, teisendades teadlikult ja põhjendatult standardmetoodikat. Koots aitab teadvustada edasiviivat tegevust ja sekkumist, pakkuda välja uusi ideid ja võtteid grupikootsingu läbiviimiseks ja improviseerimiseks, vältides samas põhimõttelisi vigu grupikootsingu käigus.

Kootsiv juht suudab luua tingimused vastastikuseks lugupidamiseks ja toetuseks, juurutada olulise väärtusena üksteise kuulamist ning vältida olukordi, kus on ainult rääkijad ja neist igäühel oma tõde. Tõhus juht hoidub ise lahenduste pakkumisest ja suunab grupi arutelu nii, et lahenduse leiaks selle probleemi omanik

ja tegelik lahendaja. Niisugune juht ei taotle tõe monopoli ka siis, kui teab enda arvates õiget lahendust. Ta esitab töötajale arendavaid küsimusi, nagu “Mida arvad?”, “Milliseid võimalusi näed?”, “Mida pakud?”, ning annab esmalt võimaluse töötajatele lahenduste pakkumiseks, olles “otsustamise kütuseks”.

Meie korraldatud ligi 500 Eesti spetsialisti ja juhi grupikootingu koolituse käigus saadud tagasiside aastatel 2017–2020 võimaldab teha järgmisi üldistusi.

Grupikootingu seanssidel osalenud juhid ja spetsialistid andsid meie metoodikale ja selle käigus saavutatud isiklikule arengule kõrge hinnangu. Osalejad märkisid, et grupikooting inspireerib tööjuhtumi esitajat olukorda süsteemselt ja sügavalt mõistma ning ka selle lahendamise eest vastutust võtma. Põhiliselt arvati, et kootinguküsimused võimaldasid oluliselt suurendada töötajate julgust, enesekindlust, loovust jm. Grupikootingu väljaõpe on muutunud populaarsemaks ning sageli korraldatakse neid ettevõttes, näiteks viis väljaõppepäeva poole aasta jooksul, mis annab osalejatele juba vajaliku enesekindluse ja oskused, et neid iseseisvalt koos loova lähenemisega rakendada.

GRUPIKOOTSINGU RAKENDAMISE ERIPÄRAD JA TULEMUSED

Kui kovisioonialaseid uuringuid kohtab teaduskirjanduses harva, siis grupikootingut käsitlevaid teadustöid on avaldatud möödunud kümnendil juba paljudes mainekates teadusajakirjades. Vaatleme siinkohal neid, mille käigus on leitud seoseid grupikootingu ning töötajate omaduste ja pädevuse ning grupi ja organisatsiooni tulemuslikkuse vahel. Morten Emil Bergi ja Jan Terje Karlseni (2016) hinnangul on grupikooting hakanud huvi pakuma ka teadlastele, kes on leidnud, et sel on positiivne mõju organisatsiooni tulemuslikkusele. Bev Flückiger jt (2017) on rõhutanud grupikootingu kui juhtimistööriista olulisust süsteemse arusaama ja laiemal pildil kujundamisel ning töötajate professionaalsuse arendamisel organisatsioonis. Bergi ja Karlseni (2016) ning Simmy Groveri ja Adrian Furnhami (2016) hinnangul võimaldab grupikooting välja arendada kootsiva eestvedamise stiili,

mis on tugevas vastastikuses seoses töötajate töörahulolu ja töö tulemuslikkusega. Ka haridusvaldkond vajab kootsivat eestvedamist, mis toimib õpetajate kaudu ning võimaldab juurutada uusi ja uuenduslikke õpetamismeetodeid (Robertson 2016).

Need juhid, kes kasutavad kootsivat eestvedamisstiili, arendavad ka iseennast ja kujundavad sobivad tingimused oma töötajate arendamiseks. Kuigi erinevate eestvedamisstiilide kasutamise tõhusus sõltub organisatsiooni, ameti ja töötajate eripärast ning arengutasemest, on kootsingu elementide kasutamine neis kõigis kasulik. Mõõdapääsmatu on see aga jaotatud või jaotunud eestvedamise korral. Kootsing on positiivselt seotud ka emotsionaalse intelligentsusega (Longenecker, McCartney 2020) ning Bernard M. Bassi (1990) ümberkujundava eestvedamise kolme esimese stiiliga: individuaalse lähenemine, intellektuaalne stimuleerimine ja inspireeriv motiveerimine. Bassi neljas ümberkujundav eestvedamisstiil, idealiseeritud mõju, on aga nii juhikeskne, et seda aitab grupikootsing vähendada.

Eestis korraldatud uuringu tulemused individuaalkootsingu valdkonnas on näidanud, et kootsing võimaldab suurendada töötajate suhtlemisoskust, tõsta enesehinnangut ja enesekindlust ning töö tulemuslikkust (ICF Estonia uuringu tulemused; tsit. Samel 2018). Eesti kootsinguvaldkonna praktikud kinnitavad, et kootsingu üheks põhiülesandeks ja tulemuseks on töötajate eneseteadlikkuse ja enesekindluse kasvatamine, mis on tulemusliku koostöö eelduseks (Samel 2018).

Ühtlasi näitavad meie uuringud, et grupikootsing võimaldab arendada tulemuslikuks tööks vajalikke isikuomadusi ja pädevust. Pärast ligi 500 Eesti spetsialisti ja juhi koolitust grupikootsingu metoodikas lasime neil endil viia eksperimendi korras läbi samal metoodikal põhineva grupikootsingu oma organisatsioonis. Eksperimendis osalenud spetsialistid ja juhid koostasid üksikasjaliku aruande, millest selgus, et grupikootsing avaldas väga positiivset mõju töötajate arendamisele, sh probleemide lahendamise oskuste parandamisele, eneseteadlikkuse ja enesekindluse tõstmisele ning paremale toimetulekule stressiga (vt tabel 1).

Tabel 1

GRUPIKOOTSINGU JA KOOTSINGU MÕJU
KOOTSITAVA (TÖÖJUHTUMI ESITAJA) ISIKUOMADUSTELE
EESTI ERAETTEVÕTETES, RIIGIASUTUSTES JA
KOOLIDES

Töötaja (kootsi- tava, tööjuhtumi esitaja) isiku- omadused ja oskused	Era- ja riigiasu- tuste juhid (<i>n</i> = 385; kolm grupi- kootsingu seansi töötaja kohta)	Koolijuhid ja õpetajad (<i>n</i> = 60; 11 kootsingu- seansi töötaja kohta)	Uuringud, mis toetavad meie saadud tulemusi
Arendamine	++	++	Flückiger jt 2017; Berg, Karlsen 2016; Grover, Furnham 2016; O'Connor jt 2017
Probleemide lahendamine	++	++	Grant 2017; Fumoto 2016; Flückiger jt 2017; Whitmore 2017
Konfliktidega toimetulek	+	+	Kets de Vries 2014
Eneseteadlikkus	++	++	Flückiger jt 2017; Fumoto 2016; Whitmore 2017
Enesekindlus	++	++	Fumoto 2016; Berg, Karlsen 2016
Stressiga toimetulek	++	++	O'Connor jt 2017; Grant 2017
Iseseisev mõtlemine	?	+	Fumoto 2016; Lucas, Whitaker 2014
Loovus	?	+ ?	Fumoto 2016
Koostöö	+ ?	+	Alro, Dahl 2015; Kets de Vries 2014
Heaolu	+ ?	+	Grant 2017; Grover, Furnham 2016; Fumoto 2016; O'Connor jt 2017; Whitmore 2017

++ Väga oluline mõju; + oluline mõju; ? ebaselge mõju

Allikas: Autorite uuringud 2017–2019; Türk, Saue 2019 põhjal

Meie uuringu tulemused näitavad, et grupikootsingul on ühtlasi märkimisväärne mõju organisatsiooni eestvedamisele, kultuurile, koostööle ja töökorraldusele laiemalt. Avatud küsimustele antud vastuste põhjal võib kokkuvõtvalt märkida, et grupikootsingu rakendamine tööjuhtumite ja probleemide arutelul meeldis töötajatele väga ning nad tundsid, et said selle käigus välja tuua neid aspekte, millest oli soovitud ammu rääkida. Põhiliselt anti grupikootsinguga kaasnevatele aspektidele kõrgeid hinnanguid ning vaid üksikutel juhtudel märgiti, et see ei täitnud ootusi või et seda pole nende organisatsioonis otstarbekas ja võimalik rakendada. Viimasel juhul osutati organisatsiooni juhi ja juhtimise eripäradele ning sellele, et vajaka jääb juhi enda teadlikkusest ja võimetest mõista kootsivat eestvedamist ja seda rakendada. Näiteks koots Riina Varts väidab, et “paljude juhtide tegevuskvaliteet jääb just selle taha, et nad ise ennast juhtida ei oska [...] nad ei ole teadvustanud, kes nad on ja kuhu nad oma tegevusega jõuda soovivad. Kui ma ei tea ise, mida ma tahan, siis kuidas ma saan aidata teistel sellest aru saada” (Valkiainen 2017).

Eesti spetsialistide ja juhtide grupikootsinguaruannetes antud vastused avatud küsimustele grupikootsingu mõju kohta töötajate (sh tööjuhtumi esitaja ja kootsingu juhi) arendamise eri aspektidele olid kokkuvõtvalt järgmised:

- grupikootsing julgustas tööjuhtumi esitajat suhtlema ja kaastöötajate poole pöörduma, julgustas probleeme tõstatama;
- grupikootsingus osalejad ei soovi enam vanaviisi jätkata, sest see on tekitanud vastastikust hõõrumist ja ebaõiglustunnet — alati tuleb asjadest rääkida ja mitte vaikides kannatada;
- grupikootsing aitas tööjuhtumi esitajal leida toetust ja tekitada vastastikust usaldust, mis andis julgust probleemiga ise tegelda;
- grupikootsing võimaldas saada kinnitust, et organisatsioon ja kolleegid on väga vinged;
- grupikootsing arendas selle juhi juhtimis- ja kuulamisoskust ning empaatiavõimet ja aitas tal näha tööjuhtumit uutest vaatenurkadest;

- grupikootsing võimaldas saada kinnitust, et soovime kõik jõuda ühise tulemuseni ning soovime võimalikult tõhusalt selle juhtumi lahendada;
- grupikootsing võimaldas tagada paremad koostöösuhted ja vastastikuse usalduse ning saada juurde julgust ja enesekindlust;
- grupikootsing aitas leida uusi võimalusi, mille peale varem ei tulnud, ning andis julgust katsetada, areneda ja õppida;
- grupikootsing tõstis eneseusku oma võimetesse ja võimaluste elluviimisesse ning ergutas võtma kohe midagi ette.

Töötajad tunnetasid, et organisatsioonis esinevad probleemid on paratamatud ning neid pole vaja varjata, vaid üheskoos lahendada — see aitab kõigil ja ka organisatsioonil tervikuna paremaks muutuda. Mõnel juhul märgiti, et grupikootsingu metoodika kasutamine võimaldas juba juurutatud ja toimivate koosolekute formaati edasi arendada töötajate ja koostöö arendamise eesmärgil. Grupikootsingu meetod võimaldas arendada eelkõige tööjuhtumi esitajat ja protsessijuhti ning neid rolle tuleb rotatsiooni korras lasta täita grupi liikmetel. See võimaldab avada palju positiivset energiat ja luua head tingimused iseseisvaks mõtlemiseks ja tegutsemiseks ning arendada koostööd ja seeläbi suurendada ka kõigi heaolu.

Ühtlasi võimaldab grupikootsing vähendada töötajate, nende hulgas juhtide üksindustunnet ning paremini mõista seda, et nad pole üksinda oma probleemidega ning et kolleegide abi on käeulatuses, kui vaid seda paluda. Grupikootsingu rakendav juht areneb ise ja arendab ennast koos teistega. Osaledes enda ümber toimivate muudatuste kavandamisel ja elluviimisel kootsiva juhina, loob ta soodsad tingimused töötajate arenguks ja sisemise motivatsiooni tekkeks. Grupikootsing on protsess, mida on võimalik pidevalt edasi arendada, see eeldab lihtsalt pidevat kootsinguseansside läbiviimist, meistriks saadakse harjutades. Pidev paremaks saamine, positiivne areng ja muudatused iseendas ja kolleegides on suurim tänu ja tunnustus!

Kirjandus

- Avolio, Bruce J., Fred O. Walumbwa, Todd J. Weber 2009. Leadership: Current theories, research, and future directions. — *Annual Review of Psychology*, Vol. 60, pp. 421–449
- Bass, Bernard M. 1990. From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision. — *Organizational Dynamics*, Vol. 18, No. 3, pp. 19–31
- Berg, Morten Emil, Jan Terje Karlsen 2016. A study of coaching leadership style practice in projects. — *Management Research Review*, Vol. 39, No. 9, pp. 1122–1142
- Brandmo, Christian, Marit Aas, Tor Colbjørnsen, Rolf Olsen 2019. Group coaching that promotes self-efficacy and role clarity among school leaders. — *Scandinavian Journal of Educational Research*, pp. 1–17
- Brown, Saul W., Anthony M. Grant 2010. From GROW to GROUP: Theoretical issues and a practical model for group coaching in organisations. — *Coaching: An International Journal of Theory, Research and Practice*, Vol. 3, No. 1, pp. 30–45
- Covey, Stephen R. 2010. 8. harjumus: Efektiivsest suurepäraseks. Tlk Aime Kons. Tallinn: Ilo
- Demirtas, Ozgur, Mustafa Karaca (eds.) 2020. *A Handbook of Leadership Styles*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Publishing
- Ebner, Katharina, Eva Maria Schulte, Roman Soucek, Simone Kauffeld 2017. Coaching as stress-management intervention: The mediating role of self-efficacy in a framework of self-management and coping. — *International Journal of Stress Management*, Vol. 25, No. 3, pp. 209–233
- Eesti juhtimisvaldkonna uuring: Uuringu aruanne. Tartu Ülikool, Tallinna Tehnikaülikool, EBS. 2011. Toim. Maaja Vadi. Tartu: Tartu Ülikool. Vt www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:102767
- Eesti juhtimisvaldkonna uuring 2015: Raport. Civitta, EBS. 2015. Toim. Ander Ojandu. Vt www.eas.ee/images/doc/sihtasutusest/uuringud/ettevotlus/EAS_juhtimisvaldkonna_uuring_Civitta_EBS_Final_2015_08_17.pdf
- Flaherty, James 2010. *Coaching: Evoking Excellence in Others*. 3rd ed. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge
- Flückiger, Bevil, Marit Aas, Maria Nicolaidou, Greer Johnson, Susan Lovett 2017. The potential of group coach-

- ing for leadership learning. — *Professional Development in Education*, Vol. 43, No. 4, pp. 612–629
- Fumoto, Eli 2016. Developing a group coaching model to cultivate creative confidence. — *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, No. 10, pp. 110–127, vt radar.brookes.ac.uk/radar/items/ca89ab97-3b2f-47bb-ab4e-380295695613/1
- Gorobinski, Evely 2017. Kõvisioon ehk kuidas oma töötajaid toetada. — *Director*, nr 9, lk 58–60
- Grant, Anthony M. 2017. Solution-focused cognitive-behavioral coaching for sustainable high performance and circumventing stress, fatigue, and burnout. — *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, Vol. 69, No. 2, pp. 98–111
- Grover, Simmy, Adrian Furnham 2016. Coaching as a developmental intervention in organisations: A systematic review of its effectiveness and the mechanisms underlying it. — *PLoS ONE*, Vol. 11, No. 7. Doi.org/10.1371/journal.pone.0159137
- Gyllenstein, Kristina, Charlotte Henschel, Gabriela Jones 2020. The experience of executive group coaching — A qualitative study. — *International Coaching Psychology Review*, Vol. 15, No. 1, pp. 37–43
- Handy, Charles. 1995. *Oodates, et mägi hakkab liikuma*. Tlk Tamber Orrin ja Marek Unt. Tartu: Fontes
- Hango, Endel 2017. Tagasisidet andes aita partneril seda vastu võtta. — *Director*, nr 11, lk 71–73
- Ibarra, Herminia, Anne Scoular 2019. The leader as coach. — *Harvard Business Review*, Vol. 97, No. 6, pp. 110–119
- Jones, Rebecca J., Stephen A. Woods, Yves R. F. Guillaume 2016. The effectiveness of workplace coaching: A meta-analysis of learning and performance outcomes from coaching. — *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 89, No. 2, pp. 249–277
- Kets de Vries, Manfred F. R. 2014. The group coaching conundrum. — *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, Vol. 12, No. 1, pp. 79–91
- Lancer, Natalie, Virginia Eatoough 2018. One-to-one coaching as a catalyst for personal development: An interpretative phenomenological analysis of coaching undergraduates at a UK University. — *International Coaching Psychology Review*, Vol. 13, No. 1, pp. 72–88

- Longenecker, Clinton, Laurence Fink 2017. Lessons for improving your formal performance appraisal process. — *Strategic HR Review*, Vol. 16, No 1, pp. 32–38
- Longenecker, Clinton, Mike McCartney 2020. The benefits of executive coaching: Voices from the C-suite. — *Strategic HR Review*, Vol. 19, No. 1, pp. 22–27
- Mandi, Tiivi 2018. Kui usk arenguestlusesse lööb kõikuma. — *Director*, nr 4, lk 45–48
- Maseko, Badelisile M., René Van Wyk, Aletta Odenaal 2019. Team coaching in the workplace: Critical success factors for implementation. — *SA Journal of Human Resource Management*, Vol. 17, pp. 1–11
- Nguyen, Carlin A., Andrew B. Artis, Richard E. Plank, Paul J. Solomon 2019. Dimensions of effective sales coaching: Scale development and validation. — *Journal of Personal Selling & Sales Management*, Vol. 39, No. 3, pp. 299–315
- O'Connor, Sean A., Ingrid Stutholme, Anthony M. Grant 2017. Group coaching in a large complex organisation: Lessons learnt from experience. — *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, Vol. 15, No. 2, pp. 1–16
- Ostrowski, Erik J. 2018. Coming in From the Cold: The Experience of Group Coaching as a Setting for Entrepreneurial Learning and Change. Dissertation PhD. ProQuest LLC, Nr. 10746488
- Pets, Kaidi 2017. Uus tegija mänguväljakul: Grupi-coaching. — *Director*, nr 8, lk 64–67
- Robertson, Jan 2016. *Coaching Leadership: Building Educational Leadership Capacity through Partnership*. 2nd ed. New Zealand: NZCER Press
- Saue, Kaupo 2017. Tiim on lukus?: Võti pole katki murtud, võtmeks on avatud vestlused. — *Director*, nr 5, lk 54–57
- Saue, Kaupo, Kulno Türk 2019. Tööprobleemid lahenevad nüüd grupi-coaching’u abil. — *Director*, nr 3, lk 52–56
- Samel, Erik 2018. Enesekindlaks ja tulemuslikuks juhiks coaching’u abil. — *Director*, nr 6, lk 39–47
- Shoukry, Hany, Elaine Cox 2018. Coaching as a social process. — *Management Learning*, Vol. 49, No. 4, pp. 413–428
- Thornnton, Christine 2016. *Group and Team Coaching: The Secret Life of Groups*. (Essential Coaching Skills and Knowledge.) 2nd ed. New York — London: Routledge

- T o m p k i n s, Mark W. 2018. Coaching in the workplace. — *Journal of Practical Consulting*, Vol. 6, No. 1, pp. 115–122
- T ü r k, Kulno, Kaupo S a u e 2019. Employee development through group coaching and its applications in organizations. — *Estonian Discussions on Economic Policy*, Vol. 27, No. 3–4, pp. 157–173
- V a h t r u s, Siim 2018. Miks peab juht olema hea kuulaja. — *Director*, nr 7, lk 41–45
- V a l k i a i n e n, Veiko 2017. Podcast “Juhtimiskvaliteet on konkurentsieelis” — Riina Varts: juhina on kõigil oma “bränd” — kes Sa oled & kuidas juhid. — Edasi.org, 18.08. Vt edasi.org/13290/podcast-juhtimiskvaliteet-konkurentsieelis-riina-varts-juhina-meil-koigil-oma-brand-kes-sa-oled-kuidas-juhid
- V e s s o, Signe, Kaupo S a u e 2008. *Õnnelik meeskond*. (Äripäeva raamat.) Tallinn: Äripäev
- W h i t m o r e, John 2009. *Coaching for Performance: GROWing Human Potential and Purpose — the Principles and Practice of Coaching and Leadership*. (People Skills for Professionals.) 4th ed. London: Nicholas Brealey
- W h i t m o r e, John 2017. *Coaching for Performance: The Principles and Practice of Coaching and Leadership*. 5th ed. London: Nicholas Brealey
- W i l c o x, Jason, Brian C. K e r s h, Elizabeth J e n k i n s 2017. *Motivational Interviewing for Leadership: Mi-Lead*. Gray Beach Publishing

KULNO TÜRK (1954) on lõpetanud Tartu Ülikooli majandusteaduskonna 1977, olnud samas aspirant 1979–1983, majandusteaduste kandidaat 1985 (Leningradi Finantsmajanduse Instituut). Töötanud seejärel TÜ majandusteaduskonnas, a-st 1988 juhtimise dotsent, a-st 2011 personalijuhtimise professor. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Töösoorituse juhtimine kui juhtimisinstrument — kas ka akadeemilistele töötajatele?” (2015, nr 12, lk 2229–2255).

KAUPO SAUE (1958) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi elektroonikainsenerina 1981 ja Tartu Ülikooli psühholoogina 1989. Noorte Kutsenõustamiskeskuse konsultant 1988–1992, Kuopio Tööstööbüroo kutsenõustaja 1990–1991, TÜ sotsiaaltöö õppetooli lektor grupi-

Töötajate arendamine ja grupikootsing

töö juhtimise alal 1993–1995, koolitus- ja konsultatsioonifirma PMI Eesti konsultant 1995–1996, Professionaalse Psühholoogia Era-
kooli õppejõud Tallinnas 1995–2005, arendusfirma CREATES organi-
satsioonikonsultant, koolitaja ja koots Tartus a-st 1993; International
Supervision and Coaching Institute'i (Tallinn) asutajaliige ja õppejõud.

ARVUSTUS

SÕDA JA RAHU

Laurent Obertone. *Guerilla: Le jour où tout s'embrasa. Roman.* (Ring blanche.) Paris: Éditions Ring, 2016. 414 p.; Laurent Obertone. *Gerilla: Franciaország végnapjai.* Kárpátia Stúdió, 2019. 448 o.

Viimase nelja aasta jooksul on maailma tähelepanu köitnud põhiliselt neli probleemi: migratsioon, kliimakriis, Covid-19 viirus ja viimati liikumine Black Lives Matter ehk "Mustad elud loevad". Ühine on neis vaid see, et enne kui neid oleks jõutud läbi arutada ja nende põhjustesse süüvida, oli lahti juba uus paanika, mis juhtis üldsuse tähelepanu eemale. Meenub palju nähtud stseen filmidest: tähtsa objekti signalisatsioon hakkab undama, aga enne kui valvemeeskond kohale jõuab, et olukorda uurida ja lahendada, tuvastatakse juba uusi häiresignaale teisest, kolmandast ja neljandast kohast.

Valisin tutvustamiseks raamatu, mis püüab vähemalt ühte neist turvariskidest kui mitte analüüsida, siis vähemalt kirjeldada ja selle võimalikele järeldestele tähelepanu juhtida. Raamatu pealkiri on *Gerilla: Päev, mil kõik süttis põlema* (Guerilla : Le jour où tout s'embrasa) ja selle autoriks kolmekümneendates eluaastates kirjanik Laurent Obertone. 2016. aastal ilmunud romaani oli Prantsusmaal 2019. aasta kevadeks müüdnud juba üle 250 000 eksemplari, kuigi seda kuuldavasti kuigi palju ajakirjanduses ei kajastatud. Osa kauplusi ei julgenudki raamatut letile panna, seda müüdi vaid leti alt. Obertone on autori kirjanduslik pseudonüüm, pärisnime ta ei avalda, et mitte langeda vaimse või füüsilise tagakiusamise ohvriks. Ja nagu me teame, langevad tänapäeva Euroopas tagakiusamise ohvriks põhiliselt need, kes olenemata oma maailmavaadetest kirjutavad teisiti, kui poliitilise korrektsuse kirjutamata tsunftieeskirjad ette näevad.

Romaani algse alapealkirja asemel on ungarikeelses tõlkes *Prantsusmaa viimased päevad*, mis osutab tõenäoliselt Edward Bulwer Lytoni 1834. aastal Londonis ilmunud maailmakuulsale romaanile *Pompeji viimased päevad* (eesti k 1935, mugandatuna 1993). Prantsuskeelse teose alapealkiri tuletab meile meelde Notre-Dame'i ja Nantes'i katedraali põlengut, kuigi autor oli romaani juba mitu aastat enne neid

sündmusi kirja pannud. Ungarikeelne alapealkiri osutab aga täpsemalt romaani sisule, mis Prantsusmaal valitsevast olukorrast lähtudes kujutab ühe võimaliku tulevikustsenaariumi lahtirullumist, mille keskmes on mäss ühes sisserändajate poolt asustatud Pariisi eeslinnas, mis tõukab mõne päevaga kogu Prantsusmaa kaosesse. Tuntud Ungari salateenistuste asjatundja László Földi kirjutab ungari tõlke saatesõnas, et ta teeks selle teose lugemise 500 miljonile Euroopa kodanikule kohustuslikuks.

Enne kui heidame pilgu *Guerilla* märulisüžeele, võtame hetkeks aja maha, sest esmapilgul tundub see teemakäsitus liigagi absurdseks, olgugi et Michel Houellebecq'i romaan *Alistumine* (2015, eesti k 2016) on seda valulist teemat natuke teise nurga alt, kuid samuti ühiskondliku ulme vormis juba käsitlenud.

Kõigepealt pean aga tunnistama, et ma ei ole Prantsuse ekspert ja lähenen küsimusele tavakodaniku teadmistega. Põhjus, miks ma siiski selle teema käsile võtsin, on mu sügav aukartus Prantsusmaa ja Prantsuse kultuuri ees, mis on pärit sotsialistlikus Ungaris veedetud nooruspõlvest — ilmselt kirjandustundidest, sest Ungaris on valgustusajast saati vaadatud Prantsusmaale kui eeskujule. Selle tõenduseks olgu esimese Ungari kirjandusseltsi ühe asutaja, luuletaja János Batsányi 1789. aastal kirja pandud epigramm “Muutuste puhul Prantsusmaal” Ivar Sinimetsa tõlkes:

*Rahvad, maad, kes te koledas ikkes oigate orjuse valusais ahelais,
kes te pole teid kirstu sundinud raudahelaid kaelast rebinud,
ja ka teie, kelle verd loodus ihkab, teie, oma pärisorjade pühitsetud timukad,
tulge ja nähke oma saatust tulevikus, pöörake oma valvsad silmad Pariisi suunas!*¹

Neid sõnu on aja jooksul palju tsiteeritud ja vähemalt mõttes ei olnud see teisiti ka natuke vähem kui kakssada aastat hiljem, 1960. ja 1970. aastatel, mil Prantsusmaa tähendas ka massikultuuri vallas Kesksa Ida-Euroopa inimestele vähemalt niisama palju kui Ameerika Ühendriigid. Mõelgem vaid Prantsuse šansooni tähtedele: Edith Piaf, Maurice Chevalier, Charles Aznavour, Gilbert Bécaud, Juliette Gréco, Georges Brassens, Jacques Brel, Serge Gainsbourg ja Mireille Mathieu, kelle

¹Ivar Sinimets. *Ungari kirjandus mitteungarlasele*. (e-raamat.) Tallinn: Ungari Instituut, 2012, lk 114.

kontserte kandis üle ka Ungari televisioon, rääkimata raadiost. Muidugi ei saa mainimata jätta Jean Gabini ja Yves Montand'i, kes olid tuttavad ka filmilinalt, samuti nagu unustamatu Gérard Philipe, Simone Signoret ja hiljem Brigitte Bardot ning Catherine Deneuve. Eesti telekanalites mängitakse vahel tänapäevalgi veel Louis de Funèsi komöödiaid. Neil aastatel küsiti tüdrukutelt naljaga pooleks, n-ö pinna sondeerimiseks, et kas neile meeldib Alain Delon või hoopis Jean-Paul Belmondo, aga samas reas ei saa mainimata jätta ka Jean-Louis Trintignant'i ja muidugi Gérard Depardieu nime.

Kui tuleks kuidagi lühidalt iseloomustada kogu Prantsuse kultuuri panust maailmakultuuri, siis tuleb meelde aastakümnetetagune vestlus ühe Prantsuse tüdrukuga, kellelt küsiti, kas ta ei karda Prantsuse kultuuri hääbumist. Tollal tundus see muidugi täiesti sürreaalse küsimusena ja paistis mõeldamatu, et miski võiks seda riiki ja kultuuri ohustada. Kuidas selline asi üldse pähe sai tulla? Inimese elus on aga inspireeritud hetki, kui ta ütleb välja asju, mis on justkui essents mingist kollektiivsest kogemusest ja suunatud pigem tulevikku kui olevikku. Tundus, nagu oleks ka tüdruku sõnades avaldunud Prantsuse esprii ise, kui ta vastas: "Kui Prantsuse kultuuri ei oleks, tuleks see välja mõelda."

Nüüd aga püüdkem pöörata oma valvsad silmad taas Pariisi poole! Kõik eelmainitud Prantsuse filmi suurkujud, kes pole veel manalas, suhtuvad tänapäeva Prantsusmaasse äärmise skepsisega. See muidugi ei tõesta veel midagi, aga paneb kulmu kergitama: kas muutunud on kurnagised iidolid või hoopis Prantsusmaa?

Gérard Depardieu ütles näiteks 2020. aastal Pariisis raamatuesitlusel *Figaro Magazin*'ile antud intervjuus:

Prantsusmaa on imekaunis riik, aga inimestega on seal kõik läbi. Kui ma Prantsusmaal viibin, püsin oma raamatutega kodus: ma ei taha väljas käia, et mitte näha toimuvat katastroofi [---]. Inimestel ei ole enam kultuuri ega kultuurilist eneseteadvust. Või kui on, on nad selle taseme alla langetanud.²

Samas usutluses teatas Depardieu, et ta ei suuda välja kannatada, et Prantsusmaast on saanud kurb riik. Migrantide kohta ütles ta, et eilsest vähemusest on saanud nüüdseks enamus.

²Depardieu: "A franciáknak végük". — Flag Polgári Magazin, 22.10.2017. Vt flagmagazin.hu/nagyvilag/depardieu-a-franciaknak-veguk.

Alain Delon, kes 2018. aastal oma karjääri 60. aastapäevale pühendatud üritusel andis intervjuu ajakirja *Paris Match* ajakirjanikule, oli niisama nõrkinud:

Elul pole mulle enam midagi pakkuda. Olen kõigega tutvunud, olen kõike näinud. Vihkan seda ajastut, see ajab mind oksele [---] Vihkan inimesi enda ümber, kõik nad on võltsid, nende elu on pelk paroodia. Kõik on võlts, kõike võltsitakse. Ainult raha loeb. Ei ole enam austust, välja öeldud sõna pole enam au sees. Olen kindel, et lahkun siit ilmast kahjutundeta.³

Brigitte Bardot pöördus aastaid tagasi kirjaga Prantsuse rahva poole, milles ta hoiatas neid islami mõjuvõimu kasvu eest Euroopas.⁴ Nii tema kui ka Catherine Deneuve kritiseerisid liikumist “Me Too”.⁵ Kas oli see Depardieu (sünd 1948) või Alain Delon (sünd 1935), ei suuda enam meenutada, aga üks neist väitis, et nende põlvkond on viimane, kes sai veel elada prantsuse moodi.

Lubage veel paar isiklikku mälukildu, et kuvada muudatusi, mis on ühe inimpõlve jooksul meie silma all toimunud. Esimest korda käisin Prantsusmaal 1979. aastal. Pean elu suureks kingituseks, et sain kohutada Pariisis proua Fanny de Siversiga ja vestelda ning jalutada temaga kilomeetreid läbi särava Prantsuse pealinna. Ta hoiatas küll, et Pigalle'i kanti ei maksa minna — mida ma muidugi tegin, aga midagi hädahohtlikku seal õnneks ei tajunud. Üksikuid mustanahalisi inimesi linnas liikus, aga nemadki käitusid kuidagi prantslaslikult. Käisime ka kuulsas Saint-Denis' katedraalis, keskaja kuulsaimas Prantsuse kirikus, kuningate matmispaigas, kus säilitati Prantsusmaa kaitsepühaku säilmeid. Ei ole meeles, et oleksime seal kandis ühtegi välismaalast näinud. Praegu on see Pariisi äärelinn sisserändajate sagedaste meelevalduste paik, kus hoopis prantslasi peaaegu ei kohta. Üllatus oli mulle Marseilles' raudteejaam, mille ümbruses kogunes palju Lähis-Ida päritolu rahvast. Tollal oli see Euroopas haruldane ja eksootiline vaatepilt. Kui

³Valérie Trierweiler, “Alain Delon, son interview intégrale: “La beauté, elle était là””. — *Paris Match*, 10.01.2018, 18.02.2018. Vt www.parismatch.com/People/Alain-Delon-La-beaute-elle-etait-la-1436126.

⁴Bardot fined for racist remarks. — BBC News, 16.06.2000. Vt news.bbc.co.uk/2/hi/entertainment/793390.stm.

⁵French film legend Brigitte Bardot attacks the #MeToo movement. — DW, 18.01.2018. Vt www.dw.com/en/french-film-legend-brigitte-bardot-attacks-the-metoo-movement/a-42199305.

ma kolm aastat hiljem uuesti Marseilles's käisin, kuulus mu suureks üllatuseks jaama ümbruses juba hea mitu tänavat sissekäikjatele. Oli veel kummalisem, et selles kandis ei näinud ma liikumas ühtegi prantslast. Politseipatrullis käidi aga kolmekesi ja oldi hambuni relvastatud. See oli hämmastav ja pani järele mõtlema põhjuste üle, sest isegi Ida-Euroopa diktatuuririikides polnud ma midagi niisugust näinud. Meenus vaid İstanbul pärast 1980. aasta sõjaväepuutši, kus tänavatel pidasid korda relvastatud sõjaväelased. Kui ma järgmine kord 1996. aastal Marseilles' raudteejaama saabusin, polnud enam üllatus, et selle ümbruses nägi ainult sissekäikjaid. Suundusin keskuse ja sadama poole, et näha, kus nüüd prantslaste linnaosad algavad, kuid pidin tõdema, et Lähis-Ida sissekäikjad olid hõivanud juba kogu kesklinna, ainult kitsas rannäärne riba koos Ooperi ja juudi restoraniga meenutasid veel endist linna. Püüdsin raamatupoodidest juhtunud muudatuste seletuseks raamatuid leida, aga edutult.

Vahepeal oleme ehk jõudnud end häälestada selleks, et kuulda, kuidas kirjeldab Laurent Obertone Prantsusmaa kolme viimast päeva oma poliitilis-ühiskondlikus *science fiction*'is või düstoopias. Kirjanik pühendab oma romaani neile, "kes veel aru ei saa".

Romaani tegevus algab hetkel, mil ühe politseioperatsiooni käigus lõksu meelitatud ja surmahirmus politseinik kaotab külma vere ning kukub valimatult tulistama politseinikke lintšima kogunenud sissekäikjaid. Seejärel puhkeb islamistlikus agulis mäss, mis kandub üle kogu Prantsusmaa. Ühiskondlik kord variseb tundidega kokku, president meelitatakse kohtuma rahulolematu rahvamassiga, kus ta lihtsalt tapetakse. Toimub rida terroriakte ja massimõrvu. Kodusõda on vältimatu. Ajakirjandus ei anna olukorra kohta pädevat teavet, sest see oleks ideoloogiliselt vale. Elektri- ja veevarustus ning kommunikatsioon katkeb, toiduvarud ammenduvad kiiresti, arstiabi lakkab olemast, vabariik laguneb tükkideks ja riik on peagi üleni leekides. Inimesed on jäänud kõigest ilma ja üksinda. Tuleb valmistuda karmiks ellujäämisvõitluseks.

Ülirealistlikuks peetud romaani sündmused põhinevad Prantsuse luure pealtkuulamisstenogrammidel, luurel ja luuretalituste prognoosidel ning autori kaheaastase tööga kogutud informatsioonil eriteenistuste terrori- ja katastroofispetsialistidelt, kusjuures autor ise töötab ka julgeolekueksperdina. Seetõttu pole islamistide tegevuse ja katastroofistseennide kirjeldamises midagi sellist, mida võiks pelgalt autori fantaasia viljaks pidada.

Erilist huvi pakub Prantsuse ühiskonna kiretu iseloomustamine sündmuste keerises ainuüksi tegelaskujude tegude kaudu. Erinevalt Michel Houellebecqi *Alistumisest*, milles autor laseb meil jälgida vasak-

intellektuaalist ülikooliõppejõu metamorfoosi moslemiks, kirjeldab Obertone laiemalt Prantsuse ühiskonna eri kihtide reaktsiooni, õigemini selle puudumist kujuteldavale, kuid ometi tõenäolisele sündmustikule.

Tegelaste hulgas on noor ja ilus ajakirjanik, kümnete tuhandete lugejate poolt jälgitav blogija, kes tõttab vasakaktivistidest sõpradega otse sündmuskohale, et saata lugejatele reportaaž politsei rassismist ja liialdatud vägivallakasutusest. Pahempoolsed ja parempoolsed noored püüavad tänaval demonstreerida oma meelsust. Ühtedele sümpatiseerib islamistlik mäss ja nad süüdistavad kõiges politseid, teised on mässuliste vägivallategude vastu. Mässu pooldajad jäävad jalgu märatsevatele ülestõusnutele, kes tapavad valimatult kõik neile ette jääjad. Teised, muidugi vägivalla vastustajad, peksab politsei vaeseomaks. Teistes stseenides kohtame ennast täis presidenti, küünikust meediastaari, oma kohustusi täitvat kirurgi, kes kaotab elu haiglavastases rünnakus, mõnd tagasihoidlikku riigiametnikku, ekstsentrikut talumeest, kes koos oma perega pääseb külaelanike seast erandlikult rituaalsest massimõrvast, sest hakkab terroristidele kapis kaua kasutult seisnud elevantitapmispüssiga vastu, ning erukoloneli ja tema sõjaväelasest lapselast. Kui lugeja eeldab kogu romaani jooksul, et küllap naaseb erukindral lõpuks tegevteenistusse ning hakkab tänavatel ja ühiskonnas korda taastama, siis peab ta pettuma, sest tagasikutsumiskäsk jääb postiteenuste lakkamise tõttu kätte saamata. Tegutsema hakkab hoopis ta psühhopaadist lapselaps, kes nagu noor Robert de Niro ühes 1970. aastate Ameerika filmis hakkab isiklikult kätte maksma tema meelet sündmuste sellises käigus süüdi olevatele poliitikutele ja ühiskonnategelastele.

Sõjaväge korra loomiseks kasutada ei saa, sest seal moodustavad enamuse juba sisserändaja taustaga noormehed, kelle lojaalsusele ei saa loota. Korra poolel võitleb ainult politsei, aga mitte päris ükski, sest neile tõttab appi ka Võõrleegioni 11 langevarjurit. Romaani ainuke selgelt positiivne kuju on sünnituseks valmistuv noor naine Alice, kes on sunnitud minema tänavale keset ööd, et mässust ja tulekahjudest räsitud Pariisis abi otsida. Keegi talle ust ei ava. Teistest prantslastest eristab teda tärnanud ürgne emainstinkt. Ta on kõigeiks valmis, ka võitluseks, et päästa oma sündimata lapse elu. Aeg saab aga otsa, sünnitus algab. Ainuke inimene, kes tänaval teda märkab, on ühes varasemas stseenis kohatud frustreeritud terrorist Idriss, pikk nuga käes. Ma ei hakka pinkeid edasi kruttima, olgu siin vaid öeldud, et pikk nuga läheb lõpuks käiku, nagu seinale riputatud püss Tšehhovi näidendis. Alice'i kutsel lõikab Idriss sellega läbi ilmae tulnud lapse nabanööri.

Ülejäänutele lugu nii hästi ei lõpe. Prantsusmaa langeb Somaalia-taolisse anarhiasse. Välismaalt keegi appi ei tule. Nagu kirjanik ütleb:

“Prantslased pidid tõdema, et tegutsema peavad nemad ise. Teesklemise aeg on läbi. Ellujäämise nimel tuleb sõdida.”

Obertone kodusõja ja katastroofi põhjusi ei seleta, järeldusi peab tegema lugeja ise. Autor lihtsalt kujutab seda, mis juhtuda võib, kui Prantsuse ühiskond ei ärka üles Cipolla hüpnoosist, et ei juhtuks nii nagu Marioga Thomas Manni novellis “Mario ja võlur”. Lugeja karm, kuid loogiline järeldus saab loetu põhjal olla ainult üks: ühiskond, kus suurele vapustusele ei järgne pädevat reaktsiooni, on kui mitte lausa surnud, siis surmale määratud, nagu organism, milles puuduvad närvid ja immuunsüsteem.

Prantsusmaa hetkeolukorra analüüsis tuleb meile appi Prantsuse luure (DGSE) endine peadirektor Pierre Brochand, kes vaatles 2020. aasta märtsis *Le Figaro*’le antud intervjuus ajaloolisest aspektist, mida praegune migratsioon endast kujutab. Tema meelest peitub asja iva selles, et

Lääne-Euroopale iseloomulik “individuaalne riik” asetab oma keskmesse inimese kui entiteedi, mistõttu variseb ühiskonnas seni valitsenud väärtuste püramiid kokku. Selle asemele tekib “valbalt valitud tühjus”, mida juhivad horisontaalsed mehhanismid, nagu turg, lepingud ja kommunikatsioon. Seevastu pideva rünnaku all seisva rahvusriigi juhtmotiiv on traditsioon, riigi juhtiv roll ja “rahvas ise kui kogukond”, võimu peamine organiseeriv jõud [---]. Migrandid saavad sellesse puudulikku, kõndistatud ühiskonda ning saavad põlisrahvaga võrdsed õigused.⁶

Endine luureülem jätkab:

Alates 2000. aastatest on käimas kolmas migratsioonilaine, mis ei ole enam seotud koloniaalminevikuga. Euroopa ühiskonnad ei suuda enam neid uusi migratsioonilaineid lõimida. Kuna aga “individuaalne riik” peab migratsiooni süüdlaseks kolonialismi, kasutavad uustulnukad seda võimalust ja asetavad end ohvrirolli. Nad ei näita vastuvõtva riigi suhtes enam üles sellist austust nagu esimesed Euroopast tulnud migrandid.

⁶Alapjaiban teszi tönkre a migráció az európai társadalmakat. — Origo, 3.03.2020. Vt www.origo.hu/nagyvilag/20200302-alapjaiban-vezelyeztet-i-a-migracio-a-nyugateuropai-tarsadalmakat.html?fbclid=IwAR1-V3aRPijDsqliYkOXplepclm04bjGyHjZ0RejJNBr-LOFH0hnLhOKob0.

Brochand leiab, et seetõttu ütlevad üha suuremad rahvahulgad lahti assimilatsiooni võimalusest, sest kuidas samastuda ühiskonnaga, “mis on sooritanud sinu vastu kõiki siin ilmas leiduvaid patte”. Nii juhtubki, et suur osa end “individuaalse riigi” antud õiguste alusel Prantsusmaal sisse seadvatest migrantidest ei tunnusta Prantsusmaad oma kodumaana.

Brochand'i meelest on väga ohtlik, kui Euroopa migrante hakatakse võrdlema Ameerika mustanahalistega, nagu oleksid nad samuti kunagiste orjade järeltulijad, järelikult kohalikud ja mitte sisserändajad. Viimasel ajal on hakatud Euroopas juurutama Ameerika afroameeriklaste olukorda iseloomustavaid mõisteid ja väljendeid, mis pole juhuslik. Selle analoogia põhjal püüavad paljud Euroopa migrandid kujutada end teisejärguliste kodanikena, keda oleks justkui nende nahavärvi pärast tõrjutud, ja kuulutada migratsiooniastaseid rassistideks. Sellest valest eeldusest lähtudes soovitakse ka Euroopas rakendada enda suhtes “positiivset diskrimineerimist” nii nagu Ameerikas.

Lõppjärelduse tegemiseks võtab Brochand appi võrdluse kliima vallast. Ta väidab, et õhu süsihappegaasi kontsentratsiooni kasv pole suurusjärgudes mõõdetav. Tegelikult teame ainult seda, et kui kontsentratsioon ületab teatud piiri, on selle mõju kahjulik ja sellele tuleb reageerida poliitiliste otsustega. Miks on see nii, küsib endine luureülem, et kliima vallas lõõme üha valjemalt häirekella, samal ajal kui teise kahjuliku nähtuse, migratsiooni puhul laseme asjadel minna omasoodu? Paistab, et see imelik kahepalgelisus ei sega kedagi, kuigi on selge, et mõlema puhul on kaalul korvamatute ökosüsteemide ellujäämine, väidab Brochand.

Prantsusmaa endise luureülema Ungari kolleeg, Obertone'i raamatu ungari tõlkele saatesõna kirjutanud erukolonel, Ungari luure operatiivosakonna endine direktor László Földi läheb migratsiooni analüüsis oma 2019. aastal avaldatud raamatus *Sõda* (Háború; Kárpátia Stúdió) veel sammu võrra kaugemale. Ta väidab, et Euroopaga on lood täbarad, sest see ei suuda isegi enam oma kriise määratleda, on kaotanud eluinsinkti ja hädaohutunde. Ta ei tunne ära kaugelt maalt Euroopasse tulnud hulkade okupatsioonikavatsusi; lubab oma territooriumile inimesi, kes ei soovi lõimuda, tunnistada oma uue kodumaa seadusi, tavasid ja kultuuri, vaid tahavad omaenda identiteedi ja eluvormi enamikule peale suruda. Seetõttu hävitab sisserände loori alla peidetud invasioon üha suurema osa euroopaliku eluviisi tunnusmärke.

Földi meelest on migratsiooni puhul tegemist tegelikult sõjaga. Kui tavakeeles mõeldakse sõja all lahingutegevust, kahurväe tuld või jalaväe rünnakut, on olukord luuraja seisukohast vaadatuna palju mitmekesisem. Nimelt algab sõda juba selle ettevalmistusjärgus, poliitilise konf-

likti teravnemisega. Luureorganisatsioonide vahelise sõja mõiste on sellest veelgi hägusam, sest see ei paista enamjaolt välismaailmale silmagi, kuigi selle hävitavat mõju võib vabalt võrrelda hästi suunatud lahingurelvade tulega. Salajase operatsiooni tõhusus on suurem, kui selle tege-likku eesmärki õnnestub varjul hoida. Földi lisab, et tänapäeva salajast sõda ei peeta mitte ainult luureorganisatsioonide vahel. Selles on hakanud osalema ka mõned mitteriiklikud organisatsioonid, mis kasutavad varem ainult luureorganisatsioonidele omaseid nn operatiivmeetodeid. Ükskõik millist legaalset ülesannet nad avalikus elus täidavad, mängivad nad tegelikult topeltmängu ja püüavad pinna all oma salajasi poliitilisi või majanduslikke eesmärke saavutada.

Tulles aga tagasi Euroopa saatuse küsimuste juurde, peab Földi Lääne-Euroopa languse põhjuseks seda, et Euroopa ei austa enam oma minevikku ega õpi oma kogemustest. Seetõttu tuleb tema meelest Lääne-Euroopa aastakümneid kestnud käärimine peatada nende riikide piiridel, kes veel austavad iseend ja oma kultuuri. Kui Euroopa jaguneb taas kaheks osaks, nagu juhtus Lääne-Rooma impeeriumi langemise ja Bütsantsi eraldumise ajal, tärkab kord tema lääneosa söestunud varemetel juba hoopis teine maailm.

Akadeemia 2019. aasta aastaauhinna laureaadi sõnavõtt IV kirjan-
dustäna festivalil 5. septembril 2020. a Kadriorus Koidula tänaval
SA Kultuurileht telgis.

Urmas Bereczki

URMAS BERECKZI (1957) on õppinud Budapesti Ülikoolis ajalugu ja keeli 1975–1983, filosoofiadoktor 1997 (Budapesti ELTE Ülikooli filosoofiateaduskond), õppinud kunsti Firenzes ja Faenzas 1988–1991. Ungari diplomaat Helsingi suursaatkonnas 1992–1996, Ungari Instituudi direktor Tallinnas 1999–2005 ja 2011–2015, Ungari suursaatkonna suursaadiku nõunik Tallinnas a-st 2019. *Akadeemias* on ta avaldanud ettekande “1956. aasta Ungari revolutsiooni tagamaadest” (2001, nr 7, lk 1355–1366) ning artiklid “Ungari inimnäolise kapitalismi ot-singul” (2019, nr 3, lk 442–463) ja “Käimas on sõda” (2020, nr 9, lk 1633–1652).

ABSTRACTS

EMIL DU BOIS-REYMOND. **Limits of our knowledge of nature**

In his speech delivered in 1872, Emil Du Bois-Reymond explained the limits of our knowledge of nature and, to begin with, answered the question what natural science is. Natural science — or, more definitely, knowledge of the physical world with the aid of and in the sense of theoretical natural science — means the reduction of all change in the physical world to movements of atoms produced independently of time by their central forces; or, in other words, natural science is the resolution of natural processes into the mechanics of atoms.

Perfect acquaintance with nature, however, will for ever remain very remote from the human mind, as even, if there were a universal mathematical formula, which would give the location, the direction of movement, and the velocity, of each atom in the universe at each instant, the variegated matter should be divided into ever smaller parts for this formula. And finally, our mind hits the philosophical atom, i.e., a presumably indivisible mass of inert and inefficient substratum, from which efficient forces proceed through vacant space. At closer observation, such a result proves to be nonsensical. Du Bois-Reymond was convinced that we can never discover the essence of matter and force.

Then he showed that consciousness is never explainable by its material conditions. The so-to-say astronomical knowledge of the brain — the highest grade of knowledge we can expect ever to have — discloses to us nothing but matter in motion. No imaginable configuration or movement of material particles would allow us to build a bridge into the sphere of consciousness.

Finally, Du Bois-Reymond posed the question whether the two limits of our knowledge of nature are not perhaps identical, i.e., whether, supposing we understood the nature of matter and force, we should not also understand how the substance that underlies them could, under certain conditions, feel, desire, and think. He did not give us such hope, stating

that naturalists must resign themselves once for all to the far more difficult confession — “Ignorabimus!” (Edit.)

ANDRUS TOOL. Emil Du Bois-Reymond, *ignorabimus* and struggle between worldviews

The article discusses the responses to Emil Du Bois-Reymond's 1872 speech “The Limits of our Knowledge of Nature” (“Über die Grenzen des Naturerkennens”). Although the ideas presented in the speech could not be considered innovative, its impact was extensive and long-lasting. This cannot be explained so much by the content of the speech but by its author, the place where it was presented and its historical and cultural context. Du Bois-Reymond was not only a remarkable scientist, one of the founders of electrophysiology but also a prominent public figure of his time, Rector of the University of Berlin for several times and perpetual Secretary of the Prussian Academy of Sciences.

Du Bois-Reymond made his sensational presentation at the annual meeting of the Society of German Naturalists and Physicians, the oldest and largest interdisciplinary scientific society in Germany, which had become a central forum where the newest research results in natural sciences were presented. This tribune was also used to interpret the general cultural meaning of science. The belief prevailed that natural scientific knowledge had a positive influence on all spheres of life. Themes of worldview were also discussed — namely, the presentations made at the annual meetings of the Society of German Naturalists and Physicians in the 1850s ignited the so-called materialism strife and the related Darwinism strife in the 1860s. Therefore, Du Bois-Reymond's speech fell into the context of ongoing fights on worldview and became a turning point in it. Growth of natural scientific knowledge had been continuous and accelerating, and nothing showed that this progress could have its limits.

Du Bois-Reymond stated something to the contrary, and this must have seemed an attack against the epistemic authority of natural sciences. But namely this was the basis of the authority of natural sciences from the aspect of the worldview. Immediate responses to Du Bois-Reymond's speech can be divided into two: on the one hand, Du Bois-Reymond's mathematical mechanist paradigm was accepted, but its lim-

itation was considered unjustified; at that, the interpretation that Du Bois-Reymond had given to this paradigm was often disputed (William Preyer, Carl von Nägeli, Ludwig Büchner, Ernst Haeckel); on the other hand, however, the unjustified limitation of this paradigm to other kind of cognition was doubted (Wilhelm Dilthey, Eduard von Hartmann, Walther Rathenau). Referring to the limits of natural scientific research, Eduard von Hartmann and Walther Rathenau substantiated the need to add metaphysics to the natural scientific world picture. This was exactly for which Du Bois-Reymond was criticised by Büchner and Haeckel who, supporting the natural scientific worldview, rejected the argument that natural scientific cognition could, in principle, have any limits. A few decades later, the theme of limits to cognition is taken up again from the viewpoint of the philosophy of language by Ludwig Wittgenstein in his *Tractatus*. This viewpoint enables him, on the one hand, to confirm the epistemic authority on natural sciences, which had become disputable during the *ignorabimus* discussion, and thus, seemingly support Büchner and Haeckel's position. On the other hand, however, Wittgenstein denies the worldview authority of natural sciences and by doing so also supports Rathenau's position. A decade later, Wittgenstein is followed by Rudolf Carnap in *The Logical Structure of the World* (*Der logische Aufbau der Welt*, 1928). Differently from Wittgenstein, he also refers explicitly to the theme of *ignorabimus*. (Auth.)

DANIEL C. DENNETT. True believers: The intentional strategy and why it works

The explanation of the nature of belief attribution and, hence, the nature of belief is based on two opposing views. The realism variety likens the question of whether a person has a particular belief to the question whether a person is infected with a particular virus — a perfectly objective internal matter of fact about which an observer can often make educated guesses of great reliability. The interpretationism variety likens the question of whether a person has a particular belief to the question of whether a person is immoral, or has style, or talent, or would make a good wife. "It's a matter of interpretation," we say. These two opposing views, so baldly stated, do not fairly represent any serious theorists' positions,

but they do express views that are typically seen as mutually exclusive and exhaustive; the theorist must be friendly with one and only one of these themes. Dennett considers this a mistake.

His thesis is that while belief is a perfectly objective phenomenon (that apparently makes him a realist), it can be discerned only from the point of view of one who adopts a certain predictive strategy, and its existence can be confirmed only by an assessment of the success of that strategy (that apparently makes him an interpretationist).

First, he describes the strategy which he calls the intentional strategy or adopting the intentional stance. To a first approximation, the intentional strategy consists of treating the object whose behaviour you want to predict as a rational agent with beliefs and desires and other mental states exhibiting what Brentano and others call intentionality. Dennett tries to put this very familiar material in a new light by showing how it works and by showing how well it works.

Then Dennett argues that any object — or as he says, any system — whose behaviour is well predicted by this strategy is a believer in the fullest sense of the word. What it is to be a true believer is to be an intentional system, a system whose behaviour is reliably and voluminously predictable via the intentional strategy. Dennett has argued for this position before, but his arguments have so far garnered few converts and many presumed counterexamples. Here he presents stronger arguments and also deals with several compelling objections but is convinced that this strategy works, and, actually, people are using it all the time. (Edit.)

LEO TOLSTOY. Nikolai Palkin

In 1886, while Leo Tolstoy (1828–1910), the eminent Russian novelist and spiritual guide for multitudes, accompanied by few friends, was walking from Moscow to his ancestral estate in Yasnaya Polyana, he chanced to stay overnight with a 95-year-old ex-soldier tormented by remorse for whipping young subordinates in the army when an officer under Nicholas I. To the perplexion of the thinker, the old man did not display any pricks of conscience regarding lawful butchery and looting in the war with Turkey and Poland or killing his fellows

running the gauntlet later described vividly by Tolstoy in his short story "After the Ball" (1903).

People do not recognize that they are essentially sick or under a spell of society. Even on the eve of death, we keep separating lawful and wilful action, deeds for the common good and those for our own good without realising that there is no mediator between man and his conscience. Man is responsible for all his deeds, either for the sake of his country or himself.

Today, it is hard to understand the state of mind of those who burned seekers for truth for heresy, traded slaves and tortured their fellows at court for prove them guilty. Since there are no such things any longer, it all appears to be long past. The sick cannot be cured until they dare to face the disease, employ all their powers not to hide it and push it into the past. It is sufficient to call the scaffold, immolation and human branding by the right name to make us remember about jails, compulsory military service, wars and judicial system with hired lawyers and judges, to make us acknowledge that nothing is over. Hundreds of thousands of people are kept in prisons, labour camps or in faraway exile, the same number annually dragged away from families to take lessons in murder; millions morally and physically crippled ones are kept in industrial slavery. The harrowing mental plague is still there, in deception that for a man human law can be higher than the command to love one's neighbour in everyone's heart.

Two thousand years have passed since Christ uttered, "Render unto Caesar the things which are Caesar's, and unto God the things that are God's." Tolstoy concludes that Caesar in the shape of the State can take my house, money, children, even my body, but my conduct which I am invariably responsible for, life and soul is God's due, regardless of the now common delusion that God and salvation are so cheap that we can purchase them for candles and prayers at church, for everything that is unnecessary for others. (Transl.)

DORIS KAREVA. Our own path

HEDI ROSMA. To express the inexpressible: A talk with Viivi Luik

The Estonian writer Viivi Luik reflects how to reach one another through words which are never perfect and cannot express the universe in its wholeness and borderline situations like, for example, death. Therefore, in her most genuine moments, the writer must build up the whole of her world again and find new words, must make the impossible possible. (Edit.)

EKATERINA VELMEZOVA. The Estonian language in the “free discussion” on linguistics in 1950

The article examines the place of the Estonian language in the public linguistic discussion that took place in the Soviet Union in 1950 on the pages of the newspaper Pravda and changed the course of the development of Soviet linguistics — if before the discussion Soviet linguistics was dominated by the linguistic doctrine of Nikolai Marr (1864–1934) formed in 1923–1924, Stalin’s intervention in the 1950 debate put an end to this. In the context of the 1950 discussion, the Estonian language and the Estonians were mentioned only in the articles of the opponents of the “new theory of language” — therefore, references to the Estonian language allowed anti-Marrists to criticize Marr’s theories. At the same time, even these scarce mentions of the Estonian language in criticising Marr’s theories highlighted their principal points. Stalin, the leading critic of Marr on this occasion, discussed the latter’s theses about the class nature of language and about language as a superstructure over the basis of the corresponding society, the denial of the concept of language families, and Marr’s comparison of all languages beyond the reaches of any recognised scientific methodology. In this sense, even the few statements about the Estonian language in the 1950 linguistic discussion reflect the nature of this debate as a whole. Similarly, the little that Marr wrote about the Estonian language during his lifetime reflects the main theses of his “new theory of language”. (Auth.)

KULNO TÜRK, KAUPU SAUE. Employee development through group coaching and its applications in organisations

Group coaching is a rapidly developing method in which a group member's work case is methodically worked through within a small group. Presenting the work case, getting coaching questions and listening to other people enables the case owner to reflect on the problem and develop one's unique solution or action plan. Employee development by group coaching depends on the leaders' own development and leadership style. We have met many leaders whose attitudes and manner of communication are already developing by nature — they have an inherent coaching style, which only requires additional methodological support.

According to John Whitmore, coaching is “[---] unlocking people's potential to maximize their own performance”. This helps to break the old-fashioned patterns: I have to hide my weaknesses; asking for help shows foolishness etc.

The aim of the research carried out by the authors was to find the impact of group coaching on employee characteristics. The research questions of this paper were following: What is the impact of this particular group coaching method on employee development and on employee characteristics? What could be the benefits of group coaching for the organisation?

We analysed one structured group coaching method and its implementation. From 2017 to 2019, group coaching and studies were carried out on 500 leaders and specialists from the private and the public sector in Estonia. The authors conducted questionnaires and interviews after group coaching sessions. We found that half of the group coaching participants expected more encouragement and frequent feedback from their leaders. The participants of group coaching have emphasised that coaching-type questions helped them to develop their reflection skills and increase problem solving capabilities. The authors are not shy to say that the method was highly appreciated by the participants. In times of increasing insecurity and ambivalence, there is a growing need for activation of group support and wisdom.

Group coaching involves many benefits, including problem solving, conflict resolution and development of profes-

sional skills. It has also been shown to strengthen employees' self-awareness, self-confidence, self-reflection and cooperation skills. Employees wish that their leaders had better listening skills and would more highly respect their ideas. Group coaching serves that purpose well, providing strict structure to train patience, understanding and respect. Analysing work cases helps employers and employees to understand that they are not alone with their problems. Our research shows that regular implementation of group coaching increases employee proactivity and self-management, which enables leaders to release themselves from operational management. (Auth.)

Review

URMAS BEREZKI. War and peace

Laurent Obertone. Guerilla: Le jour où tout s'embrasa. Roman. (Ring blanche.) Paris: Éditions Ring, 2016. 414 p.; Laurent Obertone. Gerilla: Franciaország végnapjai. Kárpátia Stúdió, 2019. 448 o.

Serial

HERBERT NORMANN. Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXXIII

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

URMAS BEREZKI PhD (1957), adviser to the Hungarian ambassador in Estonia

DANIEL CLEMENT DENNETT PhD (1942), US philosopher, professor and director of the Center for Cognitive Studies at Tufts University, Massachusetts

EMIL DU BOIS-REYMOND (1818–1896), German physiologist

DORIS KAREVA (1958), Estonian writer, editor of the belles-lettres section of the journal *Looming*

MAANUS MIKKEL (1956), Estonian ceramist

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

HEDI ROSMA MA (1983), Estonian language editor of the journal KUNST.EE and editor of the Tin Drum talk show on Estonian Public Broadcasting

KAUPO SAUE (1958), organisation consultant at CREATES development company

LEO TOLSTOY (1828–1910), Russian writer

ANDRUS TOOL PhD (1960), lecturer in history of philosophy at the University of Tartu

KULNO TÜRK PhD (1954), professor of human resource management at the School of Economics and Business Administration, University of Tartu

EKATERINA VELMEZOVA PhD (1973), professor of Slavistics and of history and epistemology of language sciences in Eastern Europe at the University of Lausanne

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXXIII

19. august [1947] (teisipäev). Läheneb sügissemester, mille algus on ülikoolis määratud 1. septembrile.

Sisehaiguste propedeutikat hakkab kuulama ligikaudu 150 üliõpilast, loengute kohaks on neile ette nähtud Uue Anatoomikumi suur auditoorium. Praktikumid toimuvad Tartu Linna Polikliinikus, kuid ruumide küsimus pole ikka veel lahendatud. Puudub kateedri juhataja tööruum, samuti lektorium Uues Anatoomikumis. Dekaan tahab ruumide kohta uut esitist-nõudmist (neid on tehtud juba mitu), mis tema resolutsiooniga läheb siis rektori kätte (viimane esitis puhkab rektoraadis vähemalt paar kuud), sealt telegraafi teel (dekaan loodab seda) Kõrgema Hariduse Ministeeriumi Moskva, kust samuti telegraafi teel (naiivne lootus) üle Liidu Tervishoiu- ja Eesti NSV Tervishoiuministeeriumi tuleb oodata lahendust. Väide, et loengud algavad juba 12 päeva pärast ja seepärast ruumide küsimus vajab kiiret kohapealset lahendamist, ei kõigutanud dekaani uue esitise nõudmises.

Vihastusin säärase bürokratismi üle ja läksin H. Habermani juurde, kes kohe astus telefoni teel ühendusse tervishoiuosakonna juhataja A. Räniga, tähendades, et õppetegevuseks vajalikude ruumide andmise küsimusest polikliinikus on küllalt juba räägitud ja tuleb nüüd kohe konkreetselt lahendada, kui ei tahe- ta, et ta pöördub ministrite nõukogu poole. Saigi vaidlusteta lubaduse, et sisehaiguste propedeutika kateedrile antakse polikliinikus kasutada 3 ruumi praktikumide tarvis ja endise internaadi ruumidest, kuhu tuleb üliõpilaste ambulatoorium ja kiiremas-abi-jaam, kateedrijuhatajale tööruum.

Tund aega hiljem leppisingi polikliiniku juhataja dr. E. Muraševiga tervishoiuosakonna juhataja asetäitja J. Pikveri¹⁶¹⁹ juures-olekul praktikumide ruumide suhtes kokku, valides seks ots-tarbeks polikliiniku neljandal korral auditooriumi, punase nur-ga (J. Pikver arvas, et punast nurka võiks paigutada ka koridori) ja veel ühe kõrvalruumi. Raskusi tekkis kateedrijuhataja tööruu-miga, sest esmasabijaama juhataja üliõpilane Jossif Gilinov¹⁶²⁰ ei nõustunud endistest internaadi ruumidest ühtki loovutama.

Jäin oma nõudmise juurde ja J. Pikver lubas veel kord astuda ühendusse A. Räniga ning selle lõplikust otsusest minule esime-sel võimalusel teatada.

20. august (kolmapäev). Uspenski kalmistul on nn. reamatus-te tarvis määratud maa-ala viimaseil aastail tunduvalt täitunud kalmudega. Kuid matjail pole reamõistest palju aimu olnud, sest enamik kalme asetseb igasuguse korrata, seejuures on kalmud harukordselt kõrged, laiad ja pikad, palju pikemad kui keskmine inimene.

Ühele kalmule viletsa kuivanud murumätta äärisega on teh-tud veel teine — väiksem. Mõnda kalmu piiristab telliskivide ri-da, mis paigutatud küll püsti, küll külili või kallakult. Üks kalm on tarastatud kahe telliskivireaga, millede vahelisse mulda on is-tutatud läbisegi sõnajalgu, begooniaid, lobeeliaid, flokse ja tei-

¹⁶¹⁹Johannes Pikver (1911 – 29. V 1992 Tartu) lõpetas Tallinna Kol-ledži 1931. Müüja Haapsalus 1931–1932, Keilas 1933–1934, Amb-las 1935–1936, kaupluse juhataja Põltsamaal 1936–1941, majandusjuha-taja Tartus 1941–1944, Tartu linna TSN Täitevkomitee tervishoiuosa-konna vaneminspektor 1944–1949, haigla abimajandi direktor Tartus 1949–1954, TRÜ garaaži ülem 1954–1955, Tartu Sanitaarharidusmaja majandusjuhataja 1955–1964, Tartu Tervishoiutöötajate Maja direktor 1966–1969, Jõgeva Rajoonihaigla ehitustööline Mustvees 1969–1971.

¹⁶²⁰Joosep Gilinov (Jossel G.; Joseph G.; 1906–?) õppis T(R)Ü ars-titeaduskonnas 1931–1941 ja 1946–1952, korp! Limuvia liige. Vase-alumiiniumitehase laadija Le Havre'is ja elektrimontöör Pariisis 1925–1928, riideäri müüja Tartus 1929–1931 ja 1933–1939, juurdelõikaja Tallinnas; Nõukogude Liidu tagalas 1941–1942, kus töötas küla arsti-punktis, Punaarmees arst 1942–1946, Tartu linna TSN Täitevkomitee tervishoiuosakonna partei-algorganisatsiooni sekretär, Tartu kiirabijaama juhataja, Tallinna kiirabijaama arst a-st 1953, Puhja haigla arst.

sigi taimi, tara ja kalmu vahe aga on kaetud peene valge liivaga. Sissekäigu kohale on istutatud paju. Ühel kalmul lakkavad rohketes kollastes korvõisikuis kuldvitsad (*Solidago virgaurea* L.), teisel — valged karikakrad (*Anthemis arvensis* L.), kolmandal mõnuleb päikese soojuses õrnkollastes õites üksik kuningakepp (*Oenothera biennis* L.). Kõige omapärasem aga on kalm, mis üleni kaetud lopsakais lehtedes maasikatega...

Veel üks kalm on raamistatud väikeste siledade munakividega ja samadest kividest kujundatud kalmu pinnal rist.

Kalme tähistavad lihtsad puuristid, värvimata ja värvitud. Värvustest esinevad valge, punane, pruun, hele- ja tumesinine, roheline. Üks rist on värvitud hõbedaseks, selle külge paksema niidiga köidetud tinapaberist lõigatud lehtedest pärg. Elupuu- ja kuuseokstest pärgi on näha vähe, needki on kõik luitunud ja kuivanud, hästi säilinud on vaid okstesse põimitud labased valged paberroosid. Üksikuid leidub ka plekkpärgi. Enamik pärgi on kinnistatud ristidele kas marliribade või traadiga.

Isepärane oma labasuses on tumeroheliseks värvitud tagumata rauatükkidest valmistatud kaarja kattega rist, mille küljes ripub traadil väike lihtis ikoon; selle alla on paigutatud valge paberroos. Plekktahvlile ristil oskamatult rohelise värviga kriipseldatud andmeist nähtub, et sinna on maetud Marfa Gureva¹⁶²¹ Novgorodi oblastist Valdai rajoonist Kusnetsovka külast, sündinud 18. juulil 1932, surnud 14. augustil 1946. Kalmu kõrval seisab ristamisi painutatud raudlattidel puust pink, mille kandejõu tugevdamiseks on alla pandud üksteisele laotud telliskivid. Pingi istelaud on seotud lattide külge elektrijuhtmetega.

Ühele puuristile on juba koolitatud käekirjaga vene keeles kirjutatud: Ivanova, Antonina,¹⁶²² sünd. 1925, hukkunud Elvas 1947. a. 28. aprillil kell 12 öösi. Nende ridade alla on sama käekirjaga veel märgitud sõna "neiu" (девушка) ja see alla kriipsutatud.

Üht teist puuristi kaunistab alasti imiku päevapilt klaasi all, nimi ja muud andmed puuduvad.

¹⁶²¹Nime ei leidu Tartu kalmistute kaardirakenduses.

¹⁶²²Nime ei leidu Tartu kalmistute kaardirakenduses.

Veel ühe risti põikpuule on pandud kaks 20-kopikalist metallraha.

Eemal paistavad ridastikku neli punast tornikut viisnurkade tipus, mis tähistavad 16. augustil 1947 lennukite kokkupõrkel Jaama mõisa kohal Tartu läheduses surma saanud nelja vene lenduri (neist kahe ohvitseri) matusepaika. Ka lendurite kalmud on haruldaselt suured, lahtise, juba kuivanud murumättaga kaetud ja paljude punaste lintidega pärgadega ning punaste lilledega kaunistatud. Tornikutele on kinnistatud hukkunute näopildid alumiiniumraamides ja samast materjalist tahvlid nimede, sõjaväelise auastme ja sünni- ning surmadaatumiga. Igale kalmule on asetatud ka üks valge lindiga pärg “от личного состава подразделения Героя Советского Союза гв. майора Арчакова”.¹⁶²³ Veel ühe pärja valgest marlist lindil on kiri juba muutunud loetamatuks...

Kalmistu vanas osas leidub samuti omapäraseid kalme. Üht kalmu muide tähistab hõbedaseks värvitud tornik, mille külge naeltega löödud valge riidetükk värviliste niitidega väljaõmmeldud perekonnanime, sünni- ja surmaaja ning lillekujulise ilustisega viimaste all. Torniku varjus puhkab keegi “jumala sulane” Sekretareva (ees- ja isanimi puuduvad),¹⁶²⁴ sündinud 1915. a. 11. juunil, surnud 1947. a. 3. augustil.

Osa teksti riidetükil on väljaõmmeldud sinise, osa rohelise niidiga, viimasega ka ilustis. Aastad ja kuupäevad on punased, kuud sinised...

*De gustibus non disputandum...*¹⁶²⁵

21. august (neljapäev). Veeriku alevis Tartu külje all tabati ühes aias ööpimeduses kolm naist kartuleid võtmas ja hakati keppidega nüpeldama. Kaks naist said põgenema, kolmas aga pistis

¹⁶²³Vn k Nõukogude Liidu kangelase kaardiväemajor Artšakovi allüksuse isikkoosseisu poolt. — Nikolai Artšakov (1913–1961), Nõukogude Liidu kangelane 29. juunist 1945, osales 1944. aastal Leningradi rinde ja 3. Valgevene rindel 999. ründelennuväepolgu koosseisus lahinguis Baltikumis ja Ida-Preisimaal; Tallinna ründamise eest 1944. aasta septembris anti polgule Tallinna nimi.

¹⁶²⁴Nime ei leidu Tartu kalmistute kaardirakenduses.

¹⁶²⁵Lad k maitse üle ei vaielda.

karjuma: "Mind teie, kuradid, peksta ei tohi, mina olen miilitsa naine!"

Teises aias ähvardas üks pagunitega rüüstaja oma tabajaid laskeriistaga...

20. augusti "Postimehes" (1947, nr. 194, lk. 3) märgib Tartu linna prokurör, I klassi jurist B. Rohlin¹⁶²⁶ küll oma kirjutises "Aedade rüüstajad kohtu alla" rida isikuid, nii eestlasi kui ka venelasi, kes rüüstamise eest raskesti karistatud,¹⁶²⁷ kuid need on vaid vähesed. Massilised igaöösised rüüstamised jätkuvad täis hoos...

Muide, mõnede lammkastide viidud kattelaud on siiski asendatud uutega...

22. august (reede). J. Pikver teatas, et minule ikkagi reserveeritakse polikliinikus endistes internaadi ruumides töötuba. Avaldas aga seejuures soovi hiljem, kui sotsiaalkindlustusosakond

¹⁶²⁶Boris Rohlin (Rochlin; 1915 – 20. IV 1996 Tallinn) õppis T(R)Ü õigusteaduskonnas 1933–1934 ja 1945–1947, lõpetades selle eksternina. Hambatehnik Tartus ja Tallinnas 1933–1940, Harjumaa prokurör 1940–1941, Tallinna töölispolgus 1941, Nõukogude Liidu tagalas 1941–1944, prokurör Tomskis ja Novosibirski oblastis; ENSV Kohutu Rahvakomissariaadi kohtuorganite valitsuse ülema asetäitja ja juriidilise kooli direktor 1944–1946, Tartu linna prokurör 1946–1950, kes mh kuulas üle eespool nimetatud Ago Ainelot; TRÜ juriskonsult 1951–1952, Tartu Kaubastu juriskonsult 1952–1953, Tallinna linna TSN Täitevkomitee organisatsioonilis-juriidilise osakonna juhataja a-st 1963, ENSV Justiitsministeeriumi vanemkonsultant.

¹⁶²⁷Vt B. Rohlin, "Aedade rüüstajad kohtu alla". — *Postimees*, nr 194, 20. VIII 1947, lk 3. Näiteks mõisteti aiast 16 kg kartulite varguse eest sunnitöölaagrisse kaheksaks ja seitsmeks aastaks, 10 kg kartulite varguse eest sovhoosipõllult seitsmeks aastaks, 23 kg kartulite varguse eest Raadi õppemajandi põllult ootas kahte meest 10–25-aastane karistus, sest seda tegu käsitati grupiviisilise vargusena. Vt ka B. Rohlin, "Karistumäära suurenemine sotsialistliku ning kodanike isikliku omandi riisujaile". — *Samas*, nr 173, 26. VII 1947, lk 2, kus tutvustatakse NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi kahte seadlust 4. juunist 1947, mille järgi sai nüüd näiteks pisivarguste eest ettevõtteis ja asutustes mõista senise ühe aasta asemel 7–10 aastaks sunnitöölaagrisse.

lahkub polikliiniku hoonest, minu tööruum neisse ruumidesse ümber paigutada, milleks ma nõusolekut ei andnud.

26. august (teisipäev). Pealkirjaga "Taastame ja ehitame" kirjutab Tartu linna peaarhitekt A. Matteus 25. augusti "Postimehes" (1947, nr. 199, lk. 5):

[---] Esimeseks taastamistööks kujunes paratamatult linna hädavajalik üldine korrastamine: korrastati tänavaid, lammutati ohtlikud varemed, rajati hädasillad, viidi ajutiselt kasutamiskõlblikku seisukorda elamuid kümnetesse tuhandetesse ruutmeetritesse ulatuva põrandapinnaga. Korrastati hoonete seinu, katuseid, aknaid, küttekoldeid. Taastati vee-, kanalisatsiooni- ja gaasivõrku. See sündis peamiselt 1944.–45. aasta jooksul. Sooritati tohutu töö, kuigi see linnapildis on vaevalt nähtav. Kuid juba 1944. aastal algasid eeltööd kapitaalsetele ehitistele.

Esimese suurema taastamisobjektina valmis tules hävinenud ENSV Teaduste Akadeemia hoone Riia tänaval. Hoone on monumentaalsemaid Tartu ehitisi, mahuga 20 000 m³, mis taastatuna anti eksploatatsioonile 1946. a. Samal aastal valmisid taastatuina üks keskkooli hoone Riia tänaval, turuhoone, Ehitustrusti nr. 3 administratiivhoone Aia tänaval, kaks suuremat ja mitu väiksemat elumaja. Praegu on Tartu südalinnas valmimas hoonete blokk Suurturu – 21. juuni ja Poe tänav vahel, hoonete blokk 21. juuni tn. 19–25, Kompanii tn. 1–3 ja Riia tn. 33–35 suuremad elumajad, kõik 3–4-korruseliste hoonetena, mis annavad põrandapinda ümmarguselt 15 000 m².

Ühiskondlikest hoonetest antakse käesoleval aastal eksploatatsiooni Tartu Riikliku Ülikooli Kehakasvatuse Instituudi hoone, Keemia Instituudi hoone, linna administratiivhoone (Suurturg 3) ja suur keskkoolihoone Riia tänaval. Tartu ehituslikku ilmet on mõjustanud samuti linna heakorrastamine ja taastamiseks kõlbmatute varemete lammutamine, mida on teostatud peamiselt ühiskondlikkude tööde korras.

Tartu töötajad on annud vabatahtlikult ümmarguselt 1 500 000 töötundi Tartu heakorrastamistöödele. Lammutatud on kõik ohtlikud varemed, tasandatud on väljakutena haljasalastamiseks kolm suuremat kvartalit südalinnas,

raudteejaama juures olev kolmnurk, Riia ja Narva tänava äärsed hävinud hoonete kvartalid.

Taastatud on jõeäärsed puiesteed; istutatud on üle 3000 uue puu; uuesti rajatud on Riigipanga esine plats; taastatud on Vabaduspuiestik, Barklai plats, Tähtvere puiestik, Tamme staadioni plats. Tartu koolid rikastuvad veel käesoleval aastal kolme uue spordiväljakuga.

Tervishoiu ja heakorra alal erakorraliselt suure tähtsusega töödest tuleb nimetada linna veevärgi laiendamist 3100 meetri pikkuse magistraalliiniga, täielikult hävinenud pumbamaja taastamist, ligi 1500 meetri uue kanalisatsioonitorra ehitamist ja 36 km ulatuses olemasoleva korrastamist, gaasi- ja elektrivõrgu taastamist.

Tartu kaotas sõja läbi kõik 3 silda. Neist on taastatud 2 silda ajutistena; kapitaalse silla ehituseks on tehtud eeltööd ja silla projekt, mille teostamisele asutakse 1948. aastal.

Linna ehituslik taastamine nõuab suuri ja põhjalikke ettevalmistusi insener-uurimuslike ja planeerimis-projekteerimistööde alal. Nõukogude Liidus on linnade plaanikohane ülesehitamine esmajärguliseks ülesandeks. Juba 1944. a. oktoobris asuti viivitamatult Tartu uue üldplaani koostamisele. On tehtud insener-uurimuslikke töid geodeetilisel ja geoloogilisel alal, samuti rida hüdro-geoloogilisi uurimusi, on mõõdetud ja plaanistatud 170 ha linna pindala. Tänu Nõukogude Valitsuse tähelepanule linnaehituse küsimustes sai Tartu uue ehitusmääruse juba 1945. aastal ja linna üldplaani 1946. aastal.

Suurt tähelepanu osutatakse arhitektuursete mälestusmärkide kaitsele. Käesoleval aastal kinnitati ENSV Ministrite Nõukogu poolt Eesti linnade, nende hulgas ka Tartu, muinsuskaitsealaste arhitektuursete mälestusmärkide nimestik. On korraldatud nende kaitse ja antud eeskirjad vastavate objektide säilitamiseks ja restaureerimiseks, on mõõdetud ja plaanistatud tähtsamad arhitektuursed mälestusmärgid. Ettevalmistustöödena 1948.–1950. aasta ehitustegevuseks tuleb märkida rea suuremat ehitiste projekteerimist, nagu Tartu Industriaaltehnikumi, teatri "Vanemuine" ja ühe 600 istekohaga kinoteatri ehitusprojekt.

Erilise peatüki Tartu ülesehitamisel moodustab individuaalehitustegevus. 1945.–1947. a. on välja antud 371 ehituskrunti. Erilise hoo sai individuaalehitustegevus käesole-

val aastal. Nii on valminud ja valmib sel aastal kümme uut individuaalelamut. [---]

Suuremaid hooneid ja hoonete kogumikke taastavad pea-aegu eranditult, kõva valve all, Saksa sõjavangid. Hooneid tähistavad loosungid: “Unsere Wiederaufbauarbeit — der Wille zum Weltfrieden”, “Unsere Arbeit dient der Völkerverständigung”, “Unsere Arbeit — ein Baustein für eine neue Welt”, “Verständigung aller Werktätigen sichert den Frieden”, “Unserer Wille — 100% Leistung”.¹⁶²⁸

1. september (esmaspäev). Õppetegevuse algus arstiteaduskonnas viibib mõne päeva võrra. Mitmes auditooriumis puudub suure üliõpilaste arvu tõttu vajalik hulk toole. Uues Anatoomikumis on äsja maha võetud mõned katkised aknad ja seni veel klaasimata, nii et auditooriumis uitab pidev tõmbetuul.

Lektoorium Uues Anatoomikumis puudub ikka veel. Selle sisseseadmise nõude 29. augustil 1947, millele kirjutasid alla kõik anatoomikumi koosseisu mitte kuuluvad, seal aga lugevad õppejõud (K. Kõrge, K. Kaur, Natalie Rägo ja nende ridade kirjutaja), on dekaani poolt oma pooldava resolutsiooniga 3. sept. edasi saadetud haldusprorektor A. Prink'ile. Sinna see jääb kindlasti pikemaks ajaks, sest haldusprorektor ei rutta kunagi, sageli ei vasta isegi telefonilisele väljakutsele. Esitatavad paberid lähevad üksteise järel kaduma. Õppejõud aga peavad Uues Anatoomikumis leppima lektooriumi asemel koridoriga.

4. september (neljapäev). Algasin loengutega propedeutikas. Suur Uue Anatoomikumi auditoorium on kuulajaid tulvil. Üsna mõnus on lugeda nii suurele kuulajaskonnale. Muret teevad vaid praktikumid, sest kliiniku puudumisel on raske leida küllaldaselt sobivat haigematerjali. Ka on vaid kahe assistendiga raske peaaegu paarisaja üliõpilasega praktiliselt töötada...

¹⁶²⁸Sks k “Meie taastamistöö — ülemaailmse rahu tahe”, “Meie töö teenib rahvaste üksteisemõistmist”, “Meie töö — uue maailma ehituskivi”, “Kõigi töötajate üksteisemõistmine kindlustab rahu”, “Meie tahe — 100% jõudlus”.

Muide, assistentide tarvis auditooriumis kahte tooli ei leidu, peavad istuma kas seal asetseval hõõveldamata pingil või üliõpilaste seas, kus juhtub...

Polikliinikus, endistes internaadi ruumides käib edukalt remont, mille lõppu aga pole veel ette näha. Ka ühes praktikumi ruumis algab lähemal ajal remont, miks semestri ajal, on lahendamata mõistatus...

7. september (pühapäev). Tartu Linna Täitevkomitee taastamiskomisjoni algatusel toimub täna Tartus ülelinnaline taastamispühapäevak Moskva 800. aastapäeva puhul,¹⁶²⁹ mille üleliiduline tähistamine on määratud 7. septembrile. Osavõtt taastamispühapäevakust on kohustuslik kõigile asutistele, käitistele ja keskkoolidele.¹⁶³⁰

6. septembri "Postimehe" (1947, nr. 209, lk. 1) juhtkirja "tagasihoidliku" arvestuse kohaselt võtab pühapäevakust osa üle 20 tuhande töötaja, üliõpilase, kooliõpilase ja kommunistliku noore.¹⁶³¹

Ja tõesti on palju rahvast varemeid koristamas ja linna puhastamas, ainult ülikooli õppejõud puuduvad enamikus. Puudun ka mina.

Vabatahtlikult võtavad taastamistöödest osa ka Saksa sõjavangid.

10. september (kolmapäev). Kinos "Ateen" köidab juba mitmendat päeva tähelepanu Kiievi kinostudio 1941. a. ajalooline suurfilm "Bogdan Hmel'nitski", mis käsitleb Ukraina talupoegade kasakate kangelaslikku ülestõusu poola aadli — šlahta vastu 1648. aastal.¹⁶³²

¹⁶²⁹"Ajaraamatuis mainitakse Moskvat esmakordselt 1147. aastal." *Herbert Normanni märkus.*

¹⁶³⁰Vt "Kaasamiskoosolek täitevkomitees". — *Postimees*, nr 209, 6. IX 1947, lk 2; "Töö algab". — *Samas*, nr 211, 9. IX 1947, lk 2; "Märkmeid taastamispühapäevakult". — *Samas*.

¹⁶³¹Vt "Tähistame taastamisega Moskva juubelit". — *Postimees*, nr 209, 6. IX 1947, lk 1.

¹⁶³²Vt A. Past, "Bogdan Hmel'nitski". — *Postimees*, nr 212, 10. IX 1947, lk 4.

Kaotanud oma maad, kogunevad aadli omavoli ja orjastuse ning katoliikluse eest põgenevad kasakad Zaporozžesse ehk Zaporozkaja Setši, s.o. Dnepri alamjooksul asuvate karestikutaguste saarte raidtõketega kindlusesse, valmistuvad neis võitluseks ja purustavad oma sangarliku ja vapra hetmani Bogdan Hmelnitski¹⁶³³ juhtimisel [ja] Krimmi tatarlaste toetusel nende vastu saadetud Poola väed Kollaste vete nime all tuntud jõel ja Korsuni all.

Lahingustseenid filmis on hästi õnnestunud ja võimsad, head on samuti pildid kasakate elust Zaporozžes, sõjakäigu ettevalmistustest, poolakate metsikustest ja kasakate mehisusest. Huvitavad on ka kasakate tüübid, kelledest nii mõnigi meenutab saporooglasti Ilja Repini tuntud maalil "Saporooglased sultanile kirja kirjutamas".

Bogdan Hmelnitskit esitab (filmi stsenaariumi on loonud Aleksander Korneitšuk,¹⁶³⁴ režissöörina teotsenud Igor Savtšenko¹⁶³⁵) meisterlikult teeneline näitleja Nikolai Mordvinov,¹⁶³⁶ Helenat, tema poolatarist abikaasat, kes jesuiitide mõjul püüab hetmani mürgistada, Garen Žukovskaja.¹⁶³⁷

Mõjuvalt esinevad ka kasakate juhid Krivonos ja Bogun, eriti aga vana kasakas Tur, kes siirdub poolakate leeri ja seal piinapin-

¹⁶³³Bogdan Hmelnõtskõi (Hmelnitski; 1595–1657), Ukraina hetman, juhtis 1648–1654 (1657) kasakate ülestõusu Rzeczpospolita ülemvõimu vastu, mille tulemusena loodi hetmaniriik. Hmelnõtskõi juhitud Perejaslavi raada otsusega (1654) andsid kasakad end Moskva tsaaririigi protektoraadi alla.

¹⁶³⁴Aleksandr Korneitšuk (Олександр Корнійчук; 1905–1972), Ukraina kirjanik, ajakirjanik ja poliitik; viiekordne Stalini preemia laureaat (1941–1943, sh 1941. aastal näidendi *Bogdan Hmelnitski* eest; 1949, 1951).

¹⁶³⁵Igor Savtšenko (1906–1950), filmirežissöör, stsenarist, näitekirjanik ja näitleja; kolmekordne Stalini preemia laureaat (1942, 1949, 1952, sh 1942. aastal filmi *Bogdan Hmelnitski* eest).

¹⁶³⁶Nikolai Mordvinov (1901–1966), näitleja ja teatrilavastaja; kolmekordne Stalini preemia laureaat (1942, 1949, 1951; sh 1942. aastal peaosas eest filmis *Bogdan Hmelnitski*).

¹⁶³⁷Garen Žukovskaja (1912–2007), teatri- ja filminäitleja.

gil surres annab ebaõigeid teateid Hmelnitski ja teda abistavate Krimmi tatarlaste jõudude suurusest ja paigutusest.

Kui poolakad hiljem on purustatud ja nende juht Stefan Potocki¹⁶³⁸ vangi langenud, austavad kasakad nende eest end ohverdanud vana Turi omapärasel liigutaval viisil: lõputus reas mööduvad nad eesotsas Bogdan Hmelnitski ja tema väejuhtidega neile kallist põrmust ja igäüks tühjendab sellele oma peakatte täie kodumaa mulda, kuni tekib kõrge, kõrge kuhik. . .

Film on vaatamisväärne ja kunstiliselt kõrgetasemeline.

11. september (neljapäev). Ülikoolile on saabunud, nähtavasti Judini aruande alusel koostatud, kõrgema hariduse ministri käskkiri 28. juulist 1947 "Tartu Riikliku Ülikooli tööst", milles alul avaldatakse tunnustust ülikoolile selle kiire taastamise eest peale Tartu vallutamist Punaarmee poolt 1944. a., siis aga rõhutatakse mitmeid olulisi puudusi.

Peamiste puudustena loetletakse nõrka ideelis-poliitilist kasvatust, teadusliku töö plaani mitteküllaldast täitmist (eriti 1946. a. osas), üliõpilaste nõrka töödistsipliini ja mitterahuldavat kontrolli nende iseseisva töö üle ning halvasti sisustatud laboratooriume. Samuti leitakse, et marksismi-leninismi kateeder ei etenda ülikoolis küllaldaselt juhtivat osa, vene keele ja mõned teised kateedrid pole täidetud kvalifitseeritud juhatajatega ja ei praktiseerita õppejõudude saatmist pikemaks ajaks Moskva, Leningradi ja teistesse suurematesse keskustesse kvalifikatsiooni tõstmise otstarbel. Nõutakse loetletud puuduste kiiret kõrvaldamist ja tehakse ministeeriumi ülikoolide peavalitsuse ülema-le prof. K. Žigatšile¹⁶³⁹ (prof. Figurovski on sellelt kohalt näh-

¹⁶³⁸Stefan Potocki (1624–1648), Poola väikeaadlik, kelle tema isa Mi-kołaj Potocki seadis Bogdan Hmelnõtskõi vastu 1648. aasta kevadel saadetud vägede (nimeliseks) juhiks. Tema vägi sai täielikult lüüa, Potocki ise haavata, ta võeti vangi ja suri mais gangreeni tagajärjel.

¹⁶³⁹Kuzma Žigatš (1906–1964) lõpetas Moskva Keemiatehnoloogia Instituudi 1930, keemiakandidaat 1933, keemiadoktor 1942, professor 1945. NSVL Kõrgema Hariduse Ministeeriumi üleliidulise kõrgkoolide komitee teaduslike uurimistööde osakonna juhataja 1945–1949, ministeeriumi kolleegiumi liige ja ülikoolide peavalitsuse juhataja 1949–1951.

tavasti vahepeal lahkunud) ülesandeks leida ja suunata Tartu ülikooli teenistusse kateedrijuhatajad-professorid õppetoolidele: 1) marksism-leninism; 2) rahvusvaheline õigus; 3) loomade füsioloogia; 4) füüsikaline ja kolloidkeemia; 5) biokeemia; 6) inimese anatoomia; 7) vene keel ja 8) vene kirjandus. Käskkirjal on Kaf-tanovi enese allkiri. Mainitud vene õppejõude seni Tartu tulnud veel ei ole.

15. september (esmaspäev). Kateedrijuhatajate koosolekul (need toimuvad käesoleval õppeaastal nõukogu saalis) teatas dekaan, et haldusprorektori A. Prink'i korraldusel on administratiiv-majandusosakonna juhataja kt. A. Pank¹⁶⁴⁰ 12. sept. uurinud Uues Anatoomikumis lektooriumi sisseseadmise võimalusi ja leidnud, et selleks sobivat kõige paremini prof. Käer-Kingisepp'a kabineti ooteruum, mis kasutamata. Kirjas 12. septembrist küsibki A. Prink, kas see ruum on asjast huvitatud õppejõududele vastuvõetav.

Katkestasin dekaani sõnu vahelehhüüdega "Polikliinikus mul on juba kasutada üks ooteruum", millele enamik kateedrijuhatajaid vastas lõbusa naeruga. Isegi dekaan laskus muigeni, tähelepanemata jättes mu ebaviisaka vahelehhüüde.

Lühikese mõttevahetuse järel otsustati parema ruumi puudusel siiski nõustuda lektooriumi sisseseadmiselega prof. Käer-

¹⁶⁴⁰Tegelikult Ilmarin Pank (1915 – 7. VI 1969), kes õppis Tartu Linna Õhtuses Ühisgümnaasiumis (Erakeskkoolis) 1932–1935, mis jäi lõpetamata. Tartus Karl Kaio maalritöökoja maalriõpilane 1932–1935 (maalri kutse 1935), Johannes Vihma klaverivabriku õpilane 1935–1937, Oskar Heine klaverivabriku tehnik 1938–1939; Tallinnas OÜ Raadio-elektrotehnika Tehas RET osakonnajuhataja asetäitja 1939, Tallinna Linna Trammi teenistuja 1940–1941; mobiliseeriti 1941. a juulis, NSVLi tagalas 789. tööpataljonis Sverdlovski oblastis Krasnouralskis 1941, 1. Eesti Üksiku Tagavara Laskurpolgu jaokomandör 1942–1943, 145. vene tagavarapolgu rühmakomandör Kalinini rindel 1943–1944, 1. Eesti Üksikus Tagavara Laskurpolgus 1944–1945, 2. Üksikus sõjaväeehituspataljonis Tallinnas 1945; Tartu Kergetööstuse Tehnikumi sõjalise kasvatuse õpetaja 1945–1946; TRÜ ühiselamute juhataja 1946–1947, administratiiv-majandusosakonna juhataja 1947–1948; mõisteti 1949. a veebruaris 25 aastaks sunnitöölaagrisse ametialase kuriteo eest; Ülenurme sovhoosi tööline.

Kingisepp'a ooteruumis, kui haldusprorektor selle vastavalt si-sustab ja igat lektooriumi kasutavat õppejõudu varustab võtme-ga, mis võimaldab igal ajal ruumi pääseda ja sealt lahkuda.

Üliõpilaste ühiselumajade revideerimiseks valiti komisjon koosseisus R. Roots (kokkukutsuja), prof. F. Lepp ja tervishoiu kateedri assistent Malev Uibo,¹⁶⁴¹ kuna on kuhjunud kaebusi, et ühiselumajad on ebahügieenilised, mustad ja ilma veeta, kusjuu-res mõnedes kubiseb lutikatest, keda juhatajad ilma erilise loata ei luba isegi hävitada.¹⁶⁴² Samale komisjonile tehti ülesandeks tutvuda samuti lähemalt üliõpilassöökla olukorraga.

Veel tegi dekaan teatavaks, et kõrgema hariduse ministri käskkirjaga 6. sept. 1947 on lõplikult kinnitatud Tartu Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna koosseis arvates 1. sept. 1947. Teadus-konna koosseisu kuulub selle käskkirja järgi 18 kateedrijuhata-jat professorit, 13 kateedrijuhatajat dotsenti, 5 kateedri dotsenti, 6 vanemat õpetajat ja 58 assistenti.

Sisehaiguste propedeutika kateedri koosseisus on muide ette nähtud 1 kateedrijuhataja professor ja 2 assistenti.

16. september (teisipäev). Augusti lõpp-päeval saabus Tartu Saksamaa Prantsuse okupatsioonitsoonist endine Tartu ülikooli füsioloogia ja füsioloogilise keemia dotsent *dr. med.* Ilo Sibul,¹⁶⁴³

¹⁶⁴¹Malev Uibo (1919 – 24. II 2003 Tartu) õppis T(R)Ü arstiteadus-konnas 1940–1944 ja 1944–1946, lõpetades selle; meditsiinikandidaat 1967. TRÜ hügieenikateedri assistendi kt 1945, assistent 1946–1951, vanemõpetaja 1951–1969, dotsent 1969–1987, kateedri juhataja kt 1968 ja juhataja 1969–1979; Tartu Linna Sanitaar-epidemioloogiajaama kee-mialabori töötaja, Tartu Meditsiinikooli hügieeniõpetaja.

¹⁶⁴²Vt ka: G. Haabsaare, “TR Ülikooli ühiselamutega pole asi kor-ras”. — *Postimees*, nr 218, 17. IX 1947, lk 2; T. Bogovskaja, F. Tamm, A. Past, “Ühiselamud talvekorda”. — *Postimees*, nr 233, 4. X 1947, lk 3.

¹⁶⁴³Ilo Sibul (1908 – 31. I 1979 Tallinn) lõpetas TÜ arstitea-duskonna 1932, õppis matemaatika-loodusteaduskonnas 1932–1933, *dr. med.* 1936, ENSV TA korrespondentliige 1957, ÜS Raimla liige. TÜ sisekliiniku subassistent 1930, füsioloogia instituudi nooremassis-tent 1931–1934, vanemassistent 1934–1938, füsioloogia ja füsioloog-ilise keemia dotsent 1938–1940, patololoogilise füsioloogia profes-sor 1940–1941, füsioloogilise keemia assistent 1941–1944; Tübinge-

kellele A. Valdes kokkuleppel rektoriga kohe tegi ülesandeks hakata lugema bioloogilist keemiat.

I. Sibul'i kirjale 2. septembrist 1947 õppeprorektorile H. Habermanile bioloogilise keemia kateedri vajaduste kohta tegi see 12. septembril resolutsiooni: "Ruumid tuleb eraldada keemia blokist, assistendi koht on olemas vakantsena, laborandi küsimus lahendada dekaaniga, kuna nõudmine pole esitatud koosseisude taotlemise ajaks. Kateedri asutamine tuleb küsimusse tuleval õppeaastal (1948/49)."

H. Habermani seisukohaga on nõustunud ka rektor.

17. september (kolmapäev). Seni veel — rektori poolt kinnitama — dekaani korralduse kohaselt tuleb sisehaiguste propedeutika kateedril käesoleval sügissemestril korraldada õpetust propedeutikas ka arstiteaduskonna stomatoloogia osakonna üliõpilastele.

Sellekohaste läbirääkimiste puhul dekanaadis, milledest peale dekaani A. Valdes ja prodekaani E. Karu juhuslikult osa võttis ka V. Vadi, tähendas see minule ootamatult: "Ma kasutan juhust komplimendiks, Teie juures propedeutikat õppinud ja praegu minu kliinikus töötavad üliõpilased on hästi ette valmistatud", ja kordas dekaani poole pöördudes veel kord: "Tõesti, prof. Normanni õpilased on propedeutikas heade teadmistega." Dekaan ei vastanud, ainult üle tema näo libises kerge naeratus.

20. september (laupäev). Esitasin, toetudes suulistele läbirääkimistele, ülikooli EK(b)P algorganisatsiooni sekretärile A. Preetile üksikasjaliselt põhjendatud avaldise nõutada Tartu Linna

ni Ülikooli füsioloogiainstituudi assistent ja õppeülesandetäitja 1945–1947; TRÜ biokeemia kateedri vanemõpetaja 1947–1950, patoloogilise füsioloogia kateedri juhataja 1950–1955, professor 1953–1955, spordimeditsiini kateedri juhataja 1964–1966; EPA dotsent 1951–1952, füsioloogia professor 1956–1957, kateedri juhataja 1952–1953; Tallinna Epidemioloogia, Mikrobioloogia ja Hügieeni Teadusliku Uurimise Instituudi asedirektor 1955–1956, ENSV Tervishoiuministeeriumi Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi teadusdirektor 1957–1964, ENSV TA Eksperimentaalbioloogia Instituudi sektorijuhataja 1967–1978, vanemteadur-konsultant 1978–1979.

Täitevkomiteelt sisehaiguste propedeutika kateedrile statsionaari avamist Tartu Linna Onkoloogilise Haigla ruumes polikliinikus, kuna mainitud haigla lähemal ajal asub Riia tänavale omaette, praegu selleks remonteeritavasse majja, vabastades senised ruumid. Lisandasin aga ühtlasi, et olemasolevail andmeil Linna Täitevkomitee tervishoiuosakond onkoloogilise haigla ruume ülikoolile anda ei taha, kavatsedes seal avada öömaja ambulatoorsele ravile Tartu tulevaile onkoloogilisele haigeile. Informeerisin samuti Preemetit, et esitis — statsionaari avamise asjus — rektorile 28. maist 1947 on seni jäänud tähele panemata.

22. september (esmaspäev). Juba mõnda aega liikusid Tartus kuuldused, et ülikooli arstiteaduskonna hospitaalkirurgia kateedri juhataja dots. Juhan Ennulo lahkub oma kohalt, minnes Tallinna ENSV Teaduste Akadeemia Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi kirurgiaosakonna juhatajaks. Nüüd on selgunud, et neil kuuldusil ei puudu alus, kuid rektor otsusega 19. sept. 1947 on lubanud J. Ennulol töötada akadeemias vaid kohakaaslusel, ülikooli teenistusest teda vabastamata, kuni sobiva kandidaadi leidmiseni kateedrijuhataja kohale.

23. september (teisipäev). Täna külastas mind Villem Alttoa ühe temale läheda haige pärast. Jutu juhuslikult August Kitzbergile kaldudes kuulsin, et Alttoal on käsil pikem monograafia “vana tuuletallaja” kohta, millele aga rohkete kohustuslike kude koosolekute ja muu töö pärast saab pühendada vaid kaks öhtut nädalas, sedagi siis, kui olemas valgust. Tuli ju hiljuti taas üle nädala igal öhtul pikki tunde veeta pimeduses elektrivoolu järjekindla väljalülitamise tagajärjel.

– Sooviksin Teiega kunagi pikemalt Kitzbergi üle vestelda, — tähendas mulle muu seas V. Alttoa, — sest olete ju kunagi teda ravinud.

– Seda küll, mäletan veel üsna hästi oma kokkupuuteid Kitzbergiga, olgugi et sellest on möödunud juba rohkesti aastaid.

– Teie mälestusi tahaksingi kasutada, kuid sellega on veel aega, sest praegu on Kitzberg minu monograafias alles 22-aastane noormees ja esimest korda abiellunud.

– Siis on tõesti veel aega, — vastasin, — sest minu mälestused on hilised: olin ju tema lõpupäevi arstiks ja viimaste minutite tunnistajaks.

– Tean, tean, olen teie kirjutisi Kitzbergist “Sädemetes” ja “Odamehes”¹⁶⁴⁴ lugenud ja arvestanud. Raskusi on aga arhiivimaterjaliga tema kohta. Arhiivid on seni korraldamata ja vajalikude arhivaalide juurde kedagi ei lasta, isegi ülikooli õppejõude mitte...¹⁶⁴⁵

24. september (kolmapäev). Remont endistes internaadi ruumides polikliinikus läheneb lõpule. Võiksin mõne päeva pärast juba asuda minu poolt valitud avarasse kahe aknaga tööruumi, kuid Gilinov teeb raskusi, keeldudes seda andmast ja pakkudes omalt poolt mulle tööruumiks üliõpilaste ambulatooriumiks määratud vähemat tuba sissekäigu kõrval ja ambulatooriumiks ruumi, milles puuduvad ahi ja vesi, minu äraütlemise korral aga lubades oma soovide kaitseks paluda EK(b)P Tartu Linnakomitee sekretäri E. Brandti abi.

Ränilt ruumide kohta otsust nõudes (mõne päeva eest oli ta minu valikuga täiesti päri) tähendas ta, et ei saa Gilinovile ettekirjutisi teha, kuna parteiliselt temale allub.¹⁶⁴⁶ Hion ei olevat minule tööruumi andmise vastu, kuid ei tundvat küsimuse vastu ka erilist huvi.

Pöördusin siis A. Preemeti poole, kes mõned kuradid õhku paiskas ja Ränilt kohe telefoni teel nõudis minule valitud ruumide üleandmist. Kui Gilinovile aga, keda tema ei tunne ja ei tunnista, ülikoolile sobivate ruumide andmine ei meeldi, võib ta kae-vata Brandtile, elektripirnile Preemeti laua kohal või sõjapäevil

¹⁶⁴⁴Vt H. Normanni kirjutisi: “A. Kitzbergi viimased tunnid”. — *Pos-times*, nr 276, 11. X 1927, lk 2; “A. Kitzbergi ravitsemas”. — *Säde-med*, nr 42, 1927, lk 347; “Tema tund...: August Kitzbergi haigus ja surm”. — *Odamees* 1929, nr 1, vrg 13–16.

¹⁶⁴⁵1960. aastal ilmusid Villem Altkoa lühimonograafia *August Kitzberg* ja suur monograafia *August Kitzberg* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus); vrd ka Villem Altkoa. *August Kitzbergi elu ja kirjanduslik tegevus*. (Keel ja kirjandus nr 15.) Tartu: Loodus, 1935.

¹⁶⁴⁶“J. Gilinov on Tartu tervishoiutöölise EK(b)P algorganisatsiooni sekretär.” *Herbert Normanni märkus*.

purustatud kivilistlale, see teda ei huvita, ärgu aga tülitaгу oma nõudeiga vanemaia inimesi — professoreia — ja ärgu takistaгу nende töia.

– Asuge rahulika valitua ruumi, — tähenda mulle seejärel telefonikõne lõpetades Preemet, — ja ärga laske end kellegilt segada. Soovib Gilinov aga kaevata, siis lahendame küsimuse kõrgemates instantsiaes.

Tänasin teda, kuid ühtlasi avaldasin, et mul puuua oma tööruumi tarvis igasugune sisustus.

Vastuseks oli Preemeti lõbus naer.

– Küll leiab ülikool Teile ka sisustuse, — tähenda ta sõbralikult.

Uksel peatas mind veel kord ja ütles: “Teie statsionaarinõudmise viin ma muia läbi. Hioni arvamine seejuures pole tähtis.”

Meie lahkusime.

(Järgneb)

MAANUS MIKKEL. Maailm on imeline (2021)